УЛЛУ ДЖОЛГЪА

УЛЛУ ДЖОЛГЪА

Къарачай
джаш джазыучуланы
чыгъармаларыны
джыйымдыгъы

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1968

Джарашдыргъан

БОРЛАКЪЛАНЫ БОРИС

Карачаев. 910 - Д

Карачаево-Черкесская
ОБЛАСТНАЯ
БИБЛИОТЕКА

ПОЭЗИЯ

Семенланы Азрет

●

АНАНЫ КЪОЛУ

Поэмадан юзюмдю

●

I

Учкуландан ёрге озгъанлай, эки арагъа
Тюгел джетмей, сол къолунгда таугъа бара,
Байтокъ Къол да деучен элле—уллу къулакъ:
Сен хорладынг,—деб Къобаннга къараб турад.
Тюбюнде уа бюгюн сен да, мен да кёрген—
Таныгъанла Мамчуланы Сыртлыкъ деген—
Тёбе болуб, тау ёзенни сынын бузуб,
Орналгъанды, къыйырлары суудан озуб.
Бир кёзюуде бу сыртлыкъны, ким да билиб,
Табигъат кюч, ол къулакъдан алыб келиб,
Эки арада ёзенни чорт бегитгенди.
Къобан сууну таммаз кибик чырт этгенди.
Аны бла тиллешгенча, кюн бетден да
Ырхы келиб къошулгъанды ол эртденбла.

Кийик Къобан тау къойнунда „тенгиз“ болуб,
Эки Ара да, Дёлю ёзен да суудан толуб,
Семенланы Кертмелиге дери джетиб,
Андан тёбен джашагъан халкъ къуугъун этиб.
Джюрюр кибик мадар болмай, энди ол кёлден.
Таугъа баргъан тауда къалгъанд, элдеги—элде.

. . . . . .

Ёзен толуб, ол суу кеси джол ачханды,
„Ахырзаман“ болуб, юсюн суу басхынчы,
Эл къачханды джоппу-джоппу, бирем-бирем,
Сора „тенгиз“ ычхыннганды эниш сюрем.

Таб бюгюн да турад ызы анда-мында:
Эл тюбюнде эм Ныхытны туурасында,
Бостанланы къаты бла узунуча,
Больницала болгъан джерде да, мунуча,
Лайпанланы тюблери да, кёл орун да,
Айбазланы къапхакъла да—бу болумда,

Ол суу ашаб, мийик джарла болгъандыла,
Ёмюрлеге шагъатлыкъгъа къалгъандыла.
„Суу ызы“ деб, айтыу адет андан бери
Чыкъгъанд дейле, джюрютюлмей ары дери,
Кёл кетсе да ташдан, къумдан тюбю тола,
Айланма да къуралгъанды андан сора.
„Эки Арамы бителликди?“ деген сёзле,
Ол кюнледен къалгъандыла, шохум, бизге.

II

Ол кёзюуде Учкуланда бир тийреде,
Этген иши саналмагъан чырт чюйреге,
Зияда деб таулу къатын джашай эди,
Сан джыйгъаны тау маралгъа ушай эди,
Керек джерге джигер къолу джете эди,
Джюнню джибек, ийнени ийнек эте эди,
Къыбдысыны бурну къылны къыя эди,
Халал хакъдан толу ырысхы джыя эди.
Ол итге „Хир!“—тауукъгъа „Юш“!—демей эди,
Сатыу этсе, не „Мин“! Не „Тюш“! Демей эди.
Эркишиси аны кёрсе, къууаннгандан
Арыгъаны кете эди санларындан;
Эс табаед Зияданы сёзлеринден.
Кёз алмай ед тюрсюнюнден, кёзлеринден.
Сабийлери: джашы—Гитче, къызы—Гоша,
Ата, ана эсен болса, энтда къоша
Барлыкъ болур элле, алай тюрленди хал,
Хыны къадар буюргъаннга неед амал!

* * *

Бир кюн ол кёл аллын чачыб ычхыннгынчы,
Къарауулла къуугъун этиб къычыргъынчы,
Гитче келгенд суу ызына ойнар ючюн.
Анасы да аны билиб, салыб кючюн,
Муруккусуз чабыб джетиб, джашын бери
Алыб, былай тебрегенлей, ары дери
Тыйылгъан суу ычхыннганды аллын чачыб,
Анасы да, сабийи да андан къачыб,
Тебрегенле окъ атханлай, бек гузаба,
Суу ызындан ёрю сюрем Къотур таба.
Тауушундан сасыб-сасыб къулакълары,

Джелинден а атлаялмай аякълары,
Къоркъууундан къоркъуб-къоркъуб, джюрек
чанчыб,
Экиси да къутулдула ёрге къачыб...
Адамлагъа джетер-джетмез джарлы къатын
Къан къусханед эскералмай чырт бир затын.
Ариу кефин, нюр келбетин ташлагъан эд,
Андан сора тюзелмейин башлагъан эд...
Юйде болмай, тюзде айланыб кёбден бери,
Кёнчекликден къайтыб келед аны эри.
Кёрюннгенлей ити аллына улуб чабды,
Ол да тюшюб, ат илгичге атын такъды.
Юй бийчеси чыкъмад андан ары дери,
Не уа аллына чабмадыла сабийлери.
Кирди юйюне. Аллай юйге джауум кирсин.
Джарлы таулу не болгъанын къайдан билсин:
Чырахданда нарат чыракъ мутхуз джана,
Орундукъда джан ауалда саусуз ана,
Сабийлери къалкъыб-къалкъыб бир орунда,
Хоншулары мыдах-мыдах, бары мында,
Алгъасады... сора атлады Зиядагъа,
Ийнакълады... джыламугъу бетине агъа.
Не болгъанын сорду,—билди,—тентиреди...
— Аналары! Быланы ёксюз этме,—деди.
Келмесе да юйлерине къайтырлары,
— Ким билсин, бир этерлери, айтырлары
Бар эсе,—деб Зияданы абсынлары,
Сылджыралла, бирем-бирем чыгъыб бары.
Ауругъан а кючден-бутдан джууаб берди:
— Айтырыгъым осиятды... толтур...—деди.
— Тейри ары деб, мен бери деб джанны тартыб,
Ол келгинчи, къой мени деб ариу айтыб,
Аджал мени, мен да сени сакълай, сакълай,
Бюгечеге джетди заман атлай, атлай...
Мен ёлгенлей, толтур мени тилегими:
Чыначыкъдан чорт кесиб ал билегими.
Кесим кийик сахтияндан къаб этгенме,
Ичине къолну салырча таб этгенме,
Саб салгъанма, андан тутуб урур кибик,
Бау салгъанма ёрге тагъа турур кибик,—
Дед да эрине, дагъыда айтды осиятын:
— Мени къарамы тутма да, келтир къатын,
Не келгеннге, не къалгъаннга билдирме джукъ,

Уллучукъла болгъунчуннга джашчыкъ, къызчыкъ,
Келген, къалай турлукъ эсе, алай турсун.
Быланы урса, мени къолум бла урсун,—
Деди, ёлдю олсагъатдан асыл къатын,
Не этсин эри, толтургъан эд осиятын:

. . . . . .

Аллай кече кери болсун келди, кетди.
Эр къатынны осиятын бек толу этди.
Бираздан а ол тыбыргъа келин келди,
Таулу отоуда къатынына былай деди:
— Балаларым ёксюздюле, сен а ёге,
Бир къууана, бир къыйнала азаб чеге,
Ёсдюрлюкбюз экибиз да сабийлени,
Алай, санга бир айтырым барды мени:
Ма, бу затны бир къолунга былай ал да,
Бу джюнню уа джюрегинге джуукъ сал да,
Джюн бла ант эт къарамазгъа ичин ачыб,
Сени ёлтюрлюк болсала да ичинги ачыб,
Сабийлеге тилинги ариу этгенлей тур,
Оздурсала, къарама да муну бла ур...
Келин къолну къаргъыш этиб къолуна алды,
Кюеу кюйюб, джюрегине къолун салды...

III.

Заман кюнюн керексизге бош ашырмаз,
Къуру да къыш—не джай болуб алай турмаз.
Быйыл юч джыл Зияданы ёлгенине,
Отуз тёрт ай кюндешини келгенине.

Аталары аз кёрюнед кеси элинде,
Кёнчекликге айланады ат белинде.
Къатын тёрде бийче кибик олтурады.
Зиядагъа кюндешлигин толтурады.
Къышын иед суукъ суугъа къолу тиймей,
Джайын иед, кюн иссиге бети кюймей,
Къайнайд: Гитче къулу, Гоша къарауашы—
Аллына келед отуну, сууу, ашы.

Кийгени уа дарий, гемха—ох, деб турад,
Не аз да къыйсыкъ этселе уа, тюед-урад.
Кесини да барды эки джыллыкъ джашы,
Бир хыштыуурт, тоб кибикди юсю-башы.
Ашарыкъдан къысад къатын ёгелерин,

Билед ёнге, къачан кимге къалай дерин:
„Мен саулукъдан болмагъыз,“—деб суукъ не ач,
Ёксюзлеге хар кюн сайын бирер къалач
Бериб айтад: „Эки къалач ючюгюзге,
Джартыларын беригиз энд кичигизге“.
Ала уа аны джанларыча кёредиле,
Сындыралла да, сайлатыб бередиле.
„Кеси джашын бизден артыкъ кёрмейди,—деб,—
Таб ол огъай, анга юлюш да бермейди,“—деб,
Джукъ соргъаннга ала джууаб этедиле,
Ёге ананы кёлюне бек джетедиле.
Айтханымча, бири отунчу, бири суучу.
Болсала да, къыйналмайла ала джунчуб,
Ёге ана уа таймай тюед, салыб кючюн,
Зияданы сабийлери аны ючюн
Тюйюлдюк деб чырт къулакъгъа алмайдыла,
Не бир мугур, не бир мыдах болмайдыла.
Табханларын ашайдыла, киедиле,
Таб, тынмасанг тюйюлюрге сюедиле,
Бёгекдиле, джокъду бир да хаталары—
Келиб кёрсе, къууанады аталары...

IV.

Бир кюн къатын ата юйюне—ма, Къарт-Джуртха
Баргъанында, хоншулары бир къарткъуртха
От алыргъа кириб, шорпа къайнагъынчы,
Кереклини, керексизни чайнагъынчы,
Олтургъанед, тёкдюрген эд ичин аны...
Къайдан билсин къатын обур къарткъуртханы.
... „Тюйгюч бла бек тюеме, мен а дайым,
Ёгелерим не аз да къылыкъ этген сайын,
Ура-тюе тургъанлыкъгъа бир сынмайла,
Бёгекдиле, манга да артыкъ турсунмайла.“
Дей бошады хапарыны артын къатын,
Къарт-куртха уа: „Ангыладым, мени сартын,
Аналары Зияданы къолуду ол,
Сабийине къууанчлыдан толуду ол.
Ийнек юсюн теблесе да бузоу ёлмез,
Ана къолдан собийне хата келмез.
Мындан ары ишни аз этдир, ашны кёб бер:
Кесинги къолунгу джетдир, бир сынаб кёр...“
Деб джыланнга кеселекге берген эд уу
Андан сора, таулуланы басды бушуу.

Юйде болмай, тюзде айланыб, кёбден бери,
Кёнчекликден къайтыб келед къатынны эри,
Кирди юйюне... кефли къатын турад тёрде,
Ёксюзлери мугур-мугур бирер джерде...
Мыдахланды, булут болса джауар кибик,
Сабийлери, уф, дегенлей ауар кибик.
Ачыуланды къылыч болса кесер кибик,
Тик къарады, саяу болса ётер кибик.
Ёксюзлери чулгъандыла бутларына,
Джуммай тёкдю, бетлерине, сыртларына.
Муруккусуз къабыргъагъа къарады ол,
Эски орнунда табылмады багъалы къол.
Даулашдыла, бет ачдыла эр къатын да,
Билдирмейин башсыз дауну бир затын да
Эки ортада, эслеб эси, билиб башы
Атасыны не излегенин сезди джашы.

* * *

Къатын къолну Къобан суугъа атхан эди,
Биреу аны айрымкандан табхан эди.
Сейирсиниб, хайран болуб, къалгъан эди,
„Къабыр“ этиб сора джерге салгъан эди.
Сабийледен эшитгенед Гитче уа анда,
Къол „къабырны“ хапарларын, айрымканда.
Танг атханлай айрымканнга ётдю Гитче,
Къолну табар дыгаласны этди Гитче.
... Джокъду... „Къабыр“ ачылгъанды джаллы
къазыб...
Тюшген тюгю, аякъ ызы: джангы къазыб.
Гитче айтханча джаллы къазыб табхан эди,
Къабын чайнаб джаратмайын атхан эди.
Ол кетгенлей экинчи къуш, эрлай джетиб:
Сермеб алыб учду, къанат тауыш этиб.
Ёксюз джашчыкъ мыллык атды, кушну кёрюб,
Суудан ётдю, хахай этди къучакъ кериб,
Къуш хауада, джашчыкъ джерде бара барыб.
Талакъчыгъы туруб ауду, тамам арыб.
Алай а ол къараб, къакъмай кирпиклерин,
Кёрюб турду, къушну тохтаб къоннган джерин.
Арт къарыуун салыб Гитче энтда чабды,
„Тюзню ётмегин бёрю ашамаз“—къолну табды!
Ол джылайды, ба этеди ана къолун,

Биреу келед анга буруб баргъан джолун,
Къайтхан атлы джашчыкъ тургъан джерге келди.
Кимни сабийи болгъанын соруб билди.
Сора къолну сермеб алыб, кетиб къалды,
„Бер!“—деб сабий аны ызындан джылаб барды.

Аман адам аманд къушдан джаллыдан да.
Тюзлюк тутхан къоркъмаз джаудан, къаллыдан да...

Ол адамны нёгерлери талай атлы,
Туу-туу эте хар бирини миннген аты.
Бирер джерден чыкъдыла да, база-къоркъа
Бу да, ала да тебредиле чаба-джорта,
Ол барыудан барыб, болмай кесин аяу,
Тау артына ауду Гитче, къара джаяу.
Аны инджитиб баргъан ишни башы эди,
Ол джер-джерден адам джесир ташый эди.
Тау артында бек айтылгъан бир юй эди,
Тенгле бла кёнчекликге джюрюй эди.
Бир джолда уа Къабартыны джери бла
Аууб келе, Зияданы эри бла
Тюбешиуде джаны кючден къалгъан эди,
Бир тюз адам муну джюкге алгъан эди,
Андан бери бу да джауун билген эди.
Табы тюшсе деб сымарлай келген эди...

* * *

. . . . . .

Майыл деб а бир джесир джаш бар эд анда
Хапар соруб, хапар айтды бир кюн анга:
Ол Гитчеге джан аурутхан болуб чыкъды,
Эркелетиб „кёзюне, бурнуна сукъду,“
Къайгъырады, баджарады, юретеди,
Къарнашы не этерик эсе, аны этеди.
Алай бла озгъанында, бир талай джыл
Атда ойнаргъа юретгенед аны Майыл:
Эмиликге салмай Гитче джюген, не джер
Минсе болду, айырмайед эниш не да ёр.
Терисича бегий эди атны юсюне,
Халкъда хапар джюрюй эди аны юсюнден,
Батыр эди. Керек джерде джууаш эди.
Таш сыкъса, къан чыгъаргъан бир джаш эди,
Ариу эди. Онтогъуз джыл толгъан эди.
Адам къараб турур кибик болгъан эди.

* * *

Бюгюн байгъа джаш туугъанды, уллуд байрам.
Баш ёчлени ким алалыр дейсиз, къайдам!..
Эл джыйылыб чайкъалады, адам кёбден
Таш тюшсе да, джерге тиймез дерсе, кёкден.
Къурманлыкъла къайнайдыла чоюнлада,
Халкъ къарайды тюрлю-тюрлю оюнлагъа:
Биреу тебсеб ёч алады, биреу джыгъыб,
Джамагъатха салам берди Гитче чыгъыб:
Кёрюр-кёрмез, байны къызы эслеб аны,
Чырайына, болумуна кирди джаны.
Тулпар эди джесир джашны миннген аты,
Ол себебден барлыкъ эди джелден къаты,
Анга джети нёгер хазыр этген элле,
Сегизи да бирден чабыб кетген элле.
Барысындан бир джаякълаб онг джанында,
Гитче чыкъды атлыланы чынг аллында.
Мухоллукъда оздурмайын заман чагъын,
Терилигин, джауурлугъун ангырчагъын
Тешиб атды хар бирерин бирер джерге,
Адамла уа билмедиле чырт не дерге,
Атны аягъы букъу, бурну тубан этиб,
Нёгерлери баралмайла аны джетиб,
Къайтыб келе, учхан атдан джерге узалыб,
Атханларын бирем-бирем джыйыб алыб,
Къызыу чабыб баргъанлай, ол минди джерлеб,
Биринчиге келди Гитче, аты терлеб...
Бир кесекден чыгъардыла энтда аны;
Билмеген бил, танымагъан ма кёр, таны!
Къой, сен анда джигитликни, болгъан кючню:
Ат аллына узатдыла бир чемични,
Хара!—делле, атла бирден атылдыла.
Нёгерлери атларына къатылдыла.
Бу чемични бойнун кесиб тулукъ сойду,
Этин санлаб терисине джыйыб къойду,
Башын къысды, бучхагъындан тилимди этиб,
Байракъ алды барысындан алгъа джетиб.
Къартла тешиб къаралла да сойгъанына,
Бу джаш халкъны тамашагъа къойгъанына,
Сёз табмалла „Ичегини учуна дери,
Тыйыншлысы, джыйылгъанды,—делле бери,
„Къарнын къагъыб, ичин этиб, атыб ётюн,

Сал да къайнат, таза джыйгъанд джауун, этин.
Гыбытлыкъ а бир адам сёз табмаз кибик,
Айран огъай, сют къуйсанг да акъмаз кибик...!"

* * *

Байны берген баш ёчлерин джесири алды,
Ол кюн халкъны ауузунда Гитче къалды.
Болгъанлыкъгъа байны къызы озгъан ариу,
Гитче амалтын табхан эди джюрек ауруу...
. . . . . .

Биджиланы Идрис

•

ЛЕНИННГЕ...

•

Назму джазама, сеннге джазама,
Джетгени чакълы джазаргъа кючюм.
Мен разыма, сеннге разыма,
Бюгюннгю джарыкъ джашауум ючюн.

Сен эркинликни узатханынгда,
Чомарт къол бла бизге саугъагъа.
Зулму джашауну ууатханынгда
Насыб къанатын джайды таулагъа.

Андан беричин кёб джылла ётдюле...
Совет миллетле хорламла къатлай,
Къыйын джыллада биригиб атлай,
Туугъан джуртларын къурч къала этдиле.

Сен бизге ачхан эркин джашауну
Кючю чагъады, алгъа урады...
Тюнене унукъгъан къарангы таулу
Бюгюн илмуну джигин бурады.

Тау этекледе таулу эллени
Джарытад джарыкъ хурметинг.
Джангы джашаугъа буруб кёллени,
Хар бир джюрекде джашайд иннетинг.

НЕ ЭТЕРИКМЕ...

... Не этерикме, чорт юзсенг да
Муратымы арасын,
Атынг джашар джюрегимде,
Ашландыра джарасын.

Джолда меннге тюбеб
къалсанг,
Саламлаша ётерме,
Алай болмай джанлаб
озсанг,
Кёрмегенча этерме.
Гоккачыкъла тутдурмазма
Энди сени къолунга,
Гюл, чыгъанакъ да болмазма
Джашауунгда джолунга.
Къайтарырма джарсысам да,
Суратынгы сеннге мен.
Джетмей къалгъан мен
болсам да,
Муратынга бир джет сен.

ТАНЫШЫМА

Бир джаш поэтни окъуб
назмуларын,
Фахмулуса деб, кёкке
тагъа эдинг,
Бир кюн а, биреу сёкгенинде
аны,
— Тюз айтаса,—деб,
Баш къагъа эдинг.
Кёзден бир айтыб, артдан—
къайтханынг
Бара эсе да бетинге
сыйына,
Чырт келишмейди экили
айтханынг,
Сеннге халкъ берген
уллу сыйынга.

Батчаланы Бергер

Т • • •

емирчи къызгъан темирни
Джыяргъа деб бир масхабха,
Тюеди сымарлаб, чемерлеб,
Сала бир тёшге, бир отха.

Мен а кюрешеме тёшсюз,
Кёрмей токъмакъны кёрюкню,
Отдан да бек джылытсала,
Деб, ачыкъ сёзле джюрекни.

* * *

Танг ала тамам чомартды,
Бек джарыкъды ай,
Кетмей турургъа сюйгенча,
Джерине къарай.

Кеталмайды булджуйду ол
Акъ чачын тарай;
Юреннгенди да танг ата
Джерни къучакълай.

* * *

Кёк джашнаб, шыбла да сермеб,
Салды джангур.
Сюймеклик энтда айтылмай
Къалды болур.

Уучу сампалны ийгенди—
Аугъанды джур:

Энтда бир насыбсыз джангыз
Къалды болур.

Джулдуз учду да джукъланды
Ол а солур:
Энтда бир сюйген нёгерсиз
Къалды болур.

Алдаб кетдинг, болдум тамам
Адам къозур.
Сен а энтда бирни тенгсиз
Къойдунг болур.

ОЛ ДЖЕР КЪАРАЧАЙДЫ

Мени чексиз къралымда
Кёб ариу джер барды:
Ненча тенгиз, къаллай бир тюз,
Тамаша шахар да.

Эм ариу джер деб излесенг,
Кел къучакъны джай да,
Таурухха ушаш джер кёрсенг,
Ол джер Къарачайды.

Кел, тенгим, тенглик бла
Келе эсенг, тенгсе,
Джарыкъ миллет излей эсенг,
Тамам тюз келгенсе.

Акъ таулада—къызыл байракъ,
Кюн а—къыш да, джай да,
Кём-кёк суула, джашил чегет—
Ол джер Къарачайды.

Хар джитиден къууанч хапар—
Орайда эштирсе,

Карачаево-Черкесская
ОБЛАСТНАЯ
Карачаев 910

Берчкъоллуду, тепсеучюдю—
Таулуну кёрюрсе.

Эркелетир, къууандырыр,
Болур къонакъбай да.
Кел, кел, тенгим, ол миллетни
Аты Къарачайды.

Джаубаланы Хусей

АТА БЛА БАЛА

(Баллада)

Мыдах болуб, суу джагъада
Олтурады таулу джаш,
Къыйналады, джюрегинден
Басхан кибик ауур таш.
Къобан къобуб, аякъларын
Суукъ тил бла джалайды,
Аны кёрмей, истемейин,
Джаш тауушсуз джылайды.
Ангылайды эркишиге
Болмагъанын джыларгъа,
Ол себебден адам кёзден
Джанлагъанды былайгъа.
Былайчыкъда—сюйгенине
Джырла этген джеринде—
Инджиледи, бушууларын
Джашыралмай теренде.
Анга кюуча эштиледи
Къобан сууну тауушу,
Алас-булас кёрюнеди
Тауну мийик ауушу.
Тюз къатында эмен терек
Белден эки сыннганча,
Гокка хансчыкъ, мууал болуб,
Башын джерге сукъгъанча,
Къуш да, кёкде учалмайын,
Баш энишге кетгенча,
Не эсе да, терс бурулуб,
Джер орнундан тебгенча,—
Алай къуджур кёрюнеди
Бюгюн джашха табигъат,

Арты аллына айланнганча,
Къатышханча хар бир зат...
Сиз этмегиз джашха айыб,
Бюгюн халы алайды:
Шейит болгъан атасына
Ол тауушсуз джылайды.
Аны атасы, джуртун саклай,
Джигит кибик ёлгенди—
„Бир джерчикде бастырдыкъ“ деб,
Бюгюн къагъыт келгенди.
Эки къатха ауур бола
Джюрегинден басхан таш.
Къагъытчыкъны анасындан
Джашыргъанды таулу джаш...
„Кесинг джангыз къалсанг, анам,
Къыйналлыкъса, билеме...
Ёзге мени джылым джетди,
Джурт сакъларгъа сюеме.
Къазауатда мен атама
Дагъан, билек болайым,
Огъай деме, аначыгъым,
Къолгъа сауут алайым“,—
Дедда бир кюн, джолгъа чыгъыб,
Кетди сыйлы урушха,—
Босагъаны сакълаб къалды
Ана, кириб сагъышха ..
Атасына джылай, тёкген
Джыламукъла ючюн да,
Саулай халкъы кёрген, чекген
Къыйынлыкъла ючюн да,
Уруш этди джай да, къыш да,
Чыртда артха джанламай;
Кирди отха, джалыннга да,
Джанын-къанын аямай.
Атасыны сокъмагъы бла
Барды ёлген джерине...
Ма былайдан келген эди
Ол къагъытчыкъ юйюне.
Ма былайда... тёбечикни
Тюбюндеди атасы...
„Атам, хорлам джуукъдады!“—
Деб къычырды баласы.
„Ата—ам...“—деб ол, къучакъ джайыб,

Душман окъдан джыгъылды,
Бузлаб тургъан тёбечикге
Джууургъанча джайылды...
Хорлам ючюн алай ёлюб
Атала бла балала,
Бек кёб джерде къалгъандыла
Тёбечикле-джарала.
Джерден кибик, джюрекден да
Кетмейдиле джарала:
Босагъаны ма бюгюн да
Сакълайдыла анала.
Ёлгендиле бирге-бирге
Атала бла балала,
Энди джерде, джюрекде да
Болмаз ючюн джарала!

ДЖАШЧЫКЪ БЛА КЁГЮРЧЮН

(Баллада)

Атасыча, субайсан,
Тири, бёгек Джашаучукъ,
Анасыча, ариукъан,
Халалджюрек Джашаучукъ,
Атланнганды школгъа,
Къолда—билим саууту,
Башында уа джашчыкъны
Джарыкъ, сейир умуту:
Ашыгъады саугъасын
Кёргюзюрге устазгъа—
Эм биринчи назмусун
Атагъанды ол джазгъа.
Назмусунда айтханча,
Ма, дуппурда гоккала,
Кюн тюбюнде башлары
Кёз алдарлай чайкъала,
Кёгюрчюн да учады,
Чёмелтаякъ айлана.
Джашчыкъ анга къарайды,
Бир затлагъа ойлана.
Учадыла къанатлы
Оюмлары чыпчыкълай,

Хар неге да къайгъыра,
Сау дунияны къучакълай.
Джумушата, эрите
Ана берген сырлары,
Джаш джюрекчик сюйюнюб,
Согъулдула къыллары...
Уча келиб кёгюрчюн
Къонду алай, джуукъгъа,—
Джел аудургъан столбада
Шыблалы чыбыкъгъа.
Бюгюлдю да, ол чыбыкъ
Экинчиге къатылды—
„Тогу барды, тогу!"—деб
Джашау ачы къычырды.
Олсагъатдан къозгъалыб
Ата берген сырлары,
Джашчыкъ табды ёхтемлик,
Тирилдиле санлары.
Чабыб джетиб алайгъа:
„Кёгюрчюнюм!"—дегенлей,
Болушургъа термилиб,
Чыбыкълагъа тийгенлей,
Аджал тартды кесин да...
Джер бурулду тёгерек,
Кюн да болду кетгенча
Чууакъ кёкден тёнгереб.
Ашыкъгъанча джаяргъа
Ма бу кёрген хапарын,
Къолдан тюшген назмусу—
Акъ къагъытчыкъ—акъырын
Учуб кетди аязда,
Кёгюрчюннге ушады...
Бизни гитче Джашаучукъ
Джашау ючюн джашады.

КЮЗГЮ

Олтурады кюн турушда къарт акка,
Эки кёзю чыракъ бара узакъгъа.
Кюн, батаргъа къысыла да акъырын,
Джарытады аны кюмюш сакъалын.

Къартны бети кёрюнеди кюзгюча—
Ариулукъгъа, адамлыкъгъа, юлгюча.
Аудургъанча бир китабда джюз бетни,
Мен окъуйма джыйрыкъларын ол бетни:
Биринчиде джазылгъанды джашил джаз,
Джыр айтылыб, къагъылады дауурбаз.
Экинчиде—урунууну къууанчы,
Мамырлыкъда насыбны кенг къулачы.
Ючюнчюле—къазауатны ёртени,
Джурт сакъларгъа кёб уланны кетгени.
Тёртюнчюде—халкъны хорлам алгъаны,
Джашы къайтмай, джылагъаны ананы.
Бешинчиде—бюсюреулю болмакълыкъ,
Сабырлыкъ эм джаш тёлюге базмакълыкъ...
Эй, кёбдюле бу къарт бетде джыйрыкъла—
Бирер затдан хапар айтыб барлыкъла.
Ала манга кёрюнелле кюзгюча—
Ариулукъгъа, адамлыкъгъа юлгюча.
Ол кюзгюде мен бетими кёреме—
Мени алкъын джыйрыгъым джокъ кёреме...

ТУЗ КЮСЕРЧА

Сен, джашауум, хар неде
Юлюш алдыр, юлюш бер,
Талпыууму талпыгъан
Къанатларын кенгнге кер:

Тедже меннге тауланы,
Сайлатмайын сыйдам джер—
Туз ашарча, туз кюсеб,
Тёкдюр, тёкдюр тузлу тер!

Тюрклюланы Альберт

Д...

Джел атханды шош тенгизге мыллыгын,
Акъ толкъунла суу джагъаны тюелле,
Тенгиз билед хыны джелни къылыгъын,
Адамла уа не этсинле—кюелле!
Ала бюгюн сакълайдыла кемени,
Хар такъыйкъа сау кюн кибик узунду.
„Джабарыкъма эшиклерин кёблени“
Деген кибик, джел сарнайды, улуйду.
Кюн джарыкъны джокъду бюгюн чырт дамы,
Къара тубан къаланнганды кенг тюзге.
Джамагъатны бошалгъанды чыдамы,
Мыдах-мыдах къарайдыла тенгизге.
Тенгиз бла хыны джелни урушу.
Аздырады къоркъакъланы кёллерин,
Таукел чыгъад тамаданы тауушу,
Ауур кеме тохтатмайды келгенин.
Юрюлдюле джагъадагъы адамла,
Тыкъ тубанда эслеб чыракъ джарыкъны.
Къууанч нюрге кёмюлдюле къарамла,
Тёгерекни джити джарыкъ джарытды.
Тенгизчиле къыйын кюнде аллахдан,
Тилемелле не къарыу, не болушлукъ.
Кишилик бла къутулдула палахдан—
Биягъынлай орналды энтда ма шошлукъ...

Тенгизде энтда да джашау эсленеди,
Толкъунла да тюлдюле энди эмилик.
Къара джел а кеси аллына ёледи.
Акъ кёмюклю толкъунлагъа кёмюлюб...

* * *

Отунла джаныб тауусуладыла отда,
Ала да кюл боладыла артда,
Кюл а уакъ-уакъ чачылады джелде...
Адам а унутурму дейсе ол отну,
Джылыуун бере болгъан эсе кюл.
От аямаученд бизден джылыуун,
Ётмек кибик, эскилле от бла гюл.
Биз да отха ушайбыз джашауда,
Таза эм да халал джюрекли болсакъ,
Ачымайын къыйын джазыугъа,
Онгсузгъа къолубуз бла от узатсакъ.
Отдан аз тюлдю бизни кючюбюз,
Кёзюуюнде къайгъыра билсе кёлюбюз.

* * *

Былайда хауа гюл ийис этеди,
Гюлле уа уллу бузланы ичлеринде.
Ашхылыкъ, ёхтемлик да кёрюнеди
Бузла бла гюллени юслеринде...

Сейир этдим табигъатны кючюне,
Суратчы кибикди аны чемерлиги.
Халкъны тюрсюню бла иннетине
Ушатыб, ёсдюреди ол мында гюллени.

* * *

Джаз башында чакъгъан алма терек
Бюгюн бизни бек къууандырады.
Алай эсе, ол: „Къач келеди",—деб
Мен билмейме неге къыйналады?

Халкъгъа кючюнгю бергенсе сен,
Терек бизге кёгетин бергенча.
Джарсыма энди, къарт болгъан эсенг,
Джашауда ыз къоймай келгенча.

* * *

Башхаланы джарсыуларына кёре,
Сени юйюнге кириб келе эсем,
Тилейме, айыб этме сен меннге,
Джюрек джарсыууму кёре эсенг.

Къачда кырдыкны мууал болуу—
Ол да бир тюрлю джарсыуду бизге...
Адамны уа адамгъа къайгъырыуу,
Адет болуб, къууат беред ёмюрге.

* * *

Къарангыда къар да къаралады,
Джукъ да кёрелмей къалыучанбыз биз.
Адамда уа таукеллик болады—
Къыйналсакъ да кюннге чыгъабыз биз.

Заманны къууанчын джарсыуун да,
Сынайбыз джюрюте, джюрекледе.
Джерни гюлюн да, чыгъанагъын да
Кёребиз, кёребиз хар бир кюнде.

Бирде джыларыбыз да келеди,—
Эрлик а юретмегенди джыларгъа.
Арбазыбызда сабий кюледи,
Керекбиз не палахны да джыгъаргъа

Ашхы тенгим, биз джол нёгерлебиз.
Бизге сабий, тиширыу да ышанад,
Тенгликни сыйын билебиз кёре
Ол бизге эртдеден тёред.

Бирде кюнню булут басса да,
Кюн кюнлейин къалады.
Къарангыда къар къаралса да,
Бизни джюрек агъаргъанлай турады.

Къагъыйланы Назир

У • • •

чалмай тургъан бёденечикни,
Къардан кёлтюрюб алгъанма
Къойнума къысыб, эсин джыйдырыб,
Элек тюбюне салгъанма.

Бораннга ийиб мен къоялмайма,
Энди тургъанынг болду деб,
Бёденечик да кёзлерин джумад
Адамлыкъ деген олду деб.

Джаз келе келсе, кёкле кюкюреб,
Акъ булутланы чачарла,
Джан-джануар да джазгъа къызына
Джангыдан джашау ачарла.

Джангурла джауа, кёк да кюкюрей,
Джер да джашилден кийерге,
Джазны аллына къараб турлукъма
Бёденечикни ийерге.

КЪЫШ

Къар тюшгенди саулай джерни агъартыб,
Кюн тюбюнде кёзлеринги къаматыб,
Джай кёзюуде эркелетген аяз да
Къыш кюнледе хатер этмейд не азда.

Чарс этеди чунгур сайны толтуруб,
Сабийле да чаналагъа олтуруб,
Учадыла ууртлары къызара,
„Къыш келди“ деб бек къууаныб ышара...

ХАЛИТ

Ингир азыкъда юйюнге келдинг
Сабийлеринги тансыкълаб,
Танг аласында эшик къагъылды
Сен къалалмадынг тынч джукълаб.

Фашист къауумдан болгъанын билиб,
Саут, сабангы улутуб,
Къырыб къояргъа акъыл алгъаненг
Сабийлеринги унутуб...

Къалай этерге билмей къалгъаненг,
Акъылынг эки бёлюнюб,
Ананг, сабийле, ариу Абатынг
Бары кёзюнге кёрюнюб...

Ариу къатынынг къычырыкъ этед,
Сени бойнунгдан къучакълаб,
Сабийчиклеринг хапар билмейин
Туралла сени ийнакълаб...

Джарлы анангы огъур кёзлери
Бюгюн шыбыла аталла,
Бёрю итле да сеннге бошланыб
Этеклерингден тарталла.

Сабийчиклени къойнунгдан алыб,
Фашистле джерге силдейле,
Джарлы Абатны джохар чачларын
Юзюб къояргъа излейле...

Сени мурдарла алыб баралла,
Микоян шахар табагъа.
Абат ызынгдан чабыб барады,
Эки кёзюнден къан агъа.

Темир бугъоула салыб баралла,
Ол эки тулпар къолунга.
Башынгы ёхтем ёрге кёлтюрюб,
Бараса ахыр джолунга...

Чунгурдан къазыб алгъанды, Халит,
Сени атангы къарнашы,

Джарлы Джамботну сойланыб турад
Илячин кибик бир джашы.

Ананг бир кемсиз сарнайды, хариб,
Джылайды тийре-джамагъат.
Ариу Абатны чачы тозураб,
Эки кёзюнден къан агъад.

Эки джашчыгъынг эки джанынгда,
Мен аягъынгда сюелиб,
Сабийчиклеринг танымайдыла
Сыфатынг саулай тюрлениб...

Ой иги сагъан бир тынгылар эди
Сени эм ахыр сёзюнге.
Ёлюмге элтген заманларында
Ким кёрюнеед кёзюнге?..

Ит фашистледен партизанланы,
Эртде алгъанбыз къанларын.
Юч къарнашынг да ёлгенди, Халит,
Сенича бериб джанларын.

АММА БЛА БАЛИЙ

Къая тюбюнде къанджалбаш юйле,
Башлары мутхуз боялыб.
Тёгереклерин уллу ханс басыб,
Аллары суугъа айланыб ...

Тёбен джанында тюз мюйюшюнде
Балий терекчик чагъады,
Юйледе къалгъан къарт амманы да
Ма сёлешгени ангады:

„Сен хар джаз сайын чагъаса, джаным,
Кюз чапракъларынг агъалла.
Хар джыл сайын да хоншу сабийле
Балийлеринги къагъалла...

Джангыдан чагъыб джюрек къозгъайса,
Джетеринг келир айдады.
Сени тюбюнгде солуу алыучу
Мени джаш балам къайдады?..

Къоркъмазланы Джашко

•

КЪАРАЧАЙ ТАУЛАГЪА

•

Таула,
сиз эримей
къалай турасыз,
Джыламукъ болуб
саркъмай ташларыгъыз,
Эрсиз,
не къыйынлыкъгъа да чыдайсыз,
Кёклени тутуб
имбашларыгъыз!

НЪОБАННГА

Сен ёмюрлени бараса энишге,
Аз кёрмегенсе джагъангда мыдахлыкъ,
Къарт болсанг да таулу джюрегингде,
Кёмюклениб ойнайды джашлыкъ.

БИР АДАМНЫ АРБАЗЫНДА ДЖАЗЫУ

Къоркъмай киригиз, адамла,
Итим джокъду арбазда.
(аны тюбюнде)
Мынга уа неге керекди ит,
Таларгъа кеси болса джигит?!

ГЮЛЛЕГЕ

Огъай,
сиз бошуна
чакъмайсыз,
Дунияда тюрлю-тюрлю гюлле!
Акъсагъыз да бошуна сиз
акъмайсыз,
Биринги орнуна чагъалла мингле.

БИР КЪУЛАКЪ ИЧИНДЕ АТЫЛГЪАН ТАШХА

Мунуча джараусуз
джашагъандан эсе ёмюрню,
Суу тамчысы болайым
Къысха джашаучу гюлню.

* * *

Тамбла
кюн тохтарын
билсем да,
Джол арасында тохтамам.
Тамбла,
халкъым,
керексизсе десенг а,
Бюгюнден ары
джашамам.

Алакъайланы Катя

М • • •

Ма, джангур тамчыла,
Шош тама, ыйнакълайла джерни,
Зауукълу тиелле
Шам кюннге джашнагъан бутакъгъа...
Быллай сагъатчыкъда
Гюллени узатдынг сен меннге—
Джанкълычдан бюркюмле...
Джаз саулай алада сёлеше.
Джанкълычдан бюркюмле,
Джаз саулай къолумда сёлешди!
Бу сёзсюз сёлешиу
Къалай кёб зат айтды джюрекге?!
Сен кесинг а, джунчуй,
Учумлу къарадынг кёксюлге—
Узакъда, узакъда
Мийикге айланнган джоллагъа...
Хо, мычыма, тебре!
Ызынга къараучу уа болма,
Джазынгы тылпыуун
Сен суутмайын элт биргенге.
Кёклени кенгинде,
Къолумда бу сейир гюллерим бла,
Тюберик джерибиз
Эртдеден белгилиди меннге.

* * *

Къарчыкъла,
Къарчыкъла,
Акъчыкъла,
дженгилле,

Къайры да бурула,
Неге да уруна,
Кёкню кёк джаягъын
Къыдырыб, сюзюле,
Ашыгъыб, басыныб,
Саркъасыз энгишге.
Ай медет!
Энгишге—джансызлай,
Энгишге—ойсузлай,
Кёзлени къамата,
Сиз учсуз-къыйырсыз,
Суукъ джулдузчукъла,
Къайрысыз?
Къайрысыз?
О, дженгил къанатлы,
Къысха ёмюрлюле,
Башыма, джагъама,
Къызыныб сюртюле,
Джылыугъа, къаныма,
Киштиклей илеше,
Ах, сокъур илешиу!
Къондугъуз сиз меннге.
Къондугъуз джанлыгъа,
Бир исси къанлыгъа;
Насыблы эдим мен,
Болсагъыз таджалла,
Ай медет, бир мадар!!
Къондугъуз аджалгъа.
Силкиндим—
Джылтырай, тюшдюгюз джолума.
Кечигиз,
Сюймейме азабчы болургъа.
Дуу джана, къалтырай,
Неллей дыгаласлы,
Буюгъа, кёзюме
Къарайсыз кёлкъалды.
Кечигиз!
Мен керекме алгъа атларгъа.
Учунама ары...
Къыйылгъандыла санла,
Тебмейле.
Сюелеме сейир болумда.
Кёлтюрюлмейд аякъ,

Кёзбауну басаргъа—
Къарчыкъны къурамлы
Оюуун бузаргъа.
Сора бармыды кюч,
Кесингден къачаргъа?!
Тыпырдайд джюрегим,
Ауазы уа меннге:
— Тазагъа, мийикге
Къанатны тирерге!

Къоркъмазланы Аскер

•

ОЛ САУ БОЛУБ

•

Къышхы кече, суукъ кече
Сызгъырады джел.
Джигер солдат саут алыб
Сюелед таукел.

Сюеледи, джел а улуйд
Сюреди къарны.
Къалын кюртге ташайтады
Солдат къабырны.

Ол къабыр а кёб сагъышла
Этдиред анга.
Джюз минг махтау, джуртун сакълай,
Ёлген бу джаннга!

Къышхы кече, суукъ кече
Сызгъырады джел.
Къулагъы сакъ джигер солдат
Атлайды таукел.

Кёрмез ючюн уруш отун,
Энди рахат эл.
Къуршча къатыб сакълайд джуртун,
Не улуса да джел.

ДЖАШ АСКЕРЧИГЕ

Бюгюн чекде сен биринчи
Сюелесе.
Билеме мен, къыйналаса,
Кёб терлейсе.

Сен джуртунга ант этгенсе,
Борч алгъанса.
Кёз гинджингча, сакъларгъа деб
Къол салгъанса.

Сора кюреш, юрениуден
Къанма, талма.
Кесинг кибик тенглерингден
Артха къалма.

Къуллугъунгу баджармайын
Чийсил къойма.
Антынгы тюз толтурмайын
Бетни джойма.

Хар сагъатынг хорлам сагъат
Болсун сеннге!
Хар бир сёзюнг рахатлыкъны
Керсин кенгнге!

Къобанланы Махмут

* * *

Тау суучукъну саркъгъанында,
Сени ауазынгы эшитеме.
Тереклени чакъгъанында,
Сени чырайынгы кёреме.

Кюн джерни нюрге бёлесе,
Сени хурметинг болур дейме.
Кече кёк да джулдузла себсе,
Ичлеринде сени излейме.

Сенсе, ийнан, хар бир затха
Джюрегими кёллендирген.
Сенсе мени чакъырыб алгъа,
Къыйын кюнде къарыу берген.

* * *

Ийнарын айта, джазгъы аязчыкъ
Джолда тюбегенин тансыкълайды.
Терезе тюбюнде субай назчыкъ,
Насыблы сабийчикча, джукълайды.

Чулгъаныб баргъан Къобан суу,
Толкъунларын джагъагъа быргъайды.
Ол аязчыкъгъа этдириб эжиу,
Тохтаусуз сейир джырын джырлайды.

Толгъан ай, сейирсинирча ким да,
Джулдузланы мынчакълача тизе,
Джарыкъ нюрге бёлей джер юсюн да,
Кёкде барады акъырын джюзе.

Танг ала—джукъу татлы заманда,
Къайры эсе да кетгенди эсим.
Табийгъатны сейирлик къойнунда
Сагъышдан толуду джюрегим.

* * *

Мен кёб кере джыгъылгъанма абыныб,
Джашауну къыйын джоллары бла бара.
Джелле, боранла да ачы сызгъырыб,
Тургъандыла мени бетиме ура.

Ай да булутланы, садакъча, джыра,
Кёб кере тургъанды джолуму джарытыб.
Сабий уртлача, кёлюмю къууандыра,
Тургъандыла шош тангла да къызарыб.

Мен энтда барама, къууанчха, бушуугъа да
Тюберик болурма джашау джолумда.
Бюгюн а мен разыма; отха да бузгъада
Тюртюле баргъаным ючюн джашауумда

Эбзеланы Азрет

МАНОЛИС ГЛЕЗОСХА

Грек халкъны джигит джашы
Ненча кере азаб чекдинг!
Сен зорлукъгъа болдунг къаршчы
Керти ишде хорлам этдинг.
Кёк къаты-къаты кюкюреб,
Ачы-ачы чартлагъан кюн,
Къанлы фашизм от тюкюрюб,
Джуртунгу басыб алгъан кюн,
Кёлтюрмединг артыкълыкъны.
Генезир фашист байракъны
Тартыб алдынг Акропольдан
Теблеб кери атдынг джолдан...
Азатлыкъны джаулары
Джолунга къабхан къурдула.
Тюз джюрегинги бюгер ючюн,
Элтиб тюрмеге урдула.
Сен этген иш ол тюзлюкдю,
Ёмюрде да ёлмезликди.
Къылычдан да джитиди ол,
Бомбадан да кючлюдю ол!
Тюзлюк, кюнча, джарытады,
Къолну, сырты, кюнню джабмаз,
Юлгюнгю халкъ джаратады,
Ишинг джарты джолда къалмаз!

31 май 1967

СОВЕТ АСКЕРГЕ СЫЙ

Окъла тобла да атылыб,
Къан ырхылагъа батылыб,
Халкъымы алгъан хурлугъу

Насыб джашауну урлугъу.
Уллу къоркъуула болган кюн,
Ата джуртум, сыйлы джерим,
Уу джыланладан толгъан кюн
Туугъанса, тулпар аскерим.

Урунгганны баласыса.
Совет джуртну къаласыса,
Къанлы джауну чабыуулларын,
Ёртенлени джаныуларын,
Кючлю уруб къурутханса,
Къоруулагъанса халкъымы,
Сыйын орнуна салгъанса
Джашауда тенглик хакъымы.

Сен урунгган халкъныкъыса,
Аны тулпар джакъчысыса,
Сюесе сен мамырлыкъны,
Къралла арада шохлукъну,
Алай а ёседи сакълыкъ,
Хар солдатынгда усталыкъ.
Халкъла ишинги кёрелле,
Санга сый, махтау берелле.

Акъылын, эсин да ташлаб,
Джауунг чабса уруш башлаб,
Энтда хазырса урургъа,
Джер джюзюнден къурутургъа
Билсинле аны джауларынг,
Джангы урушну къуугъанла
Сюртсюнле кёзден ауларын
Кеслерин махтаб тургъанла.

Эзиланы Зауур

•

ПОЭТНИ ДЖЮРЕГИ

•

Ташны тауну да, агъачны сууну да
Сюеди поэтни джюреги.
Узакъны кенгни да, джуукъну тенгни да
Сюеди поэтни джюреги.
Адетни, ишни да, сыйны кюнню да
Сюеди поэтни джюреги.
Акъылны ангны да, къууанчны тангны да
Сюеди поэтни джюреги.
Дуния къууанчны, шохлукъ джашауну
Сюеди поэтни джюреги,
Къууанчха къууана, джарсыугъа джана
Турады поэтни джюреги.

МАМЫР ТАНГ

Эртденликде тау артындан ышарыб,
Мамыр тангны джарыкъ кюню тиеди,
Джер юсюне джаратылгъан бютеу джан
Джарыкъ кюнню чарс басмазын сюеди.

Эртденнгиде сабий, къарт да къозгъалыб,
Джангы тангнга оноуларын бичелле,
Джер юсюне къуат бере терекле,
Мамыр тангны тау хауасын ичелле.

Къанатлыла чегетледе къозгъалыб,
Мамыр тангнга джангы джырла джырлайла.
Чёблеу башла боюнларын тюзетиб,
Чууакъ тийген джарыкъ кюнге къарайла,

Къозучукъла эртденнгиде мангырай,
Таяналла джайлыкълагъа отларгъа,
Таулу джашчыкъ абына да джыгъыла,
Кюрешеди эркин-эркин атларгъа.

Тау хауаны эркин солуб ёседи,
Керек кюннге ётгюр джигит болургъа,
Ата джуртда мамыр тангны джарыгъын,
Мутхузлукъдан, мыдахлыкъдан къорургъа.

ХАПАРЛА

Шаманланы Медиха

ОКЪА БЁРК

Хар эртден сайын Ханымсат, гулоч таягъына таяна, бир ташдан бир ташха секире, шоркъулдаб баргъан суу таба атланады.

Джолда кишиге къарамайды. Ол огъай эсенг, бир бирде адамладан кюн ашхы да алмайды. Бу тиширыу Къобанны джагъасына тюшюб, кюнлерин алайда ашырады. Бир бирде уа сослан ташлагъа башын салыб, къалкъыб да къалады. Ханымсат, адамладан ёбгелегенча, кишиден хоншулукъ алмайды, хоншулукъ элтмейди. Элчиле аны къылыгъына юреннгендиле. Сора аны бир сейир иши: элге театр келсе, не да комсомолчула, пионерле концерт кёргюзселе, бирин иймей барады: ол заманда анга къарасанг а, ол тиширыуда бир тукъум бир ётгюрлюк аны бла бирге ана джумушакълыкъны танытхан кёзлеринде мыдахлыкъ эслериксе. Огъай, ол алай келе, кете тургъан мыдахлыкъ тюлдю. Джюрек тыкъсыуну, джюрек сарынны белгисиди. Къарт болса да уллу ариу кёзлеринде эм алгъа джыламукъла ойнай келиб, сора джаякъларын джуууб башлайдыла. Аны ючюн а ол не джунчумайды, не тёгерекдегиле эслейдиле деб тартыныб сюртерге ашыкъмайды. Ол сценадагъылагъа битиб турады. Концерт тюгел бошалгъынчы чыгъыб, ашыгъыш, ичинден мурулдай, юйге кетеди. Юйю уа элден бир джаякълаб къабхакъ башында орналгъанды. Алгъын колхозну не къууанчы да былайда болуучан эди. Ариу тюз джерчикде этиле эди той-оюун.

Ханымсат гитче дранбаш юйчюкде кеси джангыз джашайды. Школдан тимур команданы членлери—Айшат бла Алий—келиб аммагъа болушадыла. Алай а къаллай

бир болушсала да аны бла ачыкъ ушакъ эталмай кетедиле.

Бир кюн Ханымсатха Айшат бла Тамара келдиле. Тамара уа школда эм уста тебсеучю, джырлаучу къызды. Аны кёргенинде амманы кёзлерине джылыу ургъанча болду.

— Келигиз, кел, къызларым,—деди.

— Амма, сизге бир кесек эски джууайыкъ деб келгенбиз.

— Хо, хо.., джаным. Ма сеннге айтама, кимни къызыса?—деб Тамарагъа айланды.—Кимни къызыса?

— Халисни къызыма...

— Ким Халисни?

— Мырзаланы Халисни.

— Хы—ы... Игиди, игиди, къызым. Ариучукъ тебсейсе, кесинги табчыкъ тутаса, узакъ ёмюрлю бол.

Ханымсатны бюгюн сёлеширге сюйюб тургъанына къызчыкъла сейирсиндиле.

Бир-бирине къарадыла. Энтда бир зат сорса, джукъ айтса деб кёзюне джити къарадыла. Ханымсат эсине бир зат тюшгенча, тири-тири атлаб, гёзенчигине кириб кетди. Къызчыкъла къалай этерге билмей, бир кесек туракъладыла. Ызындан гёзеннге кирирге ушагъыусузгъа санаб, арбазда дюккючлеге олтурдула.

— Кел, ол чыкъгъынчы арбазны сибире турайыкъ,—деди Тамара.

Айшат чага бла анда-мында топракъ джыйылгъанчыкъланы, ташчыкъланы бир джерге тартыб, Тамара да ызындан сибириб арбазны ариуладыла.

Тамара къумгъанны алыб, арбазгъа кюйюз оюула салыб, суу бюркдю. Бир заманда Айшат:

— Тамара, былай кел дженгил,—деб шыбырдады.

— Уялмаймыса терезеден къараргъа, бери кет,—деди Тамара, эсин ийиб, гёзенни терезесине джабланыб тургъан тенгчигине. Сора ол айтханын этмегенинде, акъырын барыб, эки эшмесинден тутуб бери тартды. Ачыса да, Айшат таууш да чыгъармады. Бираз арлакъгъа кетгенден сора:

— Сен бир кёрге эдинг, Ханымсатны этегинде затларын. Чачынгдан ол уллу Хопай тартса да, айырылмаз эдинг терезеден. Алтын бёркню кюбюрчекден чыгъарыб, этегине салыб къарай турады. Кел, ийнанмай эсенг кёргюзейим.

— Кеси кёргюзмегеннге джашыртын къарагъан айыбды, къойчу. Классда къаллай отметка салады деб Русланны бойнун созуб, бир къараб туруучу къылыгъы барды, сен да аллайын этесе. Аны къой да бир айт, кёлюнге къалай келеди, амма бизге эскилерин джуудурлукъ тюлмюдю?

— Мени акъылым бла—огъай. Ол бир кере, джууа тургъанлай келгеникде да, унамагъан эди. Эсингдемиди? Эрлай-эрлай джуууб, чайкъаб къурукъ бла бир эскини джайгъан эди кеси. Къарт болгъанлыкъгъа, бютюн залим ишлейди, тирилиги саулай элге айтылыб турады.

— Огъай, Айшат, ол кёрюннгенича алай къарт тюлдю. Бир уллу къыйынлыкъ кёргенди. Меннге анам къуру да аны хапарын айтады. Не болгъанын а сагъынмайды. Атам да аны ийнегине бичен келтиргенлей турады. Не зат болгъанды экен? Халиси да башха тюрлюдю. Киши бла сёлешгени, адамлагъа баргъаны, келгени джокъду. Сизге уа барамыды?

— Анда-мында бир келеди. Биз а ненча кере кюрешсек да, анга джукъ айтдыралмайбыз.

— Сени атанг биле эсе, кел бир сорайыкъ.

Къызчыкъла ушакъ эте тургъанлай, Ханымсат чыкъды.

— Арбазны къалай ариу этгенсиз, иги къызла, сиз. Джуууллукъ эским джокъду. Болса да кесим чайкъаб атама. Сау болугъуз,—деди.

Айшат бла Тамара аны кёзлеринде алкъын кетмеген джыламукъларын эслеб шум болдула. Гёзенчикде джылаб чыкъгъанын билдиле.

— Алай эсе, кетейик, амма?—деб Тамара, кечмеклик тилегенча, амманы кёзюне джумушакъ къарады.

— Заманыгъыз бар эсе, бир кесек сабыр болугъуз. Келигиз, алай бир чёгейик,—деб шиндикчикге олтурду.

Бу не эсе да бир хапар айтыргъа тебрегенди деб, къызчыкъла терек дюккючге олтурдула.

— Тамара, сен ол кюн джырлагъан джырынгы бир джырласанг а!—деди Ханымсат.

— Къайсыны?

— Таулу къызны тарыгъыуун.

Тамара бир кесек джунчугъанчыкъ да этди, алай болса да, амманы разы этерге сюйюб, акъырын джырлаб башлады.

Ханымсат къолларын этегине салыб, бармакълары

бла кюреше, тынгылайды. Айшат а андан кёзюн алмайды.

Сейирди бу тиширыу. Энди мунуча къартла элде намаз этиб, зикир айтыб турадыла. Бу уа ёмюрде мынчакъ тартыб кёрмегенбиз. Аны ючюн болур, элде къартла Ханымсатны джукъгъа къошмагъанлары, деб ичинден сагъыш этеди.

Тамараны джумушакъ ариу ауазы, джырны джюрекге синнген макъамы тёгерекге джайылды.

Къызчыкъ джырлаб бошагъанында, Ханымсат:

— Сен джырлагъанынгы, тебсегенинги ёмюрде къойма. Юйде атанг ананг урушхан зат этемидиле школда кружокга джюрюгенинг ючюн?—деб сорду.

— Огъай, киши да урушмайды. Анам кёб болмай къобуз да алгъанды. Атам бир кесек ушатмайды, хыны-хуну да этеди.

— Нек сора?

— Сюе болмаз, билмейме. Бир бирде уа джырлай тургъанлайма келиб къалса, тынгылаб туруучанды.

— Сен кесинг сюе эсенг, бу ышни къойма. Уллу фахмунг барды. Эшитдингми? Сизни джолугъузну кесерге кишини иши джокъду. Ол заманла кетгендиле!—деб кёлтюртдю. Сора дагъыда къызчыкъладан тартыныб ауазын джумушатыб:

— Къызчыкъларым, сиз джукъ да билмейсиз,—деб ахсынды.

— Амма, ой амма, бир хапар айтыгъыз. Билемисиз, бизни класс элни историясын джыяды. Биринчи устазны, комсомолчуну, пионерни, дагъыда башха адамланы кимле болгъанларын табаргъа керекбиз. Сиз аланы биле болурсуз.

— Хы... хы... биринчи устаз, комсомол, пионер... хы... Ма сенича, Тамара, биринчи кере джамагъатны аллында ким джырлагъанын, кружок къураб ким айланнганын а билемисиз?—деб, къызчыкълагъа джити къарады.

— Огъай, билирге уа бек сюе эдик...

— Къойчугъуз. Бюгюн мен алкъын Къобанны джагъасына бармай турама,—деб секириб туруб ашыгъыш юйге кириб кетди. Андан да мычымай, чыммакъ акъ джанджаулугъуна чырмалгъан бир затны да алыб, къабакъ эшикден чыгъыб, Къобан таба айланды. Къызчыкъла не айтыргъа да билмей, сейирсиниб бир кесек

да турдула, сора чыгъыб, акъырын ызларына кетдиле.

— Тамара, Ханымсат тюз болмаз. Туруб, туруб сора, тели адамча, бир этиую барды.

— Не дейсе? Тели?!.—Кесингсе тели! Аны джюрегинде бир уллу джарсыуу барды. Адамлагъа айтыргъа не ышанмайды, не да мени къыйынлыгъымы ангыларла деб ийнанмайды. Сен а...

— Мен тели демейме. Бир тюрлюдю. Энди кёрдюнгмю, бизге да джукъ айтмай, ол этиб кетгенин. Сени джырлатыб тынгылагъан заманында аны бетине, менича, сынаб бир къарагъа эдинг. Кёзлерин джумаракъ да этиб, ол эсин ийиб бир кючлю тынгылай эди.

— Джырны уа бек сюеди. Къобанны да сюеди. Былайда бир зат барды,—деб Тамара терен сагъышха кирди.

Къызчыкъла школгъа джетиб, алайда айырылыб юйлерине кетдиле.

Тамара келгенлейине, чыммакъ акъ шпан джюнню тараб, узун ариу билезикле эте тургъан анасыны къатына барыб олтурду.

— Къызчыкъ, иги этдинг келгенинги. Бир эки джюн тит, булбулчугъум,—деб, анасы таракъ ауузну чыгъарыб, ариу билезикни буруб, четенине салды.

— Анам, Хасанланы Ханымсатны юсюнден джукъ билемисе сен?

— Ой, сиз къурумагъыз огъесе. Къатын сёзлеге къатышыб не этесиз бусагъатдан огъуна.

— Анам, сен мени тюз ангыламадынг. Бизни класс материалла джыяды элибизни историясындан. Адамланы да табаргъа керекбиз, устазыбыз айтханлай, эл кёкден тюшмегенди, кеси аллына къуралмагъанды. Байла, бийле бла кюрешиб, аланы къурутуб адамла джангы джашау къурагъандыла. Энди ма ол кюрешге къошулгъан элчилерибизни кимле болгъанларын табаргъа керекбиз.

— Ой болдунг, джаным, болдунг, ангыладым. Иги ишни башлатхандыла, этигиз. Алай а Ханымсатны нек къоймайсыз рахат! Джарлыны эски джараларын къозгъамагъыз да бир тынч къоюгъуз.

— Анам, сен аны хапарын билемисе, бир айт. Ол бизге бек керекди. И шо, анам,—деб къызчыкъ джалыныб тиледи.

— Энди, элде джюрюген сёзге кёре, Ханымсатны бир ариу къызы болгъанды. Дуния къатышхан джыллада суугъа кетиб ёлгенди. Не ючюн, къалай болгъанын билмейме.

— Аннячыкъ, андан сора да биле болурса, энди бир сагъыш эт не?

— Огъай, огъай. Да кеси сизге джукъ айтмаймыды да?

— Анам, аття биле болурму, бир сорайыммы? Не?

— Ол айталмаз, аурукъсунуб турады.

Тамара анасына андан ары джукъ сормады. Олтуруб бир кесек джюн титди. Сора дерслерин этерге юйге кирди. Тетрадны алыб, Ханымсатны юсюнден не эшитгенин джазды.

Экинчи кюн школда джашла, къызла Айшат бла Тамараны араларына алыб хапар сордула.

— Бюгюн энтда барыгъыз да бир кёрюгюз. Ол сизни, артыкъ да Тамараны, джаратханча кёрюнеди.

Къызчыкъла биягъынлай, къабхакъда сюелген джангыз юйге бардыла. Ханымсат гурт тауугъуна аш бере, кеси да нени эсе да мурулдай эди.

— Ханымсат амма, биз энтда сизге къонакъгъа келе турабыз, не этесиз?—деди Тамара, джарыкъ ышарыб.

— Келигиз, къызларым, кел. Ичкери киригиз,—деди. Амма къызчыкъланы келгенлерине къууанганча кёрюндю. Къызчыкъла аны ол халын таныдыла. Тамара:

— Ханымсат, бизни класс кёб турмай сбор бардырлыкъды. Ары сизни чакъырыргъа оноулашханбыз.

— Не дейсе, не? Чакъырыргъа, сборгъа... Не затды сбор дегенинг да? Хы... Кёб заман болады мен джукъгъа чыкъмагъанлы. Не этерикме мен анда?

— Амма, сиз къызыгъызны юсюнден хапар айтыгъыз дей эдик,—деди Тамара. Кёб заманны сагъыш этиб къалай айтыргъа, не деб башлргъа билмей тургъан сёзню алай къысха айтыб къойгъанына кеси да сейирсинди. Ол сёзню аягъын да бошагъынчы Ханымсатны бети тюрленнгенин эследи. „Энди уа биягъы киритни этдик, ишни барын терсине айландырдыкъ, нек ашыкъдым“ деб Тамара ичинден кеси-кесине ачыуланды. Айшат да тенгине дженгил-дженгил къарады. Джукъ айтыргъа уа таукел болмады.

Ханымсатны тюйюлюб тургъан къашлары керилдиле.

— Болсун. Айтырма мен сизге хапар. Къачан джыйыллыкъсыз? Къызчыкъла асыры къууаннгандан экиси да бирден джетиб Ханымсатны къучакъладыла. Сора айтханына сокъураныб къалыр да дегенча:

— Боллукъ эсе, биз барыбыз да бери келирбиз? Ма ол ариу джерчикде, эшикде тынгыларбыз,—деди Тамара.

— Болсун, балам. Сизге табны этигиз.

Ол кюн сохталагъа бек узакъ кёрюндю. Бу кюнню ала кёб заманны сакълагъандыла. Аммагъа кеслерин сюйдюрюр ючюн кёб кюрешгендиле.

Джашла, къызла аммагъа баргъан заманда ол джырлаучу, тебсеучю кружокга джюрюгенле миллет чепкенлерин кийиб барыргъа деб оноу этдиле.

— Амма биягъы Тамараны джырлатмай бек аз да ийер,—деб Расул накъырда этди.

— Джырла десе уа, джырларыкъма. Ол бир тюрлю бир ариу тынгылай биледи джыргъа,—деди Тамара.

Танг атды. Тюнене айтханларыча, ариу кийиниб, джашла, къызла да арбазгъа джыйылдыла.

— Бу джетинчи класс башлагъан ишин ахырына джетдирмей къоймайды. Биягъыланы акъылларына не тюшген эсе да, къайры эсе да хазырланадыла,—деди географияны устазы.

— Ала бек иги ишни бардырадыла, бусагъатда уа Ханымсатха тебрегендиле. Ол бек акъыллы, билимли тиширыуду. Сора аны сейир иши—бу афендилени, молланы кёрюб болмайды,—деди Хусей Османович. Пионерле биягъы юйчюк таба кетдиле. Бу джолну ала кёб джюрюгендиле. Къызла бла джашла юйге джетерге амма алларына чыкъды. Бир кесекден хар ким олтуруб ушакъ башланды.

— Бизни тар ёзенибизге Совет власть джангы кириб башлагъан заманда, кулакла, бандитле бойсунургъа унамай кёб джаныуарлыкъ ишле этгендиле,—деб Ханымсат сёлешиб башлагъанында, сабийле шум болдула.

— Мени къызым Тамарагъа 19 джыл болгъан эди. Биринчи болуб комсомолгъа кирген эди Мен кесим да тиширыуланы ишлеринде иш бардырыргъа къошулгъан эдим. Тамараны джыргъа, тебсерге фа хмусу уллу эди... Ол себебден биринчи кере оюн салыргъа башлагъанларында биринчи болуб ол къошулгъан эди. Мен да аны

тыймадым, ийдим. Алай а кёбле сёзюмю этиб башладыла. Къызыма да джоюлгъанды деб, ат, бет атаб къоймай эдиле. Элде уллу джыйылыу, къайдан областдан адам келсе да ма былайда джамагъат бла тюбешиу бола эди. Бир кюн, аллай бир джыйылыудан сора, оюнну салдыла. Тамарадан башха къыз джокъ эди. Аны ма былайда „Таулу къызны тарыгъыуу“ деген джырны джырлагъаны бюгюн да кёзюме кёрюне турады. Андан сора мен кёрмедим аны. Ол сагъатлай:

— Не болгъан эди?—деб талай таууш эшитилди.

— Бусагъат айтайым. Бусагъат... Оюн бара тургъанлай, къатымда олтургъанланы бири сени чакъырадыла деди. Тамараны атасы советни председатели эди. Иш бла башха элге кетиб тура эди. Бир иги тору аты бар эди да аны белинде кечеси, кюню да айланнганлай тура эди. Чакъырадыла дегенлей, джюрегим бир тюрлю чанчды. Ичимде бир зат юзюлгенча болуб, ёрге туруб, адамланы араларын джырыб чыкъдым.

— Биреулен сеннге юйге джетсин, мен да ары барама деб кетди,—деди джаубыдыр Амин, кулакны джашы. Не болгъанды деб да сормай, джан солуу этиб юйге джетдим. Былай джетиб, къабакъ эшикни ачаргъа тюртдюм. Ачылмады. Дагъыда иги кюч салыб тебергенимде, къыйыры ачыларакъ болду. Сыбдырылыб киргинчи, алгъа башымы сугъуб къарадым. Джауум аллайгъа къарасын. Тамараны атасы тюз сыртындан тюшюб тура. Ауузуну эки джанындан келген къан джерни къызартхан эди. „Оу, мен джарлы, не болгъанды санга“,—деб къычырыкъ этиб, юсюне мыллыгымы атдым. Кёлеги да къан, солуу чыкъмай джата эди, аждагъан. Андан ары не этгеними, къалай болгъанымы билмейме. Иги кесек заман кетген болур эди.

— Ай, джарлы, шашмай бир къалгъа эди,—деген таушла къулагъыма келдиле. Эсими джыйыб къарагъанымда, мен орундукъда, юсюне да акъ джабыу джайылыб Тамараны атасы. Тёгерегиме къараб адамланы ичинде Тамараны кёрмедим, Атын айтыб къычырдым—джууаб эшитмедим. Эки къарнашдан туугъан джашха—Мудалифге—Тамараны чакъыр дедим. Ол бир кесек мычыды, сора джыларын тыялмай, бёркюн мангылайына эте, эшикге чыгъыб кетди. Хар ким къымтым этдиле. Эгечими къойнунда Тамараны окъа бёркюн

кёрдюм. Бу былай нек этиб турады дегенча къарагъан болур эдим:

— Ой, эгечим, бизге къара къан джаугъанды,—деб къычырыкъ этиб джылады.

— Тамара... Не болгъанды? Къайдады?—деб къычырдым. Кесиме къычырыгъанча кёрюннгенликге, ауузуму ачханым болмаса, киши джукъ эшитмеген эди. Ёрге туруб арбазгъа чыгъаргъа тебрегенлейиме, къарнашым эшикден кирди.

— Бир джерде табылмайды,—деди. Сора эгечими къолунда окъа бёркню кёрюб.

— Ол къайдан чыкъды?—деб сорду.

— Халис суу ызында табыб келгенди,—деди ким эсе да. Тобукъларым къыйылыб, сюелиб тургъан джеримде джерге ийилдим...

— Тамарагъа не болгъан эди?—деди Айшат.

— Ол кёзюучюкде да мени акъылымда да ол эди, не болду джангыз къызыма? Не болду Тамарама? Киши артыкълыкъ бла къачыргъанмы этди экен? Олсагъатлай, суу ызында табханды окъа бёркню, деген ачы сёзле къулагъыма келдиле.

Къыйынлыкъ кюйдюрюб бошагъан къарт тиширыуну джылар къарыуу джокъ эди. Кёз суун тауусхан деб ма аллайгъа айта болурла. Аны хапарына тынгылагъан джаш тёлю терен сагъышха кетди. Бир кесекден шошлукъну амма бузду.

— Мурдарла, Тамараны суугъа атхан эдиле. Къан ичген гыбыла, къалай атханларын билмедим, къызымы арт сёзюн эшитмедим,—деб ауур ахсынды.

Бир кесекден Тамараны къатына чакъырыб, акъ дарийге чырмалыб тургъан окъа бёркюн къолуна алыб:

— Ма, муну сизге береме. Джарыкъ джашаугъа термилиб кетген къызланы бирини ачы джазыууна шагъатды бу,—деб бёркню Тамараны башына кийдирди. Бетинг ичинде кёрюннген алтынла, алтын окъала бла тигилген ариу оюула, джим-джим джылтырай, отча джанадыла. Тамараны бетине кюн таякъла тёгюлгенча болду.

— Ма бу бёркню да кийиб, оюннга къошулгъаны ючюн, джазыкъ бала суу тюбюнде чабакълагъа аш болгъанды. Сизни къууанчлы джашауугъузда бу огъурлу бёрк болсун. Мени джангыз тилерим, ариу сакълагъыз, бу бёрк къызымы...—деб амма тамагъына тыгъыл-

гıанча болуб, андан ары джукъ айтмады. Эсигизге тюшюре турурсуз дерге излегенин бары да ангыладыла.

Башына алтын окъа бёркню кийиб, Тамара арбазгъа кирди. Атасы терекни тюбюнде шиндикге олтуруб, анасы да урчукъ ийире тура эди.

— Бул бул, ол башынгдагъы уа неди?—деди анасы.

— Ханымсат бергенди.

Аны эшитгенлей, Тамараны атасы, илгеннгенча болуб, секириб ёрге къобду. Сора эслеб орнуна олтурду. Кёзлерини ичинде джыламукъла ойнадыла. Ким биледи? Джашлыкъ бла бирге кетген джылла, огъесе чаıъа башлай джукъланыб кетген насыбымы тюшдю эсине. Ханымсат деген атмы, огъесе къызыны башында эртденнги джарыкъ кюнча, таякъла тёге тургъан окъа бёркмю къозгъадыла джюрек джараланы! Ким биледи?

Эки адам бла, окъа бёрк. Окъа бёрк джыллагъа, болгъан затлагъа тилсиз шагъатды. Тамара уа суу тюбюнде Къобан чабакълагъа аш болгъанды. Халис а тынгылайды. Джюрегин кишиге ачаргъа излемейди.

Баучуланы Келимат

КЪАЙДАДЫ ДА МУСЛИМАНЛЫКЪ

Аслан кибик саубитген, чырайлы Мырзакъулгъа къарагъан, бу адам бир онглу, кюнлю джерден чыкъгъан болур, дерик эди. Алай а юсюню къолайсызлыгъы башха хапар айта эди. Аны биргесине джаратылгъан ёхтемлигин, тюзлюгюн, халаллыгъын, ачыкъ джюреклилигин джалчылыкъ, джарлылыкъ да сындырмагъандыла.

Мырзакъул Къобан ары джанында къарачай байлада талай джылны сан тюйдю, кёллерине джетерге мурат этиб кёб кыйналды. Тамам тюзлюк табмазын билиб айырылды.

Къарачайгъа юйюне кетерге аны анда джангыз анасы ауушхан эди. Ол кёб сагъыш этмей, кесини Миколо деген сюрюучю тенги ишлеген, орус байгъа джалгъа джарашды. Сау беш джылны къарыудан толу Мырзакъул Миколо бла бирге къой кютдю, орус тилде да джунчумай сёлеширча болду. Алай болса да, —тонгузну аласы, къарасы джокъ кёре эдим,—деучен эди ол.—Эндиден сора мен кийикле бла тауда джашасамда, байгъа, бийге урунмам,—деб ант этген эди Мырзакъул.

Къарачайгъа къайтды. Ана къарнашларында да бир кесек джашагъандан сора, ол кесини джюреги ушатхан чыркым сюекли, къатангы тиширыучукъгъа юйленнген эди.

— Хасанланы къыз гитчечик болгъанлыкъгъа, аны кючю уллуду, къындан чыкъгъан къылышчады,—деучен эдиле, аны джигерлигин билгенле.

Аланы гитче топракъбаш юйчюклери бла къол аяз-

ча бир арбазчыкъдан сора да, кёб болургъа унамагъан, бёлек ууакъ аякълычыкълары да бар эди.

Байлагъа урунмай, джашар мадар излеб, Мырзакъул, абадан джашчыгъы Юсуфчюкню да биргесине алыб, байланы, бийлени джерлерине саналмагъан мийик таулагъа чыкъды. Аны анда башына ачхан джашаулары ма была эдиле:

Таракъ тауланы араларында джер кесеклени аякъ бла къазыб, гардош орунчукъла эте эди, таймаздан уугъа айланыб кийикле ёлтюрюб, оракъ бла оруб, къая ранлада малына бичен ишлеб, юйдегисин кечиндириб бара эди. Бир кюн Мырзакъул:

— Джашчыкъ, малланы бюгюн мен кютейим, сен къошда къал да чабырчыкъларынга да бир къара, солугъан да этерсе,—деб Юсюфчюкге къараб ичинден къууана, малчыкъларын аллына этиб, шкогун да бойнуна атыб кетди. Ол аланы мийик ауушну туурасына джайыб, кеси эртденнги суукъ тау аяздан джаллаяракъ, уллу ташны джанында, джамчысын да сыртына ышыкъ этиб таянды. Ол тау джитилеге, тик къабыргъалагъа кёб заманны къараб турду да, не эсе да эсине тюшгенча, уллу кёзлерин джандыраракъ этиб, андан да джити къарады. Къарагъанындан кёзлерин айырмагъанлай, акъырын шкогун бойнундан алыб, бауурундан къабланды.

Аны аллына къабыргъаны кёнделен къыркъыб келген, къайгъысыз кийик хайыуан, сахтян хамхотчугъун анда-санда джерге бир джетдире, ашыкъмай таукел келеди. Аны саргъылдым ариу тюгю, ингичгерек узун къулакъчыкълары, тумакъ башчыгъы, джити къара хамхотчугъу, ёре туякъчыкълары, бары да бир-бирине джарашыб марал кийикни сюйюмлю этедиле. Ол Мырзакъулну эскермей, джуукъ келиб: „Мен керек эсем, ма,“—дегенча, ёшюнюн Мырзакъулгъа айландырыб, башын ёрге тутуб узакъ къарады. Ол кёзюню сакълаб тургъан Мырзакъулну шкогу тунакы атылды. Кийикни ёрге тутхан башчыгъы тюбюне болуб тигилди. Мырзакъул секириб туруб:

— Чох—чох! Аллах, сен кёб бер,—деб юсюне чёбле атды да, къолансаб бычагъын къынындан чыгъарыб, кёзлерини акълары айланыб тургъан кийикни, къыбылагъа айландырыб бойнун тартды. Ол къара туякъ-

чыкълары бла къырдышны сыдыра, назик санчыкъларын узатыб джан берди.

Мырзакъул къууаныб, белинде джантауу бла сюйреб, кийикни къара сууну джанына келтирди. Эки дженгин да ёрге этиб соягъа хазырлана, кеси-кесине:

— Сау джылны урунуб, ма быллай бир малны алыб чыгъалмайдыла урунлган халкъ ол къан ичгенледен...

— Асто—о! Мен кийик болуб мындан семизин кёрген болмам. Бу Хасанланы къызны къолуна тюшюб къалса уа, ол муну талай заманнга дери сабийлеге тым этерик эди, алай а сыртынг бла узакъ джолгъа не хазна элтгин?—дей, уллу къолуну къарыулу баш бармагъы бла кийикни сыдырды. Кюзгюча, таза къара сууда къолларын чайкъаргъа ийилгенинде, кёбден бери кёрмеген кесини сюйюмлю тюрсюнюн кёрюб, суу джугъу къоллары бла къара сакъалын сылады. Аны уллу къара кёзлери алкъын джаш, джашаудан умутчу эдиле.

* * *

Табийгъатны тауушларындан башха тауушу эшитилмеучю джерде, тунакы адам къычырыкъ, къая оюлгъан тауушла къулагъына келиб, Мырзакъул тёгерегине сескекли къарады. Тау артындан аууучу чубурчепкен тонаучуладан къоркъуб, секириб туруб, малчыкъларын таша къулакъчыкъгъа чартлатыб, кеси чырпыла ичинден Ауушну джолу таба къарады. Бир бёлек атлыны Ауушну эм аман джерине дери киргенлерин, алларындагъы къулакъ оюлуб, талай адамны, атны да джутулуб баргъанларын кёрдю. Алларында джолну оюлгъанын кёрюб рахат болду. Атлыланы ызларына барыр къарыулары да къалмагъан эди. Мырзакъулну кёлюне: „Хы—ы биягъыла Къарачайны тонаргъа келедиле, не таб болду, бусагъат мен сизни анагъыз бергенни тёкдюрейим да,“—деб шкогун бойнундан алыб, таш джанына бауурланыб, ышаннга джыйды. Алай а, была ол умут этген чубур кёкчепкенледен тюл эдиле.

— Тоба асто—о, была... оруслула кёреме, аджашыб айлана болурла,—деб, тюзюн билирге тууралары-на барыб, салам кюлтеча, зыккыл таулу, къаяланы зын-

гырдата „Здрасти!“—деб къычырды. Муну саламына кёб джууаб этилди. Алай а аллары сюремдеги, джасалгъан акъ атха миниб тургъан бир омакъ джюйюсхан: „Атыгъыз! Господинле! Ол бизни бугъойгъа къуяргъа келеди!“—деб, кеси атыны джюгенинден къадалыб тургъанлай, буйрукъ берди, буйругъу толмагъанында ол джангыдан: „Атыгъыз! Ол былайыны чубар джыланы!—деб къычырды. Джюйюсханны къатындагъы къарасакъал, анга айланыб:

— Джюйюсхан, тилейме, сабыр болугъуз, ол джангыз адамны атхандан эсе, былайдан чыгъарыргъа болуш деб тилейик, чубар джылан эсе, бу джылан джоллагъа уста болур,“—деди да, Мырзакъулну къол булгъаб чакъырдыла. Заккыл таулу, къая чынгыллада генерал асфальтта джюрюгенден тынч атлаб, былагъа джууукълашды. Биягъы къарасакъал, къолу-башы бла да ангылатыргъа кюрешиб: „Бизге болушлукъ эт,“—деб тиледи. Джюйюсхан да джанына мадар излей: „Ачха берирбиз дегиз!“—деб къалтырагъан ауазы бла къошду. Мырзакъул кёб сагъыш этмей, быланы хатагъа келмегенлерин ангылады. Чепкенини этеклерин бюклеб, белибауна илиндириб, къая ранла бла кёнделен джанларына ётюб, былагъа джол ишлеб башлады, Шкогуну сюнгюсю бла талай уллу ташны къобарыб энишге тёнгеретгенинде, джюйюсханны джюреги кёлтюрмей, аны атаргъа да бир башлады, алай а къатындагъы атдырмады. Мырзакъул тер тёгюб, талай сагъатны ишледи. Ишлеген „джолуну“ джарарына ажымсыз болур ючюн, аны къайтыб тинтди. Ат аякъ тутмазлыкъ, сыйдам ташлагъа джамчысын джайды, сора акъ мангылайында тер тамчылары джылтырай, къара кёзлери да сюйюмлю ышара, уллу берч къолун ала таба узатыб, джунчумай орус тилде:

— Джол битди, господинле,—деб, биринчи атны джюгенинден тутуб, къоркъуусуз джерге чыгъарды. Сора къалгъанланы да бирем-бирем ётдюрюб башлады. Джанлары сау чыкъгъан адамла, Мырзакъулгъа разылыкъларын билдире, кёкюреклерине къолларын салыб, неле эсе да айта озадыла. Джюйюсхан бла къарасакъал эм артда эдиле. Мырзакъул джюйюсханны атыны башындан тутуб ёрге айландыргъанлай, аны атыны аягъы тебдирген бир уллу таш тёнгереб келиб, къарасакъалны атыны ал аягъына кючлю тийди. Атны

тобукъландырды. Ол джыгъылыб, энишге саркъыб тебреди.

— Кетдим! Господинле! Ай-яй-яй!—деб, къарасакъал атыны юсюнден чынгаб, бир шхылды тамыргъа илинди, аты уа ол барыуу бла учхалаб кетди. Къарасакъалгъа джетген къыйынлыкъны джюйюсхан бла Мырзакъул кёрдюле, джюйюсхан атыны джалындан къадалыб тургъанлай, бойнун созуб бир къарады да: „Пропал и адъютант,"—деб къолун силкиб, кетиб къалды.

Эки аягъын къадау ташха, кенг сыртын да джасау къаягъа тиреб, джантауну экинчи къыйырын белине байлаб тургъанлай, Мырзакъул джантауну кюрме этилиб, хазырланыб тургъан къыйырын, аугъа илиннген гыбыча, тамыргъа илиниб дыгалас эте тургъан къарасакъалгъа джиберди. Онг къолу бла шхылдыдан тутуб тургъанлай, арт къарыуун джыйыб, сол къолу бла бойну къатыш сол къолтукъ тюбюне джантауну кийер-киймез, къадалыб тургъан шхылдысы тамыры бла къолуна келиб къалды. Къарасакъалны ауурлугъу джибге къалгъанын Мырзакъулну бели анга билдирди. Аслан къарыуун да салыб, Мырзакъул джантауну кесине сайлаб тебреди. Къараб къарагъынчы, джерде, кёкде болгъанын да билмей, ёлюм тюрсюннге кириб тургъан къарасакъал, къатышхан къара чачы да чёб, салам болуб, тозураб, бетине къуюлуб, къолунда да тутуб тургъан шхылдысын буугъанлай, Мырзакъулгъа джуукълашды.

— Уллу адам да болмагъанлай, муну ауурлугъуна къара,—дей, шхылдыгъа къарышыб тургъан къолундан тартыб, кеси да артыракъгъа ыхдырылыб, чабакъны суудан алгъанча, къарасакъалны къыйынлыкъдан къутхарыб, аллына олтуртду. Къарасакъал эсин джыялмай мычыды.

— Ой, сизни юйюгюзге огъесе...—дей, Мырзакъул аны эсин джыйдырыр акъылда, къолунда шхылдысындан тарта:

— Эй, муну кимге саугъагъа элтириксе,—деб, имбашындан тутуб, хыныракъ-хыныракъ силкиндирди. Ол кесин эскериб, ышармыш эте:

— Аны уа джолу арыды,—деб, энишге быргъай, ёрге къобду. Мырзакъул джамчысын къагъыб имбашына ата, кеси-кесине:

„Муну да ат налла бла тары элек этдирдим да къойдум. Хасанланы къыз тыкъсырыкъды да турлукъду. Алай а, аллахха шукур! Талай адамны да аджалдан къалдырдым,—дей, къарасакъалны да биргесине ала, къалгъанлагъа къошулду.

Джюйюсхан бек джарыкъ халда, айырылыр оноу эте, кёбген акъ къоллары бла Мырзакъулну зыбыр, берч уллу къолун тутду. Мырзакъул а:

— Хы—ы, огъай алкъын... келигиз, кел, аякъ орунда къара суугъа тюшейик,—деб алларында кеси тебреди.

— Таулада джолоучулукъ къыйын кёрюнигенликге, анда тишлик татлыды. Кёремисиз бу тауланы байлыгъын?—дей, ичин-башын да тазалаб кетген кийигини этини семизлигине джюйюсханны сейирсиндире, тишле джонуб алагъа эт кесеклени тизиб тебреди. Кесек заманны ичине Мырзакъулну кийик эти тишлеге тизилиб, шаталлада шынкъарт отну тёгерегине джарашдырылды. Джюйюсхан джашил къырдышда, къызыл къатапа кюйюз терилигини юсюнде олтуруб, джаулары чырылдаб кёмюрлеге агъа, тохтаусуз тёгерек бурулуб, хауагъа сейир ийис джая тургъан тишликледен кёз алмай къарайды. Къалгъанла да кими отха джуууукъ олтуруб Мырзакъулгъа болуша, кими да кенгирекде бирер джерге джарашыб бу татымлы ашны сакълайдыла...

Аш бишгенинде:

— Мен ёмюрюмде мындан татлы аш ашагъан болмам. Таулула кеслери да иги къууура биледиле,—деб тигелете эди джюйюсхан.

Олтургъанладан арлакъда Мырзакъул бла къарасакъал бир-бирлерине къараб: „Джюйюсхан джаратханды,“—деб ышардыла. Мырзакъул:

— Господин, айтыгъыз, мен джюйюсханладан къачыб илиннгенме тау джитилеге, бу джюйюсханны уа ким сюргенди бери?

— Багъалы таулу, кёресе кесинг, биз тау халиси билген адамла тюлбюз, алай а келмейбиз дерге не мадарынг барды, кесини да таугъа биринчи келгениди, тойгъаны ичине сыйынмай, мен кёрмеген мюйюш къалмасын деб айланады. Ма, аны ючюн талай адам джарлы болду, бугъойгъа къуюлду, кёрдюнг. Муну джол устасы бар эди, геолог эди кеси да, ол ма бу джол-

ну картасын да джазыб, бизни бла келе эди. Керексиз затны юсюнден аны джолда уруб, кеси джол уста болуб, ол кёргюзген карта бла келеди.

— Асто—о! Нек урду сора?

— Согъумда бир кюпседе къонакъда къалгъан эдик, кюпсени бир ариу къызы бар эди. Бу аны эртдеден да таный кёре эдим. Алай а къыз мынга къарамай, джаш геологгъа къарагъанча кёрюб, аны дерт этиб туруб, керексиз затны юсюнден джолда уруб къойду.

— Да мен аны аллай адам болгъанын ангылагъан эдим. Сен шхылды тамырладан тутуб, салыныб, дыгалас эте тургъан заманда, бошалды дегенча, къолун силкиб кетиб къалды.

— Ол аллай адамды.

Была ушакъларын битдиргинчи олтургъанла марал кийикни битдирдиле, джюйюсхан да семиз тишликден асыу алыб, къара сууда къолларын чайкъады. Мырзакъул да кёбден бери кёрмеген акъ ётмекден джел элтмезлей болду. Сора генерал Мырзакъулну этген адамлыгъына сейир болуб, аны кесине чакъырды:

— Таулу, юйдегинг уллумуду?

— Беш къызым бла эки джашым барды,—деди Мырзакъул.

— Таулу, айт, сен бюгюн бизни аджалдан къутхаргъанса, биз сени не бла разы этейик,—деди Джюйюсхан. Мырзакъул:

— Мен таулума, эркишиме, джюйюсхан, ол мени борчум эди, аны ючюн сизден манга джукъ да керек тюлдю, сау болугъуз, барыгъыз ашхы джолгъа,— деди. Джюйюсхан Мырзакъулну ат налла тешген джамчысына кёз джетдире:

— Атынг бармыды, таулу? — деб сорду.

— Солумай, ма бу тауладан кёб кере аугъан, мени ма бу эки атым хар заманда да биргемедиле,—деб, чабырла бла ышымла бууб тургъан бутларын кёргюзюб, ышарды. Мырзакъул джюйюсхан да ышарыб:

— Алай эсе, таулу, ол атларынгы солутургъа ма бу атны кереги бла санга саугъагъа береме,—деб, юсюнде кюмюш кереги джылтырай, учар къушча, башын ёрге тутуб тургъан, джылтыраукъ акъ атны джюгенин Мырзакъулну къолуна тутдурду. Аны бла да къоймай, солдатла Мырзакъулну кийиз бёркюню ичине, хар ким

къолундан келгенича, ууакъ ачха къуйдула. Джюйюсхан да неллай бир эселе да къагъыт ачхала салды.

Джюйюсхан Мырзакъул бла саламлашыб: „Санга керек болгъан кюн тартынмай ма бу адрес бла кел,— деб адресин берди.—Мен а бу шайтан кирлик таулагъа эндиден сора келлик тюлме,—деб къантору атха миниб, джолуна айланды. Мырзакъул мындан ары аллай къыйын джол болмагъанын айта, саугъасына къууаннгандан джюреги къаты ура, джангы шагърейлери бла татлы саламлаша айырылды.

* * *

Мырзакъулну юй бийчеси,—Хасанланы къыз—келген ырысхыгъа асыры къууаннгандан аллахха шукур этиб, талай кере намаз къылды. Сора эрине бурулуб:

— Аталары, бу аллах берген ырысхыгъа джашчыкъны окъутургъа салайыкъ, элиблени кеси аллына сабийледен юрениб барады,—деб тиледи.

— Мени акъылыма да ол келибди, аналары, элиб деген эл ашайды, къадыны чакъырыб, бир маджал кийим да этиб, джашчыкъны къадыны кесинден окъурча этерге керекди,—деди Мырзакъул...

Юсюф джарашыб медрседе окъуй эди. Мырзакъул а джамбаш топракъбаш юйчюкню орнуна хайт деб тёнгертге юй ишлеб, аркъауун деменгили салыб, башын аямай топракъ бла къалын джабды. Джангы юйге кёчгенинде къурманлыкъ этиб къадыны къонакъгъа чакъырды. Къады Юсюфню акъыллылыгъын, аны фахмусун, тирилигин халкъны ауузуна къаратыб айтды. Къурманлыкъдан къадыны юлюшюн чыгъарыб, Хасанланы къыз, юлюшюню юсюне да кёлек, джанджаулукъ, къолкерек салыб Юсюфге кёлтюртюб къадылагъа джиберди:

* * *

Юсуф аламат окъуб къураннга кёчдю. Ол хар ким да сейирсиннген чырайлы, акъыллы, тири джашчыкъ болуб элге танылды. Мырзакъул намаз этсе: „Я аллах, сен бу сабийни манга къызгъанма“,—деучен эди.

— Къады бир кюн Юсуфге сорду:

— Юсюф, сен къуранны бошаргъа кёб къалмагъанды, андан ары да уллу билим алыргъа узакъгъа барыб окъургъа сюемисе?

Юсюф кёб сагъыш да этмегенлей:

— Мен окъургъа бек сюеме, мубарек, атам, анам ийселе, къайры барыб да окъурукъ эдим,—деген эди.

Бир кюн къады, джума намаздан келе, Мырзакъуллагъа къайтды. Бу „сыйлы" къонакъны чакъырылмай келгенине къууаныб, Хасанланы къыз сибиртгича тёгерегине айланды, сыйлады, берирге джукъ табмай, тёрт джанын сермеди. Ашаб, ичиб бошагъандан сора, къады, сакъалын сылай:

— Хы, Мырзакъул, къарагъаныг ючюн берекет берсин, алай болса да, мен бир тилегим болуб келгенме...

Мырзакъул таукел:

— Аллах-аллах, мубарек, мени колумдан келлик зат эсе, бир да тартынмай айт, аллахны сюйген къулу.

— Да, мен сизден, ат, ёгюз тилемейме, джаш джумушчукъ излейме.

— Мубарек, аны бизге несин сораса, джаш кесинги къолунгдады да,—деди Мырзакъул.

— Огъай, былайда тюл, мен сизни сабийлеригизге аллахны келамын билдирирге, китабла, къуранла, дагъыда башха окъуу керекле келтирирге барлыкъма да, ол заманда кесим джангыз джылы озгъан адам, кёлтюрюб, тюшюрюб къарыуум джетерик тюлдю. Къолумда окъутхан сабийлени къайсын сюйсем да элтирикме, алай а, Юсюф тиричик, эсличикди да аны ючюн айтама.

Мырзакъул кетерик хапарны онгсунмай:

— Да къаллай бирге къайтырсыз, аллах айтса?— деб сорду.

— Ары бла бери бир ай деб къояйыкъ, андан кечирек, эртдерек келирге да болурбуз,—деди къады. Дагъыда сагъыш этиб:—Аллай ишге айланнган муслиманны къыйыны зыраф болмайды, уллу аллахны аллында дараджасы кёрюнюб турлукъду. Аны алкъын акъылы балыкъ болмагъанды, ол себебден этген суууаблыгъы атасына, анасынады,—деб къошду. Мырзакъул онгсунмаса да, этер мадар, айтыр джууаб табмай:

— Да, аллах джол берсин, къайда айлансанг да, аллахха аманат болугъуз,—деб, къадыны ашыра, арбазгъа чыкъды. Хасанланы къыз, сёз къошаргъа эркинлиги болмаса да, онгсунмай, ичинден эрине ачыулана:

— Юсуф, кетер кюнюгюзде ауруйма деб джатыб къалырмы эдинг,—деб къан дыгалас этди.

Мырзакъул юйюне сагъышлы къайтды.

— Ант этдир, амалсыздан хо дегенме ансы, ким биледи аллахны ишин. Алай болса да, аллахны адамыды, къайтырла,"—деген акъылда кесин басды.

Кюнлени бир кюнюнде къады бла Юсуф джолгъа чыкъдыла. Хасанланы къыз табханчыгъын джыйыштырыб, дементили джол азыкъ этиб, къолу бла, Юсюфню джолгъа ашырды. Джюрегине башха зат келмесе да, Хасанланы къыз джашчыгъын узакъ джары, башха миллетли адамгъа къошуб джибергенине джюреги къыйналыб, хотасы бла кёзлерин сюрте:

— Ол сабий бир сейир адам болуб барады кеси аллына. Я аллах, сен аны къууанч бла къайтар. Къадыны ат артысына, кёбелекке хансха къоннганча, бир къуджур къонуб къалды, аллах къызгъанмасын аны бизге,—деди.

— Ол а боллукъ эди, бу къаллай боллукъду ансы, кеси да санга ушаш сюексизчикди,—деб Мырзакъул кичи джашчыгъыны башын сылады.

Айла, джылла ётдюле, Юсуфден а хапар джокъду. Мырзакъулну джюрегине кёб тюрлю затла келедиле, алай а къадыны адресин киши билмейди. Дыгалас эте туруб, Мырзакъул ючюнчю джылында генерал берген адрес бла джолгъа чыкъды. „Санга керекли кюн манга кел,"—деген эди, ким биледи, ол бир болушлукъ этер эсе уа?—деб, акъ атына да миниб, юйдегисине да кёл эте, джашын табар мурат бла кетди. Кеси аллына:

— Къайдады да муслиманлыкъ, къады деб нек айтадыла да ол аллахны адамы тюл эсе? Мен бу артыкълыкъны кечсем, сора башыма бёрк киймезме. Сабийими табаргъа керекме, табмасам да тау джуртума къайтмазма... Кимге джегилиб айланаса, ой джарлы сабий?!—терен ахсыныб сагъышха кирди. Кеси аллына: аллах, сен къайдаса, нек кечесе быллай артыкълыкъланы?"—деб ол кёкге къарады.

Ёмюрю Пёлкден ары бармагъан Мырзакъул, къайры барсын? Алай а барады, барады. Ол аллахдан сора да джюйюсхандан умутчуду. Излейди аны. Джол узакъды, аты кеси да таякъдан атлагъысыз болгъандыла. Азыкъ артмакъларын да джел кёлтюре башлагъанды. Джанында ачхачыгъына тийерге уа болмайды; ким биледи, бир прошенна джазаргъа керек болуб къалса уа? Алай эте келиб, Мырзакъул генералны къаласын табды. Ол къууанч тыбырлы болуб, атын да кишенлеб, салыб келиб тёгерегин сакълаулла сакълаб тургъан къаланы къатында сюелди. Алай а, аны аллына киши да къарамай эди. „Ярабий аллах, ол мени кёрген адамладан киши джокъмуду экен",—деб кёзлери бла тёгерекни аулады, аны да киши танымады, ол да кишини танымады, болмагъанында бирине болушлусун айтды.

— Биз джюйюсханны къаласына азиятланы джибермейбиз...—деб селеке этиб къойгъан болмаса, киши къулагъына да кийирмеди. Алай а джанына джетиб айланнган Мырзакъул, бу джууаб бла къайтыб кетелмеди. Барыб атыны къатында тебджилдей, къаладан кёз алмай кёб турду. Ат джерине да башын салыб, арыгъан санларын солутургъа таянды. Ол болумда сир сагъыш басыб кёб туруб эм артда къалкъыб къалды. Бир заманда атыны кишнегенине илгениб уяннганында, уятыргъа кёзю къыймай, къатын сакълаб тургъан къарасакъалны кёрдю, секириб туруб къучакълашдыла. Къарасакъал:

— Не, таулу, нек келгенсе? Кесинг да кесек заманны ичине ариу къарт болуб къалгъанса да?

— Да не этейим, джюйюсхан, къыйынлыгъынг болса дженгил къартаяса.

— Айт, не къыйынлыгъынг барды, ким биледи, биз болушур зат эсе уа?—Мырзакъул ашыкъмай, болумну ангылатды.

— Да энди джюйюсхандан анга болушлукъму излейсе?..

— Хо, Къадыны адресин табдырыб берсе, андан сора манга болушлукъ керек тюл эди.

— Къайдам, таулу, андан болушлукъ излегенден эсе, шайтандан иман излеген тынч табарыкъды. Алай

болса да, айтыб бир кёр да, болмаса кеси кючюбюз бла да бир кёрюрбюз,—деди ол.

Экинчи кюн генерал Мырзакъулну чакъырды. Къаланы тёгерегинде аскер эки джарылыб джол берди, къарасакъал аны алыб барыб, генералны кабинетине джибериб, кеси коридорда сакълаб къалды. Быллай къонакъланы кесинде кёрмеучю генерал, анга:

— Келигиз, олтуругъуз, таулу,—деб шиндикни кёргюздю. Мырзакъул акъ чепкенини этеклерин джыяракъ эте, олтуруб, джюйюсханнга къарады. Ол къатапа креслогъа сыртындан таяныб олтура эди. Аны кёзюне къулакъ юзюлген, къая бугъойла кёрюнюб, джыгъылыбмы барама дегенча, кеси да эслемегенлей, креслосундан бир къолу бла тутду.

— Айт, таулу, не излейсе бизден?

Мырзакъул джараштырыб, билмеген сёзлерин да кесича айта, болумун ангылатды. Къадыны тукъумун, атын да айтды.

— А—а—а, мен аны билеме, ол бек онглу адамды, таулу, сен аны бла ишинги тюзетелирмисе, къайдам,—деди.

— Да, джюйюсхан, санга аны ючюн келгенме, болуш, аллахны сюйген къулу. Мен да унутмам,—деди. Унутмай бу манга не этерикди дегенча, мыйыкъ тюбюнден ышара:

— Эндиге дери сатылгъан болур джашынг, къайда табарыкъса,—деди. Сатылгъан сёзню эшитгенлей, Мырзакъулну джюрегине миз чанчылды.

— Билеме, таулу, сиз дженгил боласыз, сен аны кёрсенг игилик этерик тюлсе. Тюркден кемеле бла келиб, сабийлени уллу багъала бла... деб Мырзакъулну кюе тургъан джюрегине от къуйду. Ол джюреги къаты ура, бетинде да къаны къачыб, бурун сюеклери туруб, мыйыкълары къалтырай, кирпиклерин да дженгил-дженгил къагъа:

— Энди сизден бу ишге чыртда болушлукъ боллукъ тюлмюдю?—деб сорду.

— Аны мен адресин да билмейме. Ол тау ауушда сиз этген тишликни татыууун энтда унутмай турама, не затны эти эди ол?—деб рахат сорду. Мырзакъул тёзюмюнден чыгъыб, болушлукъдан да тюнгюлюб, бир кесек да тынгылаб:

— Аллай джаныуарла, ала табигъат бла толу хайырланыб, семириб, ёхтемле болуб адамлагъа да чабадыла. Аланы ёлтюрген а, бек къыйынды,—деди Мырзакъул.

— Этлери уа бек татлыды. Къайда тюбейдиле ала?

— Алагъа къайда да тюберге боллукъду,—деб джюрегинде дерти къайнай, туруб акъырын чыгъыб кетди. Къарасакъал:

— Мыдах болма, таулу, сенича эркишиге джол къагъыт да керек болмайды. Манга бир джылда он кюнню кесиме хайырланыргъа болады. Ол заманымы сени ишинге берейим, биргенге тебрейим,—деб, Мырзакъулгъа болушургъа хазырлыгъын билдирди.

* * *

Мырзакъул бла нёгери Къадыны элине киргенлеринде, ингир болгъан эди. Ала къонакъбайгъа къарасакъалны джууугъуна тюшдюле.

Юсуф эки челек бла да суугъа тигелегенинде, ашхам болгъан эди. Ол суу алыб бери айланнганлай, бир джанындан биреу чыгъыб: —Сен Юсуф шойса да,—деб Мырзакъулну бели бауун Юсуфню къолуна тутдурду. Ол аны къолуна тиер-тиймез.

— Атамыкъыды да,—дей, аны кёкюрекчигине къысыб тургъанлай, билеуюню тюбюн ёрге айландырыб къарады. Къайдады атам?—деб кёлтюрюлген джюрегин басалмай, ашыгъыш сорду.

— Ингирли хансда бауурланыб сени сакълайма, кесинги хазырлаб тур, кетериксе,—деб ол адам къарангыда думп болуб кетди.

Асыры бек къуууанггандан Юсюфчюкню кюе тургъан джюрегине салкъын аязчыкъ къакъгъанча сорушду, ол учунду. Челеклени да кёлтюрюб, чабалгъаныча юйге киргенлей, къадыны юй бийчеси.

— Намазымы къалдырдынг, онгмазлыкъ ит къул!—деб урургъа керилди. Юсюф джумдурукъдан артыма турама деб тентиреб, къаты джерге чынасын кючлю уруб, кемсиз ачытды, алай а джюрегини къууанчы аны ачытханын билдирмеди. Юсюф бла атасына ол кече бек узун эди, алай болса да къууанч булутла джетдиле, танг джарыды. Юсюф эшикге да чыгъады, юйге да киреди. „Мубарек да“ намазгъа тургъанды.

Мырзакъул нёгери бла келиб къадыны арбазында сюелди, Юсюф джетиб атасыны ат артысына къонду. Къады быланы эследи, къолунда къумгъанын да джерге салыб, сора алагъа:

— Ха—а, къонакъларым, келдигизми?—деб, тишсиз ауузун да бир къарыш ачыб, ышартыргъа кюреше, Мырзакъулгъа къол узатды. Мырзакъул анга джууабха дженгини ичинде джерлениб тургъан тапанчаны къадыны кёкюрегине бошлады. Къады къоллары бла хауаны сермей, илячин ургъан къушча сойланды. Мырзакъулну акъ аты джаядан ычхыннган садакъча учду. Минут джарымгъа ол кёзден ташайды. Нёгери Къадыны ёлюгюне бёркюн ала да бир тебреди, алай а ишни табсыз болгъанын дженгил эскериб, ол да бир башха джолну думп болуб кетди.

Шкок тауушха уяннган юй бийче туруб, Къадыны айры сакъалы кёкге айланыб тургъанын кёргенлей, къычырыкъ, сыйыт этиб тийрени джыйды.

— Гауур къолундан ёлгенди мубарек, шеит болгъанды-ы!—дей эди, алай а „мубарекни" ёлюгю шеитден эсе, джыртыучу къушну ёлюгюне бек ушай эди.

Джыйылгъанла Къадыны юй бийчесине хапар сорадыла.

Аны уа Мырзакъулдан хапары болмай, къачыб баргъан къазакъны терезеден азчыкъ эслеген эди да, адамлагъа ол кетген джанын къолу бла кёргюзе эди.

Юсюф джумушха керек болуб изледиле, алай а ол не юйде, не да стауатда джокъ эди. „Не болду бу джашамазлыкъ ит кючюк!"—деб, ачыуланыб къычырады.

Эртден намазгъа тургъан къартланы бири:

— Мен эртденбла намазгъа бара, бир къызыу баргъан акъ атны юсюнде, уллу эркишини белибауна джабышыб баргъан джашчыкъны кёрген эдим, атны ол барыуу бла сабий чартламай баргъанына да бек сейирсиннген эдим. Бир ишексиз, ол адам джашчыкъны урлаб бара болур эди, бу мубарекге да ол адамдан чыкъды деб турама хата,—дегенлей, къадыны къатыны:

— Аны сойгъан оруслуду, аны кесим кёзюм бла кёргенме, алджатмагъыз мени!

Къады асыралды, Юсуфню адреси да Къадыны джюрегинден чыкъмагъанлай къалды.

Ёлгеннге джыйылгъанладан бир бёлек къош-баш болуб,—суу челекни тюбю сууда къалады, ол орус джашчыкъны да муслиман этеме деб келтирди да, ол да ажымлы болду, кетди, муну уа? Бу джашчыкъ къуранны сууча алай ариу окъуй эди, муну уа нек келтирген эди?—деб мубарекни „шеит“ ёлюкню юсюне „сууаблыкъ“ сёзле тёге эдиле.

Мырзакъул бла Юсюф ол келиуден кёб заманны келгенден сора, Юсюф:

— Атам, тюшюб бир къарармы эдик, атыбызны къан джуууб барады, джаралы болгъанды,—деди. Мырзакъул а биле эди джаралы ким болгъанын. Чегетни теренине киргенден сора атдан тюшдю. Юсюфню кенг кёкюрегине къаты къысыб къучакълады да:

— Э—э, джашым, джашым, къоркъма, таулула тюлбюзмю? Ол джарачыкъла сени атангы атына кесине да джараламыдыла? Бармагъым сыдырылгъанды, сау боллукъду, сау болмазлыкъ джарам а энди сау болду,—деб дженгин чюйюрюб къолуна къарагъанында, онг къолуну баш бармагъы кетиб, къан саркъыб келгенин кёрдю. Юсюф къычырыкъ этиб джылады. Мырзакъул анга кёл эте, кёлегини этегин джыртыб, къолун къаты байлады да:

— Хайда, джашым, олтур,—деб джолларына атландыла.—Ол аман тапанчаны артына атылыучу къылыгъы барды, алай болса да борчун толтурду, джылама, джашым,—деб биягъы атха къамчини джетдирди. Атлагъаны айлыкъгъа, секиргени джыллыкъгъа дегенча, Мырзакъулну акъ аты тохтаусуз келе эди.

* * *

Кечени ауурлугъу да кетгенден сора Хасанланы къыз бузмай джюн тарай эди, къайда джыр, къайда не кюу, не зикир болмагъан бир затланы мурулдай эди. Бир заманда тынчайыр оноуда агъач орундукъну къатына барыб оруннга да киргинчи, эшикде адам аякъ, ат аякъ тауушла къулагъына келдиле. Джюреги сескекли болду, къызыу тебди. Эшик артындан:

Анам, эшиклени ач, мен Юсюфме,—деген тауушну эшитди, алай а ыйнанмады: „Юсюфлей бол ким эсенг да,—деди.

— Хасанланы къыз! Ач эшиклеринги, келгенбиз,—

деб, эрини тауушун эшитгенлей, джюрегин айтханына джыялмай, санлары къыйылыб.

— О-о-оу, деб бир джанына къырылды, джюрегине кирди, сора Юсюф джетиб:

— Анам, къоркъма, мен энди хар заманда да сени блама,—деб анасыны башын кесине къысды. Тийре хоншу джыйылыб кёзлеринден къууанч джыламукъла агъызды. Хоншу тиширыу, Хасанланы къызны башын тобукъларына сала:

— Ы—ый, марджала, чабыгъыз афендиге, бу узайды, дегенлей, Мырзакъул халкъгъа айланыб:

— Джамагъат, афендиле, моллаладыла аны ол дуниягъа джетдиргенле, ма, кёресиз сабийни, сау юч джылны ичинде итни-битни джумушун, ишин да этдириб, атына да „ит, къул“ атаб, юсюне уа кёлекден джарлы джокъду, аны да этмегенди, ма, Къадыны иши, ауур ишлени этдире сабийни джюрегинден бошагъанды. „Мубарек, ызыбызгъа къачан къайтырыкъбыз?— деб соргъанында: „Энди ызынгы унут, унутмасанг да орус къолуна сатарыкъма, аны къой да бийченги айтханын этиб, разы этиб тур, ит кючюк,“—деб джууаб бергенди. Ийнанмайма мен энди не афендиге, не моллагъа, минг кере налат береме къан ичгенлеге!—деди.

Къагъыйланы Назифа

•

МЕН СЕНИ...

•

Ашхамкъарангы. Аминат дженгил-дженгил атлаб, тёрт джанына сескекли къарай, терезелери джарыкъ джана тургъан юйню арбазына кирди. Джюреги асыры бек тыкъырдагъандан, чыгъыб кетеди дегенча болуб, къарангыракъ джерге джанлаб, бир кесек сабыр болду. Терезеде хар джабыууну къыйырындан столгъа къабланыб, не эсе да эте тургъан бир адамны эслеб, джюрегини тебгенин да унутуб, аллына таукел атлады. Эшикни акъырын теберди—ачылмады, кесине тартыб да кёрдю, эшик орнундан теберге унамады. Джаулугъун да тюзетиб, къургъакъсыгъан эринлерин баш бармагъы бла сюрте, эшикни къакъды. Уллу къагъыб ийдим деб къоркъуб, бир джанына туракълады. Алай а юй ичинден таууш чыкъмады. Бир джанына джанлаяракъ болуб, бойнун созуб, терезе таба къарады. Стол джанында олтургъанны кеч эте келген къонакъдан хапары болмагъанын билди.

„Къачыб кетерми эдим? Джауум да менлей болсун, ичингден чыкъгъан балангы арбазына кирирге эркинлигинг болмай, энди мен салыб бир элден бир элге келгенимде, эшигин ачыб кирирге хыйсабым джокъду. Не къыйналмагъан эсем да, тогъуз айны бауурумдан тюртюб, джанымы къолума бериб тургъанын билирге керекди, ма энди анга онтогъузунчу джылы барады“,—деб, бармакъларын санай шыбырдады.

Мылы кёзлерин джаулугъуну къыйыры бла сюртюб, акъырын биягъы эшикни къатына барыб, таукел сюелди.

„Къайтама да, кечегиде къайры барайым, ыйлыкъмай, кимге къонакъ болайым, кимсе деселе не айтырма, къалама да не этейим, эшикге бир чыкъмазмы эди,“—

деб, юйню иеси чыгъыб келгенча, бир джанына туракълаб да кёрдю, алай а... Энди мен аны джокъдан бар этиб, дуниягъа къошханымда, бюгюн ким болгъанымы айтыргъа базалмайма. Не этейим, джангылдым, къазауатны зарауаты джетди, не къычырыкъ этейим?"— деб не этгенин да билмей, дюнг, дюнг, дюнг деб эшикни къакъды.

Зухра сескекли болуб ёрге турду, сора акъыртын эшикни юсюне келиб:

— Къайсыса?—деб сорду. Талай джылны кёрмей тургъан сабийини тауушун эшитгенинде, джюреги чанчыб:

— Менме, къызчыкъ, ач,—деб, онг къулагъын джаулугъундан чыгъарыб, эшикге тиреди. Зухра джюрегин басды, алай а ким болгъанын айыралмады. Эшик къарангыдан юйге киргенлей, Аминатны кёзлери къамаб, джунчуяракъ болду. Таныса, не десенг да анасыма, юсюме мыллыгын атарыкъ болур деб тургъанлай, къыз ой, деб бир джанына джаллады. Экиси да бир кесек эс джыйыб, къучакълагъанны къой, къолда тутмай, бирден барыб, столну эки джанында эки шиндикге, олтурдула. Сёз башлаялмай талай заманны шум болуб турдула.

„Кёремисе, меннге ушагъан бир заты джокъду, экинчи атасы, эки эрнин да бир бирине къаты къысыб, ауузундан сёз, кёзюнден джыламукъ чыгъармай, ёмюрю кетиб къаллыкъды. Тиширыу башы бла аллай къаты джюрекли къалай болады адам.Огъай, быланы юзюклери алайды. Джюреклерине тийген затны унуталмайдыла, менден ёнге адам былай этибми турлукъ эди,—деб бир джанына бурулгъанында, орундукъ артында Муссаны ышарыб тургъан уллу суратын кёрюб, джюреги чанчды. „Ах, кёремисе, джашауда къой, суратда да экибиз айырылыб тургъаныбызны. Экибиз да бирге тюшген эдик суратха",—деб къызындан бютюн да бек джюреги къыйналды. Анга эслетмей, тёгерегине къараргъа кюрешди. Трюмону юсюнде Муратны суратын кёргенинде уа, бираз джюрегин басыб, огъай хариб, илештирсек, бу бизден чиркирик болмаз, бузоуундан ёнгелеген ийнекча, кесим этиб айланама барын да. Кёремисе, юйю-башы джарашыб тургъанлыкъгъа, мен саулукъда ёксюз болуб, мугур болуб айланады джарлы джан. Ариу айтайым, илештирейим, Мурат аскерден къайта эсе, бир къай-

гъысын да кёрюрбюз,"—деб къызыны бетине къарагъанлай, мыдах тюйюлюб тургъан къашлары бла биягъынлай бир бирине къысылыб тургъан эринлерин кёрюб, джукъ айтыргъа базмады.

Талай джылны бир бирин кёрмей тургъан ана бла бала былай этиб тургъанларын кёзю бла кёрмеген адам ийнанырыкъ да болмаз, алай а джашауда адамны джюрегин къатдыргъан кёб зат болады...

Аминат исси шайны уф деб юрюб, хуб деб ичиб, лыкъ деб джутуб, бу къадар таууш этиб ичгенине да уяла, ичмей къояргъа да къоркъа, кёзюню „къыйыры бла Зухрагъа да дженгил-дженгил къарайды. Аны бети бирчалай турады.

Ах, бетин союб къаблагъанча, атасына къалай бек ушайды,—деб стаканны ауузундан алыб, къолуну сырты бла эринлерин сюртдю. Зухра туруб дагъыда шай къуя тебрегенинде, стаканны башын къолу бла джабыб, болду, болду,—деб арлакъгъа тюртдю.

— Къызчыкъ, джаным, сау сагъатны юйюнгде олтурдум, аллай бирни да арбазынгда сюелдим, ауузунгдан бир сёзюнг чыкъмады. Ай, гяуур, сени табмай таш табсам, не бола эди, аллай бир къаты къалай боласа, бир да къуруса да, олтур деб, бир тылпыу чыгъарсанг а. Ах, мен джарлы, джауум да баласына ышансын,—деб кеси-кесин джылатыргъа кюрешди. Алай а джалгъан джыламукъла Зухраны джюрегин андан да бек къатдырдыла. Къыз биягъынлай джукъ айтмады. Анасыны кёзюне да къарамады. Сёлешиб башлагъанлай, джылаб къоярма да деб къоркъады ансы, айтыргъа анасына кёб дауу барды. Ненча джукъусуз кечени ийгенди ол, анасы бла кеси аллына сёлеше, аны тенгли къызла сюйген джашларына ийнар эте, кюле, ойнай тургъан заманда, ол барысындан да айырылыб, ма, бюгюнча бир кюнде, анасына бетден бетге сёлеширге хазырланыб тургъанды. Бюгюн а нек сёлешалмайды. Тюз тамагъына келиб, ауузун ачханлай, чартлаб чыгъаргъа хазыр болуб тургъан сёзлери къайдадыла?

Унутуб къойгъан болурму? Огъай, къан бла кирген джан бла чыгъады дейдиле, аланы, унутса, атасын да унутургъа керекди. Анасына айтмагъанлыкъгъа, Зухраны кёлюнде не болгъанын биз билебиз.

„Аминат, мен сеннге анам деб айталмайма, кеч, терс-тюз эсем да билмейме, меннге сен биреусе. Мени

керекли болсанг, болушурма, ол борчумду, анам деб а айталлыкъ тюлме. Билеме, сен ары-бери деб кюрешме. Атамы ёлгенин-саун да билмегенлей, сен башха эркишини аны орнуна олтуртдунг. Биз а, биз не! Эр излеген тиширыу сабийлени сан этмейди. Джангыдан келин болуб, отоугъа кирдинг, къарагъан халкъ не айта эди? Сени насыбынга, атам къайтмады, биз бюгюн да билмейбиз аны тюз хапарын, тасды, сен а къазауатны ахырына дери сакъламадынг. Сора, мен сеннге ана деб къалай айтайым? Тиширыуну тиширыу этген юйюне, юйдегисине, анга ышаныб тургъан адамгъа кертилей тура билген тюлмюдю? Атам къан тёге тургъанлай, сен аны унутдунг... Ма, аллай адамгъа айтадыла ёге деб, меннге экинг да—ол атамы орнун алгъанда, сен да ёгесиз, ёгени ишин а биле болурсуз. Бир тиширыуда да джокъду кишен, алай а аланы бир къауумлары кеслерине багъа бере биледиле. Мени сарытын, тиширыуну сыйы эрге баргъанда тюлдю. Ол сен бизни атабызны орнуна келтирген, сени башхаладан игисе деб алмагъанды. Башхала къан тёге тургъанладан ёзгени къатларына къоярыкъ тюл эдиле да, ма аны ючюн табханды ол сени...

Ах, атам сау къайтса, мен сеннге былай къаты боллукъ болмаз эдим. Аны сен ёлтюргенча болама да, бютюн да бек къатама сеннге, насыбындан къачхан, джарлы тиширыу,—дей, Зухра мангылайындан да тутуб, кёкюрегине сыйынырга унамагъан тылпыуун тышына, ух деб, терен ахсыныб чыгъара, биягъынлай анасыны бетине къарамайды. Анасы да анга эришгенча, не эсе да шум болгъанды, эси къайры эсе да узакъгъа кетиб, къарангыда нени эсе да чучхуб кюрешеди.

— Аминат, сабийлеге сакъ бол, белинги къатдыр, къоркъма, сау-эсен кёрюшейик,—деб къатыныны кёзюне ариу къараб, секириб машинагъа миниб, къолун силке кёзден ташайгъаны, баргъан эрин, сабийлерин, джангы эрин кёзюне кёргюздю. Аланы юсюне къазауатны къыйын джыллары къошулдула. Кюнню кюн узуну колхозда ишлеб, ингирде сырты бла чымыртала алыб келгенин да унутмады. Санын къыйнагъанын сылтау этиб, сабийлерини аталарын унутханын ариуларгъа кюрешди.

„Ах, ала амалтын тюшдюм да бу къыйынлыкъгъа. Ол да, чаукалача тёгерегине къызла басыныб тургъан-

лай, этегимден тутуб,"—деб, кесин сыйларгъа кюрешди. Алай а къызла эталмагъан „джигитликни" этгенине кесине бюсюреу излеб тургъан тиширыугъа кеси табхан баласы чыртда кечмеклик бермеди.

„Мен аллай тиширыуну адамгъа санамайма. Атам бла джашаялмай айырылсанг, кимни не иши боллукъ эди сенде, сюйгенингча этер эдинг, джанын къолуна алыб, сени кибикле амалтын къазауат этиб айланнган атамы уиутхан, сен мени да унутургъа керексе,"—деб, джууургъан тюбюнде джоппучукъ болуб, сау кечени кёзлерин къарангыгъа ачыб турду Зухра. Аминат да кёзю къалкъыугъа бара да сагъая, тынчлыкъ табмады.

Эртденбласында экиси да арыгъан тюрсюнлери бла автобус тохтаучу джерге бардыла. Ичлеринден бирбири бла сёлешгенлерин тохтатмагъанлыкъгъа, бир деб бир сёз айтмайдыла.

— Ма, машина да джетди. Бир да къуруй эсе да къолунгу тутдуруб, бир ышар мен сени а—а— анангма,—деб, Аминат сёзюн къыйналыб айта, Зухрагъа джити къарады; Зухра ышармады, кёзю-башы бла машинагъа миннгенни кёргюзюб, шоферни къол аязына сомну салыб, ызына айланнганында, кёзлерин ачытыб кёкюрегине эки джыламукъ тамчы тюшдю...

Аджиев Исмаил

ИДРИСНИ ТАМГЪАСЫ

Инджик сууну джагъасы къарангыгъа бёленибди. Мийик кёкде уа бир-бирлерине эришгенча, джарыкъ джулдузла кёз къаматадыла. Кечени арасы эртде болгъанды, алай а къарт Идрис джукъламайды.

— Аллах бла ант этеме, бу шайтан дунияда бютеу болгъан зат башы тюбюнеди, —дей эди кеси кеси бла сёлешген къарт. Бусагъатда эсине тюнене джашы бла келинини урушханлары тюшюб сёлештиредиле къартны.

Иесини къатында аны чум таягъына акъыртын силегейлерин ие, акъыллы кёзлерин да андан алмай, бир уллу бёрю ит джатады.

— Кёремисе, келин, сен аны, ол гяуур билгич, эрине дезертирди, аурумагъанлай башын сакълаб айланады деб военкоматха билдиргенди. Элде энди тиширыу, эркиши деб айырмайдыла, башында бёркюн алыб бирине кийдирсенг да огъайлары боллукъ тюлдю, — дей эди Идрис, асыры ачыуланнгандан болгъаны къалтырай.

— Бала орнуна джыланны табхан адам, аны бла белин къысады дейдиле. Джангыз уланымы ажымлы къалай этейим. Харун хомух эркишиди, алай болса да ол меникиди, биреу меннге джигит джашын бермез, дей эди. Идрис, аманлыкъ бла бютеу дуниягъа аты айтылгъан джашын ариулургъа кюреше.

Къазауат экинчи кюнню барады. Аны тауушу бир минутха да тохтамайды: адам джюреклени къолуна алгъанча, халкъыны ичине уллу къайгъы салгъанды.

Военкоматны уллу арбазы былайгъа джыйылгъанлагъа тарлыкъ этеди.

Трибунаны юсюнде къалын къара чачы бла адам ортасы болгъан бир эркиши сюеледи. Ол Деюк райкомну секретары Аюбов Кючюк эди.

— Джамагъат! Алгъын таулагъа эм уллу къыйынлыкъны маджа салгъанды. Алай а мухар маджа, атасы-анасы да, бурху къамжакъчыкъды, фашистле уа сабанланы къой эсенг, дунияны башында эм сыйлы битимни — адамны къырадыла.

Алай а Инджикни сууу тауусулгъунчу, Кавказны алчысы—Минги-Тау—орнундан тебгинчи, Ленинни тёлюсю джашаб, джерибизни, джазыуубузну да неси биз кесибиз боллукъбуз. Биз Россиячыла болуб тургъанлы онтёрт джыл болуб барады. Джуртубузну ата-бабаларыбыз тюрк маджадан сакълагъанча, биз да фашистледен сакъларыкъбыз.

Аюб улу Кючюк кескин кавказ болум да сёлешди. Ол джанындан сюйген къадама тауларыча, кючлю кёрюне эди.

Джыйылгъан джамагъатны арасына Нарт Аскер киргенча, дуния къычырыкъ сыйыт болду.

— Эй! Кючюк! Дуниягъа айтылгъан Зурабны уланы, — деб къычырды Салих деген пелиуан къарт чамчы. Аны джигитлиги Баксанда, Къобанда къой эсенг, Шапсукъаланы джерлеринде да айтылыб тургъанды. Ыстауатха кирген бёрюню аллына зикир бла чабмай, ашхы чечме бла сюрединле. Тиширыуларыбыз сёлешир заман табарла, бизге сауут-саба бер да барма къой! Минги-Тауну кёрмей къалайым, бёрк орнуна джаулукъ къысайм, къамамы ауузунда фишистни джангызгъа бардырмасам, — деб бошады кесини сёзюн Салих. Ол кеси ёмюрюнде бюгюнден кёб сёлешген болмаз эди. Джыйылгъанла биразсёл болгъандан сора, иги буталмагъан таягъына таяна, ызындан да ити, трибунагъа чыгъыб, элде эм къартланы бири болгъаны себебли, Идрис кишиге да сормай, сёзюн башлады.

— Джамагъат! Салихни сакъалы къалын болгъанлыкъгъа, мыйысы джукъады. Файгъамбар бла ант этеме, джерни этегине элин, джерин тиширыулагъа атыб, биреуню къошун бёрюден сакъларгъа акъылындан шашмагъан бир муслиман да барлыкъ тюлдю. Ким да сюйгенича айтсын. Мени джашым барлыкъ тюлдю.

Алай а ол фашист былайгъа келсе, олсагъатда тюбеширбиз аны бла. Миколай патчах да таулуланы кеслерини разылыкълары бла ала эди къазауатха, — деб, онгнган кёзлери бла элчилени мыдах тюрсюнлерине, къараб, намаздан сора этиучюсюча, теке сакъалын сылай, не эсе да итине да таякъны джетдириб, афендини джюрюшю бла трибунадан тюшюб, сёзню бошалгъаннга санаб, джамагъатны чачылмагъанына сейирсиннгенча къарады. Алай а Салихни кёргенлей, аны бютеу санлары титиреб, къатхан шабдалча джыйырылды.

Джыйылгъанла дауур эте да бир келдиле, алай а бирден шум болуб джугъут бла къызбай текени тутушханларына къараргъа хазырландыла.

— Алан, Индрис, — деб хиликгерек этиб башлады Салих. Адамны джылы бла акъылы да ёседи дейдиле. Джамагъат бла ант этеме, аллах сеннге деб ийген акъыл къайда эсе да джолда аджашхан болур дейме.

Джыйырманчы джыл Борсукъла деген элни къатында кимни сюрюуюн сакълагъанынгы айтмазмы эдинг? Фашистге да Шкурогъа тюбегенча тюберге умут эте болурмуса? Аны саугъасы бюгюн да белибауунгдан тюшмей шойду да?

Идрис, адам къуйругъундан басхан джыланча, дженгил бурулуб Салихни башына таягъы бла урду. Идрисни къуууш тёнгекча къуру санлары кёкге чыгъыб дагъыда адамланы аякъ тюблерине тюшгенин а киши да иги эслемеди. Олсагъатдан огъуна Салихни юсюне бёрю ит чынгады. «Биз энтда тюбеширбиз» деб шыбырдай, аллында да Харун сюелди.

Джуукъ тенг да джыйылыб таулулача къычырыкъсыз-сыйытсыз, джашланы аскерге ашырдыла. Ашырыргъа келгенле, къуру да сёлешиучюлерича, джашлары, къарнашлары бла сёлеше эдиле. Алагъа къарагъан, къазауатха барадыла деген къой, Невинкагъа кёз ачаргъа барыб къайтырыкъдыла дерча эди. Ким сезе эди, паровозну арт тауушу бла джашланы кёбюсю джуукъну, тенгни арасында ёмюрлюкге къорарын. Эшалон Кавказны этеклерин джырыб Север Запад дунияны, эки джерни аскерчилери сермешген джер таба къызыу барады... Кеслери разылыкълары бла бар-

гъан деюкачыла болгъан Батальон атсыз суучукъну джагъасында экинчи ыйыкъны оборонаны тутады. Майор Аюб улу командирлик этген батальонда адам ангыламазча затла бола эдиле. Батальонну штабында этилгенни барын да къалай эсе да, джау дженгил билиб къоя эди. Арт кёзюуде батальоннга тахсачыладан бек азы къайтала эди, ала да къуру къоллары бла келиб тургъандыла.

Батальонну хар иши не терен джашырабыз деб кюрешселе да, билиниб баргъанды.

Джау билмезча этилген от точкаланы кюн сайын аны артиллериясы урады. Аны къой эсенг, от точкаланы орунларын кюн сайын алмаштырыу да болушмайды. Не сейир болгъанын билигиз, связгъа бир тукъум бир зат болмай эди, алай а ол зат кишини да сейирсиндирмей эди. Ишлери къолай болмагъаныны чурумун билмеген аскерчилени кюнден кюннге кёллери аз бола бара эди.

Полкну штабы да бу болумгъа уллу къайгъырыб башлады. Полкну контрразведкасы ол затны ызын излей, уллу къыйналады.

Батальонну начальниги майор Скуратов бла комбат Аюбовну къагъытларына къарай келиб контрразведканы начальниги капитан Захлопкин кесини блокнотунда:

1. Иван Васильевич Скуратов, граждан урушну эски къазауатчысы, Къызыл Байракъны ордени, республиканы реввоенсовети саугъагъа берген саууту.

2. Кучук Зурабны джашы Аюбов 1937 дж. совет властха къаршчы кюрешгени ючюн тутулгъанды, полковник Мысливцевни аллында узун къолларын да къаан ичиучю къушну къанатларыча джайыб, телефон бла сёлешгенин бошарын сакълаб тура эдиле.

Мысливцев арыгъан кёзлери бла контрразведканы начальнигини кёзюне, энди не дейсе дегенча, къарады.

Капитан Захлопкин, къуру да этиучюсюча, анданмындан келтириб башлады.

— Джолдаш полковник! Иш биз умут этгенча тюл кёре эдим... Кесигиз билесиз, майор Скуратовну ордени, башха саугъалары... Кысхасы, анга ишекли болмайма. Бизге уру къазгъан ол отуз джетинчи джыл тутулгъан болур дейме. Ол алай бош тутулмагъанды. Алай джыл

бла джарымдан аны тутмакъдан нйгендиле, ол да бош этилген зат тюлдю.

— Тюзюн билирге керекди, — деди, къанын тюрлендире, полковник. Ол Аюбовну къуру да ийи кёре эди, бу джол а Ровнаны къатында ол джауну танк батальонун ууатыб, полкну сакълагъаны да эсине тюшдю.

— Тохта, мамукъджюрек къарт, сенинге мен аны къайтарырма, — дей, кеси аллына полкну командирини кабинетинден чыгъыб кетди.

— Аны терслигин кёргюзген бусагъатда менде джукъ да джокъду, Айюбов тюздю деб а ким айтады да.

Захлопкинни эсине генерал Беризовну «тюзлюгюн кёргюзелмеген терсликни башына алыргъа керекди» деучюсю тюшдю. Андан сора контрразведканы начальниги бла Аюб улу дженгил-дженгил тюбеше турдула. Бир джолда уа Захлопкин эсиндегин экилемей айтды. Сора Аюб улу ачыуланыб: «Адам адамны бёрюге сатмайды! — деди. Аны эсингде тут, капитан, ойнама! Алай а Аюб улу кеси да ангылай эди, джау анча кере аланы от точкаларыны тургъан джерин башха адамдан болушлукъсуз билмезлигин. Батальонда бир сатлыкъ адам болурму? Кимди экен ол? Сууда не эсе да къымылдады. Ай джарыкъда эндиге дери уюб тургъан сууну башында гитче толкъунчукъланы тёгерек айланнганларын эследи.

— Неди экен бу? — деди Салих. Уллу чабакъ болмаса, алай не зат этдирирге боллукъ эди. Чабакъны уа былайда эртде къурутхандыла. Соруууна тыйыншлы джууаб табалмай, сууну эл джанына эсин ийди.

Олсагъатлай бир таууш эшитди. Ызындан аны таба джууукълашыб келген бир таныш адамны кёлеккесин эследи. Олсагъатлай, Салих ызына айланнганлай, сыртына бир суукъ зат чанчылгъаны бла суугъа джыгъылды. Эсин ташлай, кесини узакъ Деюкадан элчисин таныды. Эртденбла эртде, часовойланы алмаштыргъан сагъатда Салихни ёлюгюн табдыла. Пелиуан солдатны кёлтюргенлеринде, онг къолу тургъан джерде бир тюрлю налгъа ушаш тамгъа кёрдюле. Ол Идрисни тукъум тамгъасы эди.

Аюбов бети акъ учхун болуб, къалтыргъан къоллары бла башындан каскасын ала, джукълаб тургъан къазауатчыны уятама деб къоркъгъанча шыбырдаб:

— Салих, джашауда арт джигитлигинг ючюн сау бол. Ёле тургъан къолунг бла салгъан тамгъанг бизге джылланы ызын кёргюздю. Биз аны эзербиз.

Бютеу батальон сюйген тенглери Салихни бастыргъан заманда юч солдат да аскер трибуналны приказын толтурдула.

Алай бла джашауларыча, ёлюмлери да бир бирине ушамай, бир кюн бир элде джашагъан экеулен дуниядан кетди...

Къарачай тилге *Семенланы*
Азрет кёчюргенди.

Эбзеланы Ханафий

ЁЛЮРГЕ МЕН КЕРЕК ЭДИМ

Санаторийге барыргъа темир джол станциягъа келдим. Заманны дженгилирек ашырыр ючюн станцияны къабыргъаларында лозунгланы, плакатланы окъуй келгенлейиме, вино сатылгъан тюкен табадан дауурла эшитиб, ары къарагъанымда, токъ битген, алаша сюекли, мыйыкълы киши:

— Эгешчигим, манга бир шиша бер! — деб тюкенчикни аллында кёлтюртюб сёлеше тура эди.

— Асыры кёб болурму, бир стакан берсем болмазмы эди? — деди тюкенчи.

— Эх, эгечим, къоркъма, бир бёчкени ичсем да, джукъ боллукъ тюлдю. Джюрегимде аллай бир къыйынлыкъ барды.

— Эркишилени ол адетлери эртдеден келеди. Ичерге бир чурум табмай къалмайдыла. Бир къууанч деб ичерле, бир къайгъы, къыйынлыкъ дерле.

— Эгешчигим, сен айтхан да болур, ёзге, мен аны ючюн ичмейме. Билемисе, къара кёзле мени джюрегими кемириб барадыла: чыкъ тюшген дугъумча, мылы тартыб тургъан къара кёзле! Ангылаймыса! Бер шишаны, ансы ала мени шаштырлыкъдыла, — деб, джыгъылыргъа къоркъгъанча, сермеб тапхачыкъдан тутду. Сатыучу шишаны штопор бла башын ачаргъа тебрегенлей: «Былай бер да къой»,—деб, шышаны алыб, мазаллы къолу бла тюбюнден къакъгъанлай, пробкасы чартлаб чыкъды. Ол стакан винону тамагъындан къуюб, бышлакъ кесекчикни къабарыны орнуна эки мыйыгъыны учларын ёрге къайырыб, дагъыда шишагъа узалды. Ол кёзюуге алайгъа къолунда чемоданы бла биреулен келиб, сатыучугъа: «Бир стакан вино беригиз»,—деди. Мыйыкълы аны эшитгенинде, кирсиз стаканны толтуруб:

—Джолдаш, тилейме, ма бу стаканны ич, бошунагъа ачхангы джойма, мен иги джылыннганма, — деб толу стаканны чемоданлыны аллына салыб, — ну, саулукълу бол, — деб кесини стаканын аныкъыны къабыргъасына джетдиргенинде, экиси да сауутларын бошатдыла.

Мыйыкълы тюкенни аллында кеси болгъан заманда, тышындан къарагъан аны къайгъысын алай тынч ангыларыкъ тюл эди. Алай а аны къатына башха, басымлы адам сюелгенинде, экисини орталары атлы бла джаяуча болуб, мыйыкълыны хар къымылдагъаны, ауузундан чыкъгъан хар сёзю, джаяны къайишича тартылыб тургъан нерваларын ачыкъ кёргюздюле. Чемоданлы винодан кёлю джарыб, ышарыб хапар айтхан заманда, мыйыкълыны мангылайы джыйрыкъ сызладан толуб, кёзлери къайры эсе да чыракъ барыб тура эдиле. Бир-бирде добар бармакъларын стол юсюнде ойната эди.

Къарайма да джюрегигизге тынчлыкъ бермеген бир затыгъыз барды. Не болгъанды? Айтыгъыз, къолубуздан келген затны аямазбыз, — деди чемоданлы.

— Огъай, бюгюнлюкде адам къайгъы этерча бир хатам джокъду. Джан аурутуб сёлешгенинге бек сау бол! Джюрегиме джара салыб тургъан зат барды. Мен кесим дуниядан кетмей, ол джара кетерик тюлдю. Ол затны башха адам ангыларыкъ да тюлдю.

— Айт, бир адам ангылагъанны, бир да ангыларгъа керекди.

— Да, алай эсе тынгыла, — деб, мыйыкълы эки кёзюн къайры эсе да чыракъ ийиб хапар айтыб тебрегенлей,—Поездге олтурургъа эркинлик бериледи,—деб дикторну тауушу чыкъды. Мен секириб къобуб, чемоданымы алыргъа камера хранениягъа кетдим.

Андан чыгъыб поездни къатына келгенимде, чемоданлы бла мыйыкълы мен олтурлукъ вагонну аллына сюелиб, проводницагъа билетлерин кёргюзе тура эдиле. Аланы кёргенимде, не джашыры, хапаргъа тынгыларым келиб, мыйыкълы киши бла бир купеге тюшерге онгсунуб, проводницагъа билетими узатдым.

— Сегизинчи купеге барыгъыз, — деди ол.

— Мени аллымда кирген мыйыкълы да андамы олтурлукъду?

— Хо, анда олтурлукъду.

Сегизинчи купеге киргенимде, мыйыкълы бла чемоданлы кеслерин джолгъа джараштыра тура эдиле.

Кёб турмаганлай, электровозну тауушу чыгъыб, поезд тебреди. Чемоданлы бла мыйыкълы туурамда олтурдула. Чемоданлы, бойнун созуб, поездни терезесинден бир-бирин къуууб баргъан телеграф столбалагъа, ууакъ юйчюклеге къарайды. Мыйыкълы уа къайгъыдады. Сагъышха кетгенден эки мыйыгъыны учларын ёрге бурургъа унутханды да, ала да энишге салыныб, суу агъанча ушайдыла. Бек тынчлыкъсызды, бир болумда олтуруб беш минутну тёзалмайды. Бир сыртын вагонну къабыргъасына тиреб, кёзлерин экинчи къабыргъа таба сюзюлтеди, бир чыначыкъларын тобукъларына салыб, къол аязларын сакъал тюбюне тирейди. Ол алай эте туруб, нёгерини къабыргъасындан тюртюб:

— Василь, бери айлан, неллей бир къараб турлукъса? Хапарымы андан арысына тынгыла, поездге биринчи кере мине болмазса, — деди.

— Бу ариу тауладан кёз алалмай бара эдим, Асхат. Кеч, — деб нёгери Асхатха айланды.

Асхат хапарын дженгил башлаялмай, башын энишге ийиб сагъышланыб, сора теренден чыкъгъан тунакы ауаз бла:

— Отуз джылны мындан алгъа, мен джашагъан элде ариулугъу, адамлыгъы бла да айтылыб тургъан Зайнеб деб бир къызны сюйюб, тюзюн, айтсам, экибиз да бир-бирибизни сюйюб, анама келин этген эдим. Сизни сыйыгъыз да тёппемде болсун, джашауубуз ким да юлгюге тутарча эди. Бир къауум юйдегилени дауур этгенлерин эшитсем, арабин, была не затны юлешедиле, деб сейирсиниучен эдим. Ишлеген, айланнган джерингден, азмы болады, къанынг тюрлениб келсенг, олсагъатдан джюз тюрлю ариу сёз табыб, не къыйынлыгъымы да унутдура эди. Юйюнге не заманда къайтсанг да, тартыб аякъларынг чалдыу-малдыу эте келсенг да, къайда эдинг, нек кечикдинг деб, сормай эди. «Не кереклинг барды, заманында тынчаймай, саулугъунгдан бошайса, тилеб айтама, эслеб джюрю», — дегенден башха, бир хыны сёзюн эшитдирмей эди.

Хапарны былайына джетгенинде, бусагъатха дери къулакъ салмагъанча этиб тургъан чемоданлы, аллы таба тебджилдеб, Асхатны бетине къараб тохтады.

— Бизге келген адам аны кирсизлигине, сюйюмлюлюгюне сукъланыб... «Къалай насыблы юйдегисиз, аллах насыбыгъызны алмасын»,—деб,алгъыш этиб, келгенине разы болуб кетиучен эди. Къысхача айтыргъа, ох деб ишле, ох деб джаша, ох деб аша.

Алай а аманнга игилик этсенг, юйюнге сау бармазса дегенлей, юй бийчеми манга этген игилигин, адамлыгъын, сиз да сыйлы болугъуз, башыма табха санагъанымча хайырландырыб тебредим. Рабкоопну складын тута эдим. Ачха, аракъы да табыла эдиле. Бу затланы тенги болсанг а, юйдегингден суууй, башха тиширыулагъа илеше тебрейсе. Мен да юйдегимден суууй, башхалагъа къарай тебредим.

Тиширыу хар затны дженгил сезеди, башын не къадар джабаргъа кюрешгенлигине, ахырында, уруну арты къуру дегенлей болуб къалады. Мени юй бийчеми хар затха джетишген акъылы, мени саякълыгъымы сезерге джетишмей къалгъанды десем, сизни кесими да алдарыкъма. Хар атламымы билиб тургъанына ишегим джокъду. Алай а, ёмюр дуниясында сен былай-алай этесе деб, бир сёз айтмай эди. Аны ючюн деб манга джан аурутханы къалмай эди. Кюн сайын этген ушхуурунда, айтхан сёзюнде, кёзю-къашы джарыкъ болуб баргъанында мени джюрегими джарытырча бир джангы зат табыла эди.

Тиширыууму алай этгени бир бирде башыма джюз тюрлю акъылны келтириб, аны адамлыгъын кесим этиб айланнган загла бла тенглештирсем, кесимден кёлюм чыгъыб: «Мени кибик ит кеси-кесин асыб къояргъа керекди! Бюгюнден ары быллай къылыгъымы къояйым» деб, кеси-кесиме сёз бериб, юй бийчеме джарыкъ болуб, ариу айтыб, гёгерегине айланыргъа кюреше эдим. Алай а аракъычыкъ да тартыб, биягъы къаракъашым эсиме тюшсе, юреннген аурууум къоймай эди.

Тамчы тама турса ташны тешеди дейдиле. Аллайын, мени этиб айланнганым аны да тёзюмюн тешген болур эди. Бир кюн юйюме шобраларым туруб келдим. Не ючюн десегиз, райондан ревизия келиб, букъуму къагъыб кетген эди. Ревизиядан сора бир кесекчик да тартыб, къозгъалыб тургъан джюрегими бир джазайым деб, салыб келгенимде, бир абыннган минг сюрюнюр дегенлей болдум, — деб, Асхат джелкесин къашый, сабыр болгъанында, Василий:

— Сора уа? — деб сорду.

Асхат эки къашын джоппу этиб туруб, хапарыны андан арысын башлады:

— Айтханымча, — деди ол, — салыб къаракъашыма келгенимде, терезесинден джарыкъ ура тура эди. Бир кесек джууукъ барыб къарагъанымда, лампа джарыгъында терезени джукъа джабыууну ичинде къаракъашымы кёлеккеси кёрюндю. Къалын узун эшмелери тешилиб, кюлте чачлары имбашларын джаба, энишге салыныб эдиле. Чачларыны ортасы бла ингичге белчиги келе келиб, хойнух тюрсюн ала, кёзюнгден ташая эди,— деб Асхат бир затдан джийиргениб, кёлю булгъаннганча, бир тюрлюле эте, башын энишге ийиб, сёзюн бёлдю. Чемоданлы терк огъуна аллына гебджилдеб, мыйыкълыны билегинден тарта:

— Андан ары уа? — деб сорду.

— Андан ары уа, — деди Асхат, — джюрегим къызыу ура, аны эшигин дженгил-дженгил къакъдым. Ол да, кёб сакълатмай, юсюне къытай дарийден этилген, къолунг учхалай тургъан бир къолан халатны кийиб чыкъды.

— О-о, Асхатчыгъым, былай эртде келиучю къалай болдунг! Мен сени бу заманда сакъламай эдим, — деб, белин ары-бери ийилтиб, кёкюрегин джабаргъа кюрешгенча эте, къатыма джууукъ келгенинде, шампан бла дух бир-бирине къатышхан ийис бурнума урду. Мен, ичкери кириге умут этиб, аллыма атлагъанымда, къаракъаш эки къолун кёкюрегиме тиреб:

— Огъай, бюгюн боллукъ тюлдю, юйде адам барды! Къарнашым келиб турады! — деб къолумдан чабакъча сыбдырылыб, юйюне кириб кетди. Мен да юсюме суукъ суу къуюлгъанча болуб, ызыма айландым.

Алгъаракъ айтханымча, ол кече юйюме кёзюм-къашым тюйюлюб келген эдим.

Юй бийчем, юйге киргенлей огъуна, халымы къолай кёрмей, хар кюн сайын этиучюсюча, джарыкъ тюбеди. Сора бир кесекден аллыма келиб, тум къара ариу кёзлери ышара, бир терс ишни этиб, тартыннганча, бети къызарыб, джумушакъ ауазы бла былай айтды:

— Къалай эсе да сени суууругъуракъ болгъанча таныйма. Кёзюме кёрюне эсе да билмейме. Акъылыма джюз тюрлю сагъыш келиб, джюрегим бек къыйналады, — деди.

Олсагъатдан мен джаныуар халгъа кириб, юй бийчеми хыны тюртюб, ёрге къобдум.

— Не хапар айтаса! Кюн сайын бал ашаб турсанг да чыгъады кёлюнг, кёремисе сен аны, уятны-хаятны атыб, къаллайла сёлешеди! Не сууугъан хапарды ол, сууусам юйюме, юйдегиме да келмез эдим, —деб, дунияны къуйдум.

Аны биягъынлай бети къызара:

— Джюрегинги къыйнама. Айтдым эсем къайтдым. Кеч. Тиширыуну чачы узун, акъылы къысха дейдиле. Мени мыйыкълычыгъым, кёлюнг къалмасын, тур, джат. Мен орун салайым, — деб башха юйге кирди.

«Мени мыйыкълычыгъым, кёлюнг къалмасын», деген сёзле джюрегиме мизча чанчылдыла. Къаракъашым айтыучу сёзле муну ауузуна къалай тюшдюле? Ёмюрде быллай сёзле айтыб эшитмегенме. Билиб тура болурму, деб, санларыма сууукъ тер урду. Къайдан билликди? Тохта, бюгече мен къаракъашымы юйюне джетерге, джолда бир тиширыугъа тюбеген эдим. Ол юй бийчем болуб, къан джауб тура болурму деб титиредим. Алай а бир кесекден кеси кесиме: «Мен эркиши тюлмеми, бош сёзлеге эсими бёлюб, джюрегими неге къыйнайма. Тейри, мени къайда джюрюгеними билсе, къалгъан тиширыулача, дунияны дауурдан алдырыб, чачыма-башыма чабар эди» деб, кёлюмю басыб, барыб орнума кирдим. Оруннга киргенликге, кёзюме джукъу кирмейди. Башыма джюз тюрлю сагъыш киреди... Кесими къалай джюрютгеними, мен сокъмакъ салыучу тиширыу бла юй бийчеми тенглешдириб, терен сюздюм. Эм ахырында: «Бу барыу бла барсам, башыма бир къайгъы алыргъа боллукъма, бу иш бир кюн ачылмаса, экинчи кюн ачыллыкъды. Андан эсе, ач къарным, тынч къулагъым деб, тургъаным игиди. Къайгъылыкъ салыргъа тебреген къылыгъымы къояым, — деб, ант этиб, джукъугъа сингдим.

Арадан талай кюн ётдю. Башымда тюгюм сайын бир ишим. Башха къайгъым джокъду. Бир кюн ишими бошаб, складны арбазына чыкъгъанлай, «Асхатушка!» деген тауушну эшитиб, бурулуб къарагъанымда, складны мюйюшю табада къаракъашым сюелиб тура эди. Мен къатына барыб: «Не керекди?»—деб хыны сордум.

— Асхатчыгъым, сакълай-сакълай къакъ болдум. Бизни джокъламай туругъа къалай кючюнг джетеди.

Къалай къаты джюрекли адамса, знаєшь, без тебя жить так скучно. Мен сенсиз болалмайма.

Биягъы мен, хыны халда:

— Юйюнг къарнашларынгдан толу, нек скучно болады?—дегенимде, кёзчюклерин ойната, къатыма джуукъ келиб, бир къолу бла да кёкюрегимде тюймеми ары-бери бура:

— Бош зат ючюн джюрегинги къыйнама, мени акъыллы теличигим. Тогъуз сагъатда кел, аллынга къараб турлукъма, — деб, атлагъаны сайын джансюеклери ёрге-энишге джюзе, кёзюмден ташайды. Ол ташайгъандан сора да, аны, джангы джетген чёртлеуюк чыбыкъча, къалайгъа сюйсе алайгъа бюгюле баргъан санлары кёзюмден кетмей, «бош зат ючюн джюрегинги къыйнама, мени акъыллы теличигим» деген сёзлери къулагъыма келе эдиле.

Ол кюн къаты ишим да болмагъанлай, конторда тюрт-мюрт эте туруб, тогъуз сагъат бола, джырылдаб къаракъашыма бардым. Юйге киргенимде, стол юсюнде хрусталь рюмкаланы къабыргъаларында кёнделен тийген джарыкъдан кюмюш таякъчыкъла ойнай эдиле. Уллу букетни къыйыры бла эки коньякны къызыл тёппелери кёрюне эди. Къаракъашым а эшилмеген узун чачларын имбашларына тёгюб, къолунг учхалай тургъан, къытай дарийден этилген биягъы омакъ халатын кийиб, эки къолун башыны тюбюне салыб, джастыкъгъа сыртындан таяныб тура эди. Ингичге къара къашлары, акъ боюну, бурмагъа дженгнген къутас чачы, ариу бети, джангы къарча, акъ къуш джастыкъны юсюнде, аны башхасы болмай, мёлекге ушата эдиле.

— Кече ашхы болсун, — дедим мен.

— Оу, мен къуруйум, эшикни къылычын салыргъа унутуб къойгъанма. Асхатчыгъым, сенмисе, — деб секириб къобуб, халатын да этмегенлей аллыма келди. — Кёремисе, айтхан заманыма келсенг, сеннге бир къарнашым да чырмау боллукъ тюлдю, — деб, стол таба башы бла кёргюзтюб ышара, тыш кийимлерими тешерге болушуб, къолларымы джуудурургъа юсюме ёрге турду...

Экибиз да кечени ауурлугъу кетгинчи олтурдукъ. Башыма коньяк чабыб, эшиклени киритин этерге унутуб къойгъан болур эдим, гырт деб эшик ачылгъан тауушха уяндым. Эшикден тюз юсюбюзге юй бийчем кир-

ди. Къаракъашым аны кёргенлей, «Оу мен хариб!» деб, къычырыкъ этиб, джууургъан бла башын джабды. Чынг алгъы бурун, кёзюме кёрюне болурму деб, кёзлерими ууб, джангыдан къарадым. Алай а... алай а санларым бир къызыб, бир суукъсураб тебредиле, ауузум къургъаксыды, тилим тынгылауугъума джабышды. Тылпыуум тыйылыб, аман сагъышлы болдум.

— Асхат, — деди юй бийчем, джумушакъ ышара, — райондан адамла эртденли бери излеб айланадыла. Къуллугъунгу юсю бла айыблы боласа деб, кирмеген джерим къалмагъанча, излеб кючден табдым. Тур, кийин, — деди. Бусагъат дерге ауузуму ачдым, алай а тылпыуум джетишмегени себебли, тилим бюлдюргю этиб, адам айыралмазча бир затны мурулдадым. Асыры уялгъандан джерге кирлик болуб, аны кёзюне къараялмай, дженгил кийиниб тебредим. Эндиге дери къымсыз турган къаракъаш, дженгил солуй келиб, сора джууургъанны тюбюнден зуккочукъ эте келиб, сора джуукъ адамы ёлгенча, сарнаб башлады.

Эрлай кийиниб, аягъым басханны кёзюм танымай, юй бийчем аллымда, мен да ызындан эшикге чыкъдыкъ. Асыры уялгъандан башымы къалайгъа сугъаргъа билмейме. Картузуму мангылайыма басханма, боюн джигисыннган адамча башым энишге салыннганды. Къулакъларым, джаякъларым отха тутханча къызгъандыла. Бир бирде тёппе тюклерим туруб, бёркюм кёлтюрюлгенча болады.

Экибиз да рабкоопха айланыр джерге джетгеникде, мен конторубуз таба тебредим. Олсагъатдан ол къолумдан тутуб, ариу къара кёзлери бла мыдах къарай:

— Кел, ушхуууур хазырды, ашай бар, — деб къадалды. Юйге келгенлей хазыр ушхуууурну аллыма салыб, буфетден бир коньяк чыгъарыб, рюмкагъа къуюб манга узата:

— Ма муну да уртла, башынг чачыла болур, — деди. Мен андан да уртлаб, ашаргъа кюрешдим, алай болгъанлыкъгъа тамагъымдан джукъ энерге унамады. Дыгалас эте туруб, ёрге къобханымда, юй бийчем ишни юсюнден къагъытла болгъан папканы тутдуруб:

— Бош зат ючюн джюрегинги къыйнама, мени акъыллы теличигим, бар ишге, — деб, бичгъы къаракъашымы сёзлерин айтханында, кёлюм кетиб, шаркъ деб ауаргъа аз-буз къалдым. Ол кюнден сора ичгеними да,

«солгъа» барыууму да къоюб, юй бийчеми кёлюне дже терге кюрешиб тебредим. Алай а муратыма джетмез кёзюуюм болур эди, юч джылдан сора, джазыкъ джан, къыйын ауруб больницагъа тюшюб, кёб турмай ауушду.

Акъыллы, терен акъылы болгъан тиширыу эди. Башханы къой, ёлюр кюнюн, сагъатын билиб тура эди. Больницада къатындан кетмей эдим. Бир кюн эртденбла алты сагъатда былай келчи деб чакъырды. Къатына барыб сюелгенимде, уллу ариу кёзлери суудан толуб джылтырай, тунакы ауазы бла:

— Асхат, мен кетеме, сеннге разыма, сабийлеге иги бол, —деб, эки кёзюме джити къарады. Айхай, ауузу бла разыма дегенликге, аны эки кёзю мени дуниядан замансызлай кетгенимде, сени да барды терслигинг дегенча къарай эдиле.

Эх, сиз бир кёрге эдигиз ол кёзлени. Ала мени кече, кюн да аллыма чыгъыб, «мени замансызлай кетгенимде, сени да барды терслигинг» дегенлей турадыла. Къайдады тюзлюк? Ёлюрге мен керек эдим, ангылаймыса, мен ёлюрге керек эдим! Мен а, адам ёлтюрген мурдар, энтда джашайма!—деб Асхат, бир къуджур ауазы бла къычырыб, кийимлери бла кесини орнуна аунады. Сора бир кесекден ызына айланыб олтургъанында, аны къалай эсе да бетинден къаны къачыб, джаякълары ичине батыб, кёзлери къараргъа уялыб, дорбуннга киргенча, теренден кёрюндюле. Ол башын ёрге кёлтюрмегенлей:

— Джолдашла, кечигиз! Кечигиз, джолдашла! Мени башха мадарым джокъ эди. Ангылаймысыз, башха мадарым джокъ эди! Шо, сиз ол кёзлени бир кёрге эдигиз. Къалайгъа бурулсам да, тюз аллымдан чыгъыб: «Энди мурдарса сен! Мурдарса сен!» — деб тебрегендиле. Эх, къайры атайым башымы, ала мени шаштырадыла,—дей, алыннган адамча, тёгерегине сескекли къарай, — къалай ит эдим мен! — деб, коллары бла сермеб башындан тутуб, биягъы орунга ауду. Ол, дагъыда кёб турмай къобуб, къалтырай тургъан къоллары бла джан хурджунундан чыгъарыб, валерианканы ичиб, сора эндиге дери тылпыуу тыйылыб тургъанча, терен солуб, биягъы полкасына таянды.

Кечени арасында чемоданлы киши орнундан къобуб, манга: «Джукълаймыса?»—деб сорду.

— Огъай, джукъламайма, кёзлерими къысханлай, ол къара кёзлени кёрюб тохтайма.

— Ангылаймыса, мен да алайма, кирпиклерими къысханлай, ол тиширыуну мыдах кёзлери келиб, тюз аллыма сюеледиле, — деб, папиросун къысха-къысха тарта, купеден чыгъыб кетди.

АММАНЫ АЛТЫН СОМЛАРЫ

Мен, асыры бек къуууаннгандан аякъларымы тюбюнде чёб сынмагъанча, чабханымы бузмагъанлай келгеним себебли, бетим да тишликча къызарыб, солуууму кючден ала, юйге кирдим.
Атам да, анам да ишлерин къоюб, менге айландыла. Кёзюме къараб тургъан болмаса, джукъ сормагъанларында, ёбкелерим келе да бир тебреди, алай болса да, андан ары тынгылаб турургъа тёзюмюм джетмей:

Тёртюнчю классха кёчдюм,—деб анамы бойнундан къучакъладым.

— Алай айтсанг а, андагъылы бери, ызынгдан джау сюргенча, терлеб, бишиб, джаныбызны алыб къоя эдинг да. Ариу джашчыгъымса сен, акъыллы джашчыгъымса, сен!—деб анам къойнуна къысды. Атамы да бетине къызыл уруб, мыйыкъларыны тюблеринден тишлери агъара, ышарыб тургъанын кёргенимде, ауузу бла джукъ айтмагъанлыкъгъа, атам да къууана кёреме деб кёлюмю басыб, анама андан да бек къысылдым.

— Былай келчи, джашым, экибиз да, эркишилеча бир оноу этейик, — деди атам бир кесекден. Тёртюнчю классха кёчюб, бек къууандырдынг. Энди бирталай заманнга башынга бош болгъанса. Кёб турмай къошха барлыкъбыз. Ары баргъанла барыбыз да ийнеклени бир адамгъа бериб кютдюрюрге оноу этгенбиз. Ийнеклени оноуларын этиб бошагъаныкъда, бузоуланы кютерге киши табалмай джунчудукъ. Сора Хоншубуз Хасанбий: «Джангыз Сосланны болмаса, къалгъанлада бузоуланы кютерча сабий джокъду. Бузоуланы Сапарчыкъгъа аманат этсек таб болур эди деб келеди кёлюме»,—дегенинде, барысы да разы болдула. Бары да сени махтагъанларында мен да быйыл каникул-

ланы кёзюуюнде бузоучу этерге разылыгъымы айтыб къайтханма. Сен, иги джаш кибик, энди белинги къатдырыб, къош нёгерлеге болушмасанг боллукъ тюлдю, — деб атам кёзюме къарады.

Школдан бош сагъатымда тенглерим бла ашыкъ ойнарыкъма, Къобанда джууунурукъма деб тура эдим. Алай а атамы айтханын этмей, мазаллы кишилени оноуларына сыйынмай къалай къояллыкъ эдим!? «Болсун»,— дегенимде, атам: «Бир джукъ да аша да, ойнаргъа бар, тамбла эртденбла эртде къошха тебрерикбиз, мен арбаны ары-берисине къарайым, — деб эшикге чыгъыб кетди.

Мен эрлай огъуна бир аякъ айран бла бир туурагъан гырджынны къабыб, тенглерим бла ойнаргъа кетдим. Джолда бара да, ойнай тургъан заманымда да, бузоуланы къалай кютерим, бёрю зат кёрсем таякъны шокча тутуб къоркъутуругъум эсимден кетмей эдиле. Алай а джууунуб, къызгъан сослан ташны сыйдамына джатыучум эсиме тюшсе, элде къалырым келе эди. Ичимден келе эди ансы, тышымдан кесими къалтакъчыкъ этиб, бузоучу джаш болгъаным тюрсюнюмден таныырча этерге кюреше эдим.

Ашыкъ ойнаб бошагъанлай, тенгчиклерим:

— Келигиз, джылтыраукъла тутаргъа барайыкъ,- деб тёгерегиме басындыла.

— Огъай,—дедим мен,—джукъгъа барлыкъ тюлбюз. Мен сизни бла, эркиши эркиши бла сёлешгенча, сёлешеме.

Биз каникуллагъа чыкъгъанбыз. Энди бошунагъа орам орамны джырыб айлансакъ, манга да, сизге да айыб болур. Ма мен тамбла бузоучу болуб къошха чыгъама. Сиз да бир джукъгъа джарагъыз, — деб юйге кетдим. Аладан айырылгъанлай, биягъы мени бир бузоуланы кёк кырдыкга джайыб тургъаным, бир джууунуб чыгъыб, сослан ташны исси, сыйдам къабыргъасына джатыб тургъаным кёзюме кёрюндюле. Атамы айтханын этмей къояргъа болмай эди ансы, сослан ташха уа кёзюм къарай эди. Дагъыда кёзюме бузоула кёрюне эдиле. Эслемей бузоуланы ийнеклеге джибериб эмизиб къойсам, къалай этерикме, ол заманда уа анамы къол джетдирлигине уа не сёз барды... Керти да бир зат тие

тургъанча болуб, сыртым ачыгъанча этди. Алай а кюеуюбюзню чабыучу аты бизни бла къошда турлугъу эсиме тюшгенинде, барын да унутуб, къууанч тыбырлы болдум. Ой, аман залим чаба эди ол ат. Бир джолда Бирлик элни тёбен джанында ат чабдыра эдиле. Адамма деген тул-тубан кибик эди. Кюеуюбюзню чабыучу аджирине мени миндириб джибердиле да, артха къалдыргъанем мени къатыш чабханланы.

Сора ол аджир бир огъурсуз зат эди. Чырт ийеси болмаса къатына кишини къоймай эди. Ол джолдан сора кюеуюбюз: «Сен байрамлада муну чабдыра турлукъса»,— деб мени миндире, тюшюре атха илештириб къойгъан эди. Мен да гырт шекерлени элтиб, аджирге ашатыучан эдим. Артда уа менинг юрениб къалгъан эди да баугъа киргенлейиме, кишнеб, тесукъа этиучен эди. Энди къошда ол ариу аджирге миниб, Одаллы талада ары-бери чабдырлыгъым эсиме тюшгенинде, сослан ташны да, ашыкъланы да унутуб, келиб джууургъанны тюбюне кирдим...

Бир кюн кюнорта сюремде бузоуланы кёк къабыргъагъа джайыб кесим кесим бла чёмелтаякъ ойнай тургъанлайыма дуппурну башындан ум-м-мо-ох деб бир ийнек ёкюрген таууш чыкъды. Къарасам, хар сауууллгъаны бир челек болуучу къаракъолан джаямюйюз ийнегибиз бар эди, ол. Ай бузоуу анымы кёрдю—къуйругъун къалач этиб анасы таба мыллыгын атды. Мен да бузоуну ызындан атылдым. Алай а мен аны сюрюб джетгинчи, биягъы дуппурну артындан башха ийнекле да чыгъыб, созуб-созуб ёкюре, бузоулары таба джортуб тебредиле, бузоула да дыбыртлаб, аналарына атылдыла. Ишни былай кёргенимде, энди уа болур болду деб, бузоуланы айырыргъа къадалдым. Алай а не келсин, мен бир бузоуну айырыб, аны арлакъгъа къыстаб, экинчи бузоуну айыргъынчы, ол мен айыргъан бузоу ызына къайтыб, ауузуну эки джаны бла да кёмюк этиб, эме турур эди. Къарыуума кёре, мен да айыра, мен башханы айыргъан сагъатда айырыб бошагъаным къайта да эме, тамам сылыт болуб, къара тер басыб, асыры ачыудан къычырыкъ этиб джыладым. Алай а болур болгъанды сора, джылагъандан не хайыр, андан эсе ийнеклени сюрюучюлерин табайым да, бузоуланы айырайыкъ деб ёрге къобханымда, кёзлерим къызыл джабышмакъ таягъыма илиниб,

анамы бузоу таягъын эсиме тюшюрдюле. Ол кесибизни ийнеклерибизни эмизиб къойсам кечерик болур эди, бютеу къошда джашагъанланы ийнеклерин эмизгеним ючюн кечмез деб, къошха барыргъа къоркъуб, башыма мадар излеб терен сагъышха кирдим. Кёб да турмагъанлай, Огъары Марада джашагъан къарт анама барыргъа оноу этдим. Къошубузгъа, акъырын къысыла-къысыла келиб, къарагъанымда, анам джерк бояу этиб, эки къолу да къызылла болуб, арбазда чабырлыкъны бояй тура эди. Анама эслетмегенлей, къошха кириб, кюеуюбюзню атыны джюгенин алыб, эшикге чыгъыб кетерге тебрегенлей, анам чабырлыкъны да алай къойуб, къош таба айланды. Кёрюб къояды деб, асыры бек къоркъгъандан джюрегим гып-гып этиб, тылпыууму тыяргъа кюреше, эшик артына къысылдым. Эшик джарыкъда кёб туруб, оджагъындан сора джарыкъ урмагъан къошха киргенинде, кёзлери къарангыгъа юренгинчи иги кёре болмаз эди, мени да эслемегенлей анам тюз къатым бла озду. Дженгил къачама деб, эшикге кесими уруб, дауур этдире, Одаллы тала таба айланнганымда, анамы: «Кишт, бош къаллыкъ, джанымы ала эдинг», дегенин эшитиб, кеси аллыма ышара, къарамдан ташайдым.

Чабханымы бузмагъанымы орнунда таланы къыйырына джетиб къарагъанымда, тору аджир отлай тура эди. Мен алай мийик болмагъан дюккючню юсюне миниб джюгеними зынгырдатханлай, ол, эки къулагъын джумуб, мени таба джити къарады, сора джортуб келиб, башын джюгеннге салды. Эрлай секириб тору аджирге миниб, джюгенин бошлагъанымда, ол садакъча атылыб, таланы бириси къыйырына ётюб, чегет джолчукъгъа джарашды. Мен акъыл этген бла, не акъырын барсам да эки сагъатдан къарт анам джашагъан джерге джетерге керек эдим. Ол себебден атны джюгенин тартыб, рахат джюрюшге салдым. Джолда бара эсиме джюз тюрлю акъыл келеди: «бу аламат аджирге миниб баргъанымы кёрселе марачы сабийле, аз бек сукъланмазла. Быллай залим атха, тейри, менден сора киши минелмез. Джукъ билмей тургъанлай уллу Къунухдан къалын чегетли сыртланы юсю бла кесим джангызлай, салыб къарт анамы арбазына кириб барсам, аз бек махтамаз. Мени

къарт анамы бир да бир ариу къоллары барды, ала бир джумушакъчыкъла, добарчыкъла, чыммакъчыкъладыла. Мен аланы бир бек сюеме, шо, бир джете кирге эдим алагъа...

Чегет сыртладан аууб, анда мында бир тереги болгъан бир джалан джерлеге джетдим. Иш этиб тёгерегиме къарадым, алай болгъанлыкъгъа Мараланы джерлерине ушаталмадым. Не этейим деб, армау болуб, бир кесекни турдум. Джангыдан тёгерегиме къарай келиб, саргъылдым сыртлыкъны къабыргъасында джолну кёргенимде, бек къуууаныб аны таба бурулуб, атны джюгенин бошладым. Къулакъчыкъгъа тигелеб, уллу джолгъа чыкъгъанымда, эшта, муну бла бара барсам, элге тюберик болурма деб, тору аджирни джолгъа джараштырдым.

Джолдан таймагъанлай, бир талай къычырымны къоратыб бир уллу элге джетдим. Элни ортасында тохтаб, юйлерини ишленнгенлерине, орамларыны тюзлюклерине, кенгликлерине кёре бу къайсы къарачай эл болур деб, таныргъа кюрешдим, алай болгъанлыкъгъа Ташкёпюр бла Тёбен Марадан сора анамдан туугъанлы башха эл кёрмеген эдим да, сора къайсы эл болгъанын къайдан таныркъ эдим. Мен алай эте тургъанлайыма, тору аджирни тёгереги сабийледен толду.

— Арлакъгъа туругъуз, ат кёрмегенмисиз, кесигизге бир хата этдиресиз, — дегенимде, сабийле бир-бири ауузларына чаба, къызыу сёлешиб тебредиле. Аланы сёлешгенлери бизнича болмагъанын эскердим, Тобаста, чырайлары сыфатлары кийимлери бизнича, сёлешгенлери башхача,—деб сейирсиндим.

Къалай-алай болса да мен кече бу элде къалыргъа керекме, ол себебден къонакъбай табар мурат бла сабийлеге соруб кёрдюм. Алай болгъанлыкъгъа ала, кеслерича сёлешиб тургъан болмаса, мени къайгъылы тюл эдиле. Мени сабийлеге соргъанымы эшитген болур эди, челекле бла суу алыб, бизни къатыбыз бла озуб баргъан бир тиширыу, бери айланыб, сабийлеге да урушуб:

— Сен къарачай джашчыкъмыса? — деб сорду. Мен эрлей секириб атдан тюшюб, аллына келиб:

— Кече къалыргъа къонакъбай излей эдим, — дедим.

Ол башын энишге тутуб, бир кесек тургъандан сора мени арлакъгъа элтиб, элни къыйырында бир юйню кёргюзе:

— Анда къарт амма джашайды. Анга барсанг, ол къонакъбай боллукъду, — деди. Тору аджирни башындан тартыб, амманы арбазына киргенимде, бир къарт къатын, арбазда алаша шиндикчикге олтуруб, урчукъ ийире тура эди. Атымы арбазны бир къыйырында илгичге тагъыб, аммагъа джарлылыгъымы айтдым. Ол бек разы болуб, юйге чакъырыб, дженгил огъунакъ чоюнчукъ бла сынджыргъа тагъылыб тургъан исси басъагъа джау салыб берди. Ашаб бошагъанымдан сора:

— Джолданса, арыгъанса, джат да тынчай, сау тангнга чыкъ, мен малгъа-башха къарайым, атынг ючюн къайгъылы болма, — дей, джатар орнуму кёргюзюб, эшикге чыгъыб кетди.

Кечени не заманы болгъанын эслеялмайма, бир заманда эшик къагъылгъаннга уяннганымда, амма къобуб, петеген лампаны джандыра тура эди. Ол лампаны отджагъадан тыртыкгына салыб, барыб эшикни къылычын ачды. Амма къатыш юйге бир къарт киши кирди. Юйню ийеси, анга да, манга этгенича, аллына сары джау бла баста салды. Ашаб-ичиб, бир эки хапар айтыб бошагъандан сора, киши:

— «Эшегими къайры джыйяым? — деб сорду.

— Эшегинги баугъа, ийнек болгъан джерге джый, кесинге уа былайда орун салайым бусагъат, — деди амма.

— Огъай, мен юйден эсе эшикде сюеме, мал къыйырында юрениб къалгъанма да эшегими джерин башыма, джамчымы юсюме атдым да арбазда биченни къыйырына таяндым. Мени ючюн къыйналма, — деб, къарт киши гулоч таягъыны къыйыры бла джерни тюрте да ызына ала, эшикге чыкъды.

Андан ары кёб заманмы аз заманмы кетди, билмейме, алай а биягъы мен кечени бир кёзюуюнде эшик къагъылгъаннга уяндым. Амма туруб эшикни къакъгъан адам бла неле эсе да сёлешиб, келиб мени имбашыма къолун салыб: «Уянчы, джашчыгъым», деди. Джукъламай тургъаным себебли, дженгил огъуна джастыкъдан башымы кёлтюрдюм.

— Джашчыгъым, мени эгечимден туугъан ауушханды, бусагъат ары кетеме. Сенден тилерим барды. Мен келгинчи юйден кетме. Эртденбла турсанг, тауукъланы

джиберирсе, аш берирсе. Джюджеклени къуш алыб кетмесин, сакъ бол. Ийнек бауда тагъылыб турады. Баш бауу къолайсызды, юзюлген зат этиб тарыгъа ычхынмасын, ансы джарылыб ёлюрге боллукъду, кёз къулакъ бола тур. Барындан да бек тилерим, табхада къошунчукъда беш алтын сом барды. Къошунчукъ да, сомла да анам харибден къалгъандыла. Мен аланы бюгюннге дери анам хариб кесини къолу бла къалай салгъан эсе, алай, кёзюмю гинджисича, сакълагъанма. Сен аллахха аманат, ала да санга аманат, — деб, къолтукъ тюбюне да бир тюйюмчекни алыб, кетди. Амма кетгенлей, мен туруб, эшикни къылычын салыб джатдым.

Бир заманда джукъудан тоюб уяннганымда, танг атыб, оджакъдан джарыкъ уруб тура эди. Терк огъуна кийиндим. Эшикни ачыб арбазгъа чыкъгъанымда, атымы ат илгичге тагъылыб тургьанын кёрюб, амманы аманатларын тындырыб башладым. Чынг алгъы бурун тауукъланы ийиб, алларына аш салдым. Амманы джюджеклени къуш алыб кетмесин дегени эсиме тюшюб базыкъ шынтагы бла джюджекчиклени аякъчыкъларындан байлаб, сора шынтагыны къыйырын аналарыны аягъына такъдым. Джюджекчикле, джыгъыла-тура, аналары къайры барса, ары барыб тебредиле. Энди уа быланы не мазаллы къуш да элталмаз деб юйге кириб, суукъ бастаны ашаргъа джарашдым. Ашаб бошагъанымдан сора: «Алтын сомла аз ариула болмайдыла, антсызма, бир къарамасам» деб, къошунчукъдан сомланы ууучума къуйдум. Бир ариула, бир джылтырауукъла. «Иги сагъан, быланы бири меники болуб къалгъа эди», деб къолумда ары-бери айландырыб къарай тургъанлайыма, тауукъланы ачы къычырыкъларын эшитдим. Секириб туруб, чартлаб эшикге чыкъгъанымда, бир мазаллы къуш ана тауукъну тырнакълары бла къысыб, аналарыны аягъына байланнган джюджекле да турналача тизилиб, дунияны къычырыкъдан-сыйытдан алдыра, узайыб бара эдиле. «Мен джазыкъны башыма энтда бир пелах чыкъды», — деб къушну ызындан къара мыллыгымы атдым. Къуш кёктюн, мен джертин баралгъаныбызны барабыз. Алай бла кёб аз баргъан эсек да билалмайма, бир заманда шынтагы джюджеклени ауурлукъларын кёлтюрелмей, юзюлюб, джюджекле къычырыкъ эте, Къобанны шоркъаларына тюшюб ташайдыла. Къуш

да джюгю дженгил болуб, мийикден мийик чыгъыб тебрегенинде, джеталмазлыгъымы таныб, арыгъандан къысха-къысха солуй, ызыма айландым. Амманы джюджеклериндан бошадым да бошадым, энди ийнекге да бир джукъ болур да, бир абыннган минг сюрюнеди дегенлей болмайым деб, чабханымы бузмагъанлай, келиб баугъа кирдим. Кирсенг аллайгъа кир! Амманы ийнеги тюз сыртындан тюшюб, ары бла бери аунай тура эди. Бир да къуруса да харам этиб къоймайым деб, чартлаб баудан чыгъыб, бычакъны алыб джетиб, ёле тургъан ийнекни бойнун тартдым. Ай, алайына тебреди тыпырдаб. Аякъларына тура кел да ур кесин ол къабыргъагъа, ур кесин бу къабыргъагъа. Болгъанны къызыл къандан толтуруб, эм ахырында къабыргъасындан тюз бауну ортасына тюшюб джан тартды. Бу хадауус мал ёле тура эди да, быллай бир нек тыпырдады деб, эс ийиб къарагъанымда, сени джауунг аллайгъа къарагъа эди: амманы ийнеги кюйшене тура, сойланыб тургъан а кече келген къонакъны кёк эшеги. Олсагъатдан санларым джызылдаб, тёппе тюклерим ёрге турдула, тилим тутулгъанча болуб, ауузум къургъакъсыды. Сора акъылыма: «амма манга джукъ этмесе да, аны джуууугъу-тенги манга бу затланы кечиб къоймазла. Андан эсе къачайым» деб, эшикге тебрегенлейиме, амманы къошунчугъу эсиме тюшюб, ол ариу, джылтырауукъ сомла кёзюме кёрюндюле. Эрлай ызыма бурулуб, алтын сомланы ууучума къуйюб, «тору аджирге миниб, къачыб къутулгъандан сора башха мадар къалмагъанды» — деб, чабыб къатына келиб, джюгенине узалгъанлайыма, ол эки къулагъын джумуб, мазаллы тишлерин ачыб къабаргъа чабды. Къутурган хайыуанча, кёзлери къызарыб, шын туруб, аякълары бла джерни къобарыб, эрши кишнеб, талай кере мени таба мыллык атды. Мени насыбыма, илгич да, джюген да кючлю болдула ансы, аджир мени этими тилкем-тилкем къобарлыкъ эди. Аджирден манга хайыр чыкъмазлыгъын таныб, артыма туракълай барыб, бачхаланы ичи бла къачыб, джолгъа чыгъыб тебредим. Элден танг кесек узайгъанымда да санларымы къалтырагъаны, джюрегими ургъаны кетмейди. Бусагъат аджир ызымдан джетиб, уллу тишлери бла сермеб-сермеб, джити наллары бла теблерикди дегенлей турама. Бусагъат джетди, дегенча

болуб, ызыма къысха-къысха къарайма. «Арабин, мен мынга быллай бир ачыуланырча не зат этдим, ашмы салмадым, сууму ичирмедим, сылагъан-сыйпагъанмы этмедим», деб, джюз тюрлю соруу бериб, барына да джууаб этдим, алай а аджирни аллында кесими терслигими бир да табалмадым. «Эшта, къутургъан этген болур» деб кёлюмю баса тебрегенлей, «Гудучуну адам огъай, хайуан да сюймейди» деген бир шыбырдагъан таууш къулагъыма чалышыб, тёгерегиме сескекли къарадым. Джукъ кёрмедим. Астоприлла, шашыргъамы тебрегенме деб, кеси-кесими кёлюмю басаргъа кюрешдим. Кёлюм басылгъанлыкъгъа, гудучу деген сёз джюрегиме мизча чанчылгъанды да тынчлыкъ бермейди. Бир кесек баргъандан сора: «бу къотур сомламы къалдырлыкъдыла мени джанымы, антсызма, мен аланы бирем-бирем биченликге шуууулдатмасам» деб, тартыб хурджунумдан чыгъардым. Алай болгъанлыкъгъа джим-джим джылтырай тургъан алтын сомланы кёргенимде, атыб ийерге кёзюм къыймады. «Хайыуанны урудан не хапары барды, къутургъан этгенди ансы», деб, сомланы дагъыда хурджунума къуюб, биягъы джолума тири атлаб тебредим. Алай болгъанлыкъгъа, джюрегим тынчлыкъ табмайды, тору аджир джетиб джелкемден къабыб, кёлтюрюб хауада ары бери силкиндиреди деген коркъуу эсимден кетмейди.

Элден чыкъгъанлы тёрт сагъат чакълы бир болады. Кюн тюз тёппеден тийиб къыздырады. Суусаб болгъандан эринлерим бир бирине джабышхандыла. Бир суу ышан болмазмы деб тёгерегиме къарагъанымда, гитче джарчыкъны тюбюнден чыкъгъан къара суучукъну кёрдюм. Бетими къолуму да джуууб, ашхы тогъугъан да этиб, къатында да бир кесек олтургъанымда, аджирни да кёрмегенимде, кёлюм басылыб, хурджунумда алтын сомланы зынгырдата, биягъы джолума чыгъыб тебредим.

Къайдан чыкъдыла эселе да, чуакъ кёкню булутла джабдыла. Кюнню салкъын болгъаны санларыма тирилик береди. Джолну дженгилирек къоратыб башладым. Таула табадан салкъын аязчыкъ уруб, джылы ууакъ джангур себелеб тебреди. «Тюзде затда къалгъаным болса, джибиген кийимчиклерим бла суукъ болурма, джибимесем игиди» деб, тешниб, кийимчиклерими

джоппучукъ этиб къолтукъ тюбюме алыб, джолума джарашдым.

Джангур джерге сингнгинчи, баргъан алай къыйын тюл эди. Бир кесекден а аякъларым тая да бир батмакъгъа, бир зыгъыры джибиген джолгъа джыгъыла да тура тебредим. Джыгъылгъан сагъатымда, юсюме джагъылгъан къара батмакъны башымдан джаугъан джангур джууады. Бетимден башлаб инчиклериме дери къынгыр-мынгыр кир ызла тюшедиле. «Кийимлерими джибитмейим ансы, юсюмю уа джууар эдим» деб, барама.

Джангур тохтаргъа къарангы бола тебреген эди. Кесим да, тайгъакъ, къыйын джолну келгеним себебли, балчыкъгъа боялыб, тамам сылыт болгъан эдим. «Къалайда болса да кече къалыргъа керекди, бир дорбун ышан зат табалсам» деб, тёгерегиме джити къараб баргъанлай, уллу тюзню толтуруб тургъан бир да бир кёб капнаны кёрдюм. Къыйырдагъы капналадан абаданырагъын сайлаб, кесим джетелген мийикликде тартыб-тартыб биченни джулкъуб, ичине сыйынырча бир тешик этдим. Эрлай тешикге кириб, кийимчиклерими да башыма салыб, джулкъгъан биченими бир кесеги бла тешикни аллын джабыб джатдым.

Бир заманда къуджур тюшле кёрюб уяндым. Уянганлыгъыма, джукъудан тойгъан болмаз эдим, кёзлерим дагъыда къалкъыугъа кетиб тебрегенлей, капна бютеулей силкиниб, дженгил аязыдым. «Арабин, джер тебрене болурму» деб, тешикге сукъгъан бичен кесекни тюртюб тюшюргенимде, танг атыб тура эди. Тешикден башымы тышына чыгъарыб къарасам, джер тебреннген да джокъ, мен джатыб тургъан капнаны «тя-тя» — деб ёгюзле бла тартдырыб бара эдиле. Олсагъатдан ишни къалай болгъанын ангыладым: мен капнаны арасына кириб, кюн къыздыргъынчы джукълаб тургъанлыкъгъа, биченчиле танг атмай туруб, капналаны тишлеге ура тура эдиле...

Мен бу затлагъа оюм эте тургъанлыкъгъа, капна тохтамагъанлай барады, ёгюзлени башларын тартханны да «тя-тя» деген тауушу чыгъады. Биягъы мени джюрегиме джангы къоркъуу кирди. Тешигимден чыкъмай къалама да, тишге атхан сагъатда темир сенек бла къабыргъаларымы тешерикдиле, чыгъама даб, бу къымыжа агъач киши зат болур деб сенеклени тишлерине илиндирлик-

диле. «Эшта, ол къарт киши бла аммагъа этген терслигим башыма джетерге тебреген болур... Сомланы уа нек урладым!» — деб сагъышландым. Биягъы тору аджир къулакъларын джумуб, азау тишлерин ачыб, мени таба чабханча болуб, къычырыкъ этерге аздан къалдым. Мен джюз тюрлю сагъыш этгенликге, аны ючюн деб биченчиле ишни тохтатмайдыла, капна уа энтда барады. «Тятя-а» деген биягъы ауаз басымлы чыгъады. Къалай этерге билмейме, асыры бек къоркъгъандан бир оноуда тохтаялмайма, джюрегим къаты урады, санларым суукъ болуб, къалтырайма. Мен алай эте тургъанлай, «бери джууугъуракъ тарт марджа» деген таууш чыгъыб, гапна бара барыб тохтады. «Энди уа мен харибни, къабыргъаларыма темир сенеклени тишлери батадыла» деб, ачы къычырыкъ этиб, секириб тешигимден тюшдюм. Ой, олсагъатдан биченчилеге аллай къуугъун кирди! Бир кесекни кёзлерин дженгил-дженгил къагъыб, алыннган адамлача, манга джити къараб турдула. Сора тишни башындагъы мазаллы къара киши:

— Джашла, шайтан, шайтан, бисмилля дегиз! — деб кеси да тишден секирди. Алайда болгъан тёрт-беш адам ёгюзлерин сенеклерин да къоюб, тыпыр-тыпыр этиб къачыб, сыртлыкъдан аууб, кёзден ташайдыла.

Ала кетгенден сора эс джыйыб, джыламукъларым келгинчи бир кюлдюм. Капнада джатхан джеримден кийимчиклерими алыб, юсюмю джууаргъа суу излей барыб, ариу сууу болгъан терен кёзлеучюкге тюртюлдюм. Сууда кесими кёргенимде эс ташлргъа аз къалдым. Къартла айтыучу «шайтанладан» мени башхалыгъым джокъ эди. Къараб къарагъынчы ол таза суу бла джуунуб, эрлай кийиниб, биченчиле къачхан джары тебредим. Ала, «шайтандан» къоркъуб, эл таба къачхан болур эдиле. Бара барыб, айланчдан ётюб, джолну тюзюне чыкъгъанымда, бир да бир кёб адам къолларында сенеклери, чалкъылары бла атылыб келе эдиле. Бир-бирлерини уа, таб балталары да бар эди. Манга джууукълашханларында: «Аны шайтан болмай амалы джокъду, мен ёмюрде джангылмагъанма, дангыл тюзде къайры думп боллукъду. Биягъы гапнагъа кириб бугъарыкъ болур ансы. Туура сиз къараб тургъанлай, ма бу чалкъы бла аны тюз белинден эки юздюрмесем, мен бу сиз кёрген мыйыкъларымы джюлютюрме», — деген тауушланы

эшитдим. Къатыма джетгенлеринде, алларында махтаныб келген киши ол тишни башындан секиргей болгъанын таныб, кюллюгюмю кючден тыйдым.

Ол манга айланыб:

— Джашчыкъ, былай анда, ол гапнала болгъан джерде, шайтан кёрмедингми? — деб кёзлериме джити къарады. «Мен джазыкъны таныб къойду ансы, кёзюме алай джити нек къарады» деб, къоркъуб:

— Анда шайтан джокъ эди, ол мен эдим, — деб башымы энишге тутдум.

— Тейри, зийнадан туугъан, кесигизден уллуну хиликге этерге кюрешмезсе, уруб джелкенги тешерме. Сени кибик шайтанла мени юйюмде да кёбдюле. Аны къой да ол гапнала болгъан джерде къымыжа шайтан кёрдюнгмю? Аны айт!

— Мен кесим шайтанма, огъай, джангылдым, ол сиз кёрген шайтан менме.

Мен алай айтханымда, ол мен болгъан гапнаны тартыб баргъан джаш, къатыма джуукъ къысылыб:

— Бар, сен чочханы баласы, сабий болмасанг, къаллай шайтан болгъанынгы кёргюзюр эдим. Джюрюгюз, аланла, кечикдик, — деб алгъа чыгъыб тебреди. Къалгъанла да аны ызындан кетдиле.

Шайтанны ёлтюрюрге баргъан джыйындан айырылгъандан сора, алай узакъ да бармагъанлай, Къобанны джагъасында орналгъан бир элге джетдим. Элге киргенлей огъуна, ашыкъ ойнай тургъан джашчыкъланы кёрюб, къатларына бардым. Башха элчи болгъанымы таныгъан болур эдиле, кёзюме джити-джити къарадыла. Сора аланы бири мени ючюн коннга пай салды. Бир талай заманны ашыкъ ойнадыкъ. Андан сора Къобаннга барыб джууундукъ. Андан къайтыб, дагъыда ашыкъ ойнаргъа джарашдыкъ. Тансыкъ болгъаным бла оюнга къызыб, ингир болуб къалгъанында эслемедим. Джашчыкъладан айырылгъандан сора къайры барыргъа, къалайда къалыргъа билмей, тар орамны бара тургъанлайыма джангы ишлене турган бир юйню кёрдюм. Ай джарыкъ эди да аны хар неси да ариу таныла эди: башы джангы дыран бла джабылгъан эди; багъаналарыны орталары эки джарылгъан, базыкъ чыбыкъладан эшилген эди; терезелерине рамала салынмагъан эдиле. «Барайым да аны ичинде къалайым, джангур джаугъаны болса да

джибимем» деб барыб, ол юйню ичине кирдим. Тёгерегиме къарагъанымда, юйню аралыкъларыны юсюне четен салыныб тура эди. Дженгил огъуна юйню къабыргъасы бла ёрлеб, четенни юсюне джатдым.

Бир заманда уяныб къарагъанымда, ай джарыкь мутхузуракъ болуб тура эди. Кеси-кесиме: «алкъын эртдеди, энтда бир кесек къалкъыйым» деб кёзлерими къысханлай, юй тюбюнде, шыбырдагъанча, бир тауушла эшитдим. «Менден сора уа къайсы джазыкъ патарсыз къалгъанды» деб, четенни къыйырына сюркелиб, бойнуму созуб, юй тюбюне къарайма дегенлей, ауурлугъум дженгиб, четен да, мен да, башлы тюблю бола, «доп» деб юй тюбюне тюшдюк. «Ий, къан джауду юйюбюзге, къабханнга тюшдюк»,—деб, четенни тюбюнден бир тунакы тауушу чыкъды. Туура ол кёзюучюкде, босагъадан эки милиционер кирдиле. Аланы бири: «Уруну арты къуру», деб, герохну бурнун алгъа айландырыб, бири да тартыб, четенни юслеринден бир джанына атды.

— Къолларыгъызны ёрге тутуб, аллыбызда тебрегиз, — деб, герохну тутуб тургъан, буйрукъ берди. «Мени да кёрюб хурджунумда алтын сомларымы табсала, гудучу болгъанымы билиб, тутуб кетерикдиле» деб, ичимде джаным джокъду. Насыбыма кёре болгъан болур эди, четенден джыгъылгъан заманда юйню тюбю бла баргъан агачланы экисини ортасында чунгургъа тюшген эдим, танг да тюгел джарымагъан эди да милиционерле кёрмей, ол эки гудучуну алларына сюрюб кетдиле.

Ала кетгенден сора юсюмю, башымы да тюзетиб, хурджунумда алтын сомланы да зынгырдата, ашыкъмай, джолгъа чыкъдым. Чегет джолчукъланы къысха-къысхасы бла тири-тири атлай, бек да арымагъанлай, ингиралагъа Одаллы таланы бир къыйырындан кирдим. Дунияны аманлыгъын этиб, къарт амманы алтын сомларын да урлаб, барындан да, артыкъсыз да бек тору аджирден, сау эсен къутулгъаныма къууана келе эдим. Таланы ортасына джетерге, «эртде къууанаса» деб, къулагъыма тауушу келгенча болду. Бир кесек сескеклирек да болуб, тёгерегиме къарагъанымда, таланы огъары къыйырында тору аджир отлай тура эди. Ол мени кёргенлей, эки къулагъын джумуб, азау тишлерин, ачыб, шын туруб мени таба мыллыгын атды. Дангыл тюзде минерге терек джокъ, ичине кириге чунгур джокъ, башха мадар табмагъанымда, эки къолуму джелкеме салыб, тюз бауу-

румдан джерге къабландым. Олсагъатдан тору аджир шыб деб джетиб, ауузун бир къарыш ачыб, джелкеми сермегенлей, ачы къычырыкъ этдим.

— Оу, джашчыкъ, къурманынг болайым, бастырыкъланнганмы этдинг, — деб анам къабыргъамдан тюртюб уятды. Анамы къатымда кёргенимде, къууаныб: «Аначыгъым, сен болмасанг, тору аджир союб кете эди», — деб къойнуна къысылдым.

Не тору аджир хапар айтаса, турчу бери хапар айт, къошха тебрер заманыбыз да болгъанды, — деди. Туруб кийиниб бошагъанымдан сора, анама тюшюмю джараштырыб айтдым.

Анам тынгылаб туруб:

— Джашчыгъым, бек аламат, бек тюз тюш кёргенсе. Аманлыкъ этген адам, тюнюнде, тюшюнде да терслигине тюбемей къалмайды. Аманлыкъ этмей джаша, джашчыгъым, — деб башымдан сылады. Тюнюмде да, къошха барыб, бузоучу болуб тургъан кёзюуюмде да, бир талай заманны къоркъуб, тору аджирни къатына баралмай тургъан эдим.

Къаракетланы Юсуф

ЧЕГЕТДЕ

Ахмат бла Хызыр бизни тийреде бир-бирлерин бек сюйген тенгледиле. Ала школгъа барсала да, оюнда, ишде болсала да айланыулары таймаздан биргеди. Май айны экинчи джарымында бир кюн Ахмат юйлеринден чыкъды да, джолда ууакъ ташчыкъланы аягъыны бурну бла ура да чартлата, ары-бери секире, Хызырлары таба айланды.

Ол арбазны къыйырына джетерге, Хызырны кёрюб:

— Хызыр, чагаланы иги джити этгенмисе? Эрлай сени нартюхюнгю чагасын бошаб, огъары талагъа ойнаргъа барыргъа керекди, бусагъатда анда бек ариуду. Болгъан гокка хансдан толуду, терекле да тюрлю-тюрлю чакъгъандыла. Ойнаб, гокка хансла да джыйыб бошасакъ, сени Къашханга тал булчукъла ала келирбиз. Аны кесини да къозлар заманы болгъанды, бюгюн-тамбла эгизлени кёргюзюрюкдю, бусагъатда аны иги багъаргъа керекди, — деб, Хызырны мыдахлыгъын эслеб, къайгъылы болуб кёзюне къарады.

Сен къашха эчкини къайда болгъанын билмейсе? — деб Хызыр Къашханы хапарын айтды. Хызырны къашха эчкисини къозлар заманда ташха-агъачха къачыб кетиучю къылыгъы бар эди. Энди быйыл да ол заманы джетгенлей, Къашха тюнене тюшден сора къачыб кетгенди. Хызыр бла анасы аны кече ортасына дери излеб, кирмеген джерлери къалмай, табмай къайтхандыла. Эчкини излерге юйде Хызыр бла анасындан башха адам джокъду. Бу кёзюуде Хызырны атасы къошда ишден бошамай, юйюне хар айда бир-эки кере болмаса келалмаучан эди. Хызыр бла Ахмат къашханы сакъалын-

дан тартыб, къозуб ойнаучулары Ахматны эсине тюшдю. Ахмат бу хапарны эшитгенлей, Хызыргъа:

— Тюнене келиб аны манга нек айтмагъан эдинг, экибиз барыб излесек, аны табыб келлик эдик, — деб тохтады.

— Алан, Ахмат, анам экибизни ышаныб джибериб къоярыкъ тюйюлдю, — деди Хызыр.

— Алай болса, кишиге джукъ билдирмегенлей, джашыртын кетиб къалыргъа керекди, — деб Ахмат Хызырны кёзюне джити къарады. Экиси да бу оноуну тюз, кёрюб, джолгъа хазырлана башладыла. Бу кёзюуде Хызырны анасы хоншусуна кириб, ол да анда эчкисини юсюнден сёлеше тура эди.

Ахмат бла Хызыр акъырын юйге кирдиле. Хызыр эски газетни алыб, эки гырджын кесек бла бир бышлакъ кесекни Ахматха узатды. Ахмат да аны къолтукъ тюбюне салыб, экиси да орамгъа чыкъдыла. Хызыр терк-терк ызына айланыб, анам кёрмеге эди дегенча къарай, Ахмат да аны ашыкъдыра, экиси да чегетге кириб кетдиле. Бюгюн кюн нюрюн джерге бек ариу тёкген кюнлени бириди. Эртден он сагъатда кюн кёкге джангы, кёлтюрюлюб, хауаны ариу джылыта башлагъанды. Чегетни ичи бютеу къанатлы джырдан толуду. Бир кёзюуде аяз къакъса, чегет талалада шатык ёсген джаш гокка хансла Ахмат бла Хызыргъа салам бергенча, башларын энишге-энишге бюгедиле. Эки сагъат ётгенден сора Ахмат бла Хызыр чегетни ичи бла ёрге тау башына чыгъыб солургъа сыртларындан къырдышха джатдыла. Бютеу кёз джетер джерде кёк шош тенгизча, бек ариу чуакъды. Джангыз Минги-Тауну артындан акъ бурма булутла къайнаб-къайнаб аны юсюне чыгъадыла. Былайда джашла Къашханы табхынчы ызларына юйге къайтмазгъа оноулашадыла. Экиси да чёртлеуюк чыбыкъдан кесиб алыб, таякъла этдиле.

Ахмат таякъны узунуракъ этиб, учунда да токъмакъ къойду.

Алан, Хызыр, бёрю зат джолукъса уа, мен бу таякъ бла башына бир берсем, джерге джабышыб къалыр, да, — деди.

— Къой, бёрюню кёрсенг башхача сёлеширсе, Ахмат, андан эсе аны атын сагъынмай къой, ол бизден кери болсун, — деди Хызыр да.

Маннга бёрюден кесине къоркъуб этеди деме сен, Хызыр. Мен ол къашхагъа джолукъмагъа эди деб айтама, — деб, къошду Ахмат. Экиси да сёлеше-сёлеше чегетни тауусуб, Къаншауур сыртына чыкъдыла.

Къаншауур сырты гокка хансдан толу, ала кюйюз кибик, аяз къакъгъанлай чайкъалады. Тёгерек бары да каска джырдан толгъанды. Къара къуш да мийик чыгъыб, чуакъ кёкде сызгъырады: Ахмат бла Хызыр Къашханы энди къалайда излериклерине сагъышлы болдула. Бир беш минут ётгенден сора Ахмат эчки къая болгъан джерге тартханын айтды. Хызыр да Къахша былтыр джай Генджагъатада тургъанына, анда къаяла кёб болганларына Ахматны эсин белдю. Экиси да ингирге Генджагъатагъа джетерге деб оноулашдыла. Къаншауур сыртындан къалын чегетли Наныклы Ёзен таба айландыла. Чегет асыры къалындан аны ичинде кюн таякъ тиймеген къарангы джерле тюбейдиле.

Бу чегетни ичи бла Хызыр бла Ахмат тик къабыргъада аякълары тая, джыгъыла-тура, энишге, ёзенни ичине тюше тебредиле. Езенни бу бетинден къарасанг, аргъы бети: алма, кертме, чум, джабышмакъ терекле тюрлю-тюрлю, чагъыб, кюйюзню оюуларына ушайдыла.

Къолларын бетлерин да булчукъла сыдырыб, Хызыр бла Ахмат ёзенни ичинде тёгереги одал чапракъдан толгъан салкъын суучукъну джанына тюшдюле. Ала арыб, ач да болуб, былайда азыкъ ашаргъа олтурдула.

— Алан, Хызыр, энтда бу тик къабыргъаны ёрге чегетни ичи бла чыгъарыкъбыз Гелеулю сыртха. Бу салкъында сыртыбыздан джатыб бир кесек солуюкъ, — деди Ахмат.

— Да болсун, джукълаб къалмайыкъ ансы, — деди Хызыр да.

Экиси да кенг бутакълы, булчукълары, джашил джибекча, салыннган тал терекни тюбюнде сыртларындан джатдыла. Бир он минут ётгенден сора экиси да къаты джукъладыла.

Ингирге таула табадан джел ура башлады. Аны ызындан кёкню къара булутла басдыла. Ёзен къарангы болду. Узакъдан кёк кюкюрей, аны гюрюлдеген тауушу джуууукъдан-джуууукъ келе башлады. Ахмат бла Хызыр а, бир затдан да хапарлары болмай, къаты джукълайдыла.

Бир бёлек замандан ёзенни тауушдан толтуруб, кёк къаты-къаты джашнады. Ахмат терекни бир джанында джукъа булчукълу бутакъларыны тюбюнде эди. Чапракъланы тауушу этдире джауум, биринчи уллу тамчыла агъа тебредиле. Ахмат бетине суукъ тамчыла тюшгенлей, секириб туруб, къайда болгъанын билалмай, тёрт джанына къарады. Бир-эки минут ётгенден сора бары да эсине тюшюб:

— Хызыр, Хызыр, — деб къычырды.

Хызыр а бауурундан джатыб, юйюндеча, татлы джукълай эди, кече, кёзге тюртгенни кёрмезча, къарангы болду. Джел тереклени ары-бери бюге, джангур къатыдан-къаты джауууб башлады. Ахмат туруб, Хызырны излей тебреди. Экисини оргасында юч-тёрт атламдан кёб джокъ эди.

— Хызыр, Хызыр, джукълаб къалгъанбыз! — деди Ахмат.

— Ой, Ахмат, сенмисе, биз къайдабыз!? — деди Хызыр, олтуруб тёрт джанына къарагъанындан сора. Экиси да бир бирчиклерине къысылыб, джангурну тауушуна тынгыладыла.

— Алан, Ахмат, мен кюндюз кёрген эдим, тал терекни кууушу барды, анга кирейик, — деди Хызыр. Ала барыб тал терекни от тюшгенден болгъан къууушуна кирдиле. Кёк джашнаб, тёгерекни, кюндюзча, джарытады. Ахмат бла Хызыр джангурну, челек бла къуйгъанча, джаугъанын эм да эки къабыргъадан да ырхыланы къобуб келгенлерин кёрдюле. Кюндюз уакъ шоркъулдай акъгъан, чокъуракъ суучукъ да бокъланыб къобуб, ташлары от чагъа, ачыуланнганча, гюрюлдейди.

— Алан, Ахмат, биз къалай джукълаб къалгъанбыз, Къашха уа не эте болур быллайда, — деди Хызыр.

— Джатханыбызны терс этгенбиз, джатмазгъа керек эдик. Къашхагъа уа быллайда игиди. Быллай джауумда джаныуарла бары да бирер джерге къысыладыла. Орунларындан чыкъмайдыла, — деди Ахмат. Хызыр атасыны хапарларындан бёрюню къойлагъа джауум кече чабаргъа ёч болгъанын биле эди. Алай болса да джукъ айтмады. Экиси да джукъудан сора джукъусураб бир бирлерине къысылдыла. Кеслери кече ортасында чегетде къалгъанларына къайгъылы болмадыла. Юй-

леринде не айга болурла, аланы излей болурла, Къашха уа не эте болур деб, анга сагъыш этдиле. Эм да аны юсюнден шыбырдаб сёлешдиле. Эки сагъат чакълы заман ётдю.

Джангур шошуракъ болду. Ол гитче суучукъ бек къобхандан гюрюлдеген тауушу ёзенни толтуруб, башха тауушу эшитдирмейди. Бир бёлек замандан джауум тохтады. Анда-мында чыпчыкъла джырлай башладыла. Аны эшитгенлей, Ахмат бла Хызыр танг ата башлагъанын билдиле. Танг атханлай Гелеулю сыртха къалайтын чыгъарыкларына оноу этдиле. Бир джарым сагъатдан танг агъарды. Аны ызындан кёб турмай кюн таякъла ёзенни кюнбет къабыргъаларында эм огъаргъы тереклени башларын алтынча джылтыратдыла. Кюнню кёргенлей, Ахмат бла Хызыр чегетни ичи бла тик къабыргъаны ёрге таяна тебредиле. Джибиген джерде аякълары тая, джыгъыла-тура бара эдиле. Терек бутакъладан акъыъан джауум тамчыла аланы, суугъа киргенча, джибитди.

Сагъат тогъузда ала джибиб, арыб, ач да болуб Гелеулю сыртха чыкъдыла. Гелеулю сыртда гокка хансла чуакъ кече джулдузла джаннганга ушайдыла. Джауумдан къалгъан ханс юсюнде чыкъ кюн таякъланы тюбюнде кюмюш кибик джылтырайды. Сыртны ортасына джетерге, ала элге баргъан арба джолну кёрдюле. Алай болса да Къашханы табхынчы юйге къайтыу аланы эслерине да келмеди. Сагъат онекилеге джашла Генджагъатагъа ёзенни башындан къарадыла. Ол да Наныкълы Ёзенча, къалын чегет басхан ёзенди. Ала олтуруб аргъы бетде къая раннга бек эс ийиб къарадыла. Бир зат да кёрмедиле. Бир беш минут ётгенден сора, ит уакъ къансыгъанча, бир тауушу келди. Ол тауушу дагъыда чыкъды. Экиси да сейирсиниб бир-бирлерине къарадыла. Ахмат бла Хызыр экиси да бирден сызгъырдыла. Тауушу тохтады. Андан сора ала итни чакъыргъанча, къычырдыла. Чегет бютеу зынгырдады. Бир эки минут ётгенден сора, ачыкъ, эчки макъыргъан тауушу чыкъды. Ала Къашханы тауушун ангыладыла.

— Ахмат, Къашхады, — деб, Хызыр сермеб Ахматны къолундан тутду. Къууаннгандан аны эки кёзю джыламукъдан толду.

— Табдыкъ, табдыкъ, — деб экиси да бир бирлерин

къучакълаб, секире-секире, тик къабыргъаны энишге чабышдыла. Къалай тюшгенлеринда билмей, ала ёзенни ичинде суу джагъасы бла баргъан арба джолчукъдан ётюб, къаяла таба айландыла. Чегет ичинде джаяу джолчукъ бла чаба-джорта, къаягъа джууукълашдыла. Тохтаб тынгыладыла. Биягъы ит ууакъ къансыгъан тауш келди. Ала бир бирлерине карадыла. Экиси да бирбири кёллерин ангылаб, тауушсуз атларгъа кюреше, къая тюбюне чыкъдыла.

— Бёрю! — деди Ахмат. Ала экиси да къычырыб, тууайлаб, къая таба чабдыла. Аланы кёрюб уллу кёк бёрю бир джанына секириб, кёкенлеге къачды. Келген адамланы сабийле болгъанларын эслегенлей, ол кёкенле джанындан ары къачмай, къараб тохтады. Ахмат бла Хызыр къая ранда Къашханы кёрдюле.

— Къашха, Къашха! — деб, ала анга чабдыла. Къашха къаяны ортасында не адам, не джаныуар кирелмезлей бир джер бла кириб, бир гитче дорбунчукъда эки улагъын да артына салыб, кеси да бёрюге къараб, улакъчыкъларын сакълаб тура эди. Ол Ахмат бла Хызырны кёргенлей, алагъа къууаныб хапар айтыргъа излегенча, бир улакъларын ийисгеб, бир джашлагъа къараб, уакъ-уакъ макъырады.

— Алан, не акъыллыды Къашха, алайгъа къалай чыкъгъан болур! — деб сейирсинди Ахмат.

— Да энди аланы къалай аллыкъбыз? — деб, Хызыр да анга къайгъылы болду.

— Чегетде кесилиб къалгъан агъачланы джыйыб, бир-бири юсюне къалаб, аны бла миниб барыб тюшюрюрбюз, — деб, Ахмат чегет таба къарады.

— Хызыр, ары къарачы, — деди Ахмат, къоркъгъанча. Хызыр сол джанына къараб, кёкен джанында алагъа къараб тургъан бёрюню кёрдю. Калай этерге билмей, ала бир талай заманны анга къараб турдула.

Алан, мен кетгенди деб тура эдим, — деди Хызыр.

Алгъа бёрюню къоркутургъа мурат этиб, ташланы алыб, бёрю таба атдыла. Бёрю бир джанына секириб, дагъы да ала таба къараб тохтады. Ол джашлагъа къараса, къайгъылы болгъанча, эчки бла улаклагъа къараса, аууз суулары келе, кёзлери джылтырай тура

эди. Хызыр бла Ахмат сагъышлы болдула. Эчки бла улакъланы джерге тюшюрселе бёрю чабар деб къоркъдула. Тюшюрмей сакъласала, кечге къалабыз деб къоркъадыла. Аладан башха тёгерекде адам джокъду. Джашла таякъларын алыб, ташла да джыйыб, бёрю таба айландыла. Бёрю ашыкъмай, ызына-ызына къараб, чегетге кириб кетди. Ахмат бла Хызыр агъач булчукъланы, дюккючлени бир-бири юслерине къалаб, аладан басхыч этерге оноулашдыла. Бир эки сагъатны ичинде аланы барын да дорбунну тюбюне ташыдыла. Андан сора аланы бир-бири юсюне къалаб эчки бла улакълагъа джетерлей этдиле.

Энди улакъланы джерге тюшюрсек, бирибиз аланы аллыкъбыз, бирибиз а таякъны алыб, аланы бёрю чабса андан сакъларыкъбыз, — деди Ахмат. Хызыр аны айтханын тюз кёрюб башын силкди. Андан сора экиси да эчкиге чыгъыб, аны улакъларын алыб, дорбун тюбюне тюшдюле. Къашха да улакъларыны ызындан тюше келиб, чырпылагъа чырмалыб, джыгъылыб тюшдю. Алай болса да ол улакъларына къайгъылы болуб, секириб туруб, макъырыб, алагъа чабды, аланы джерге тюшгенлерин кёргенлей, бёрю онг джанында кёкенледен чыгъыб ала таба къараб тохтады. Хызыр эки улакъны эки къолтугъуна алды. Ахмат да эки хурджунун ташдан толтуруб, къолуна да токъмакъ таякъны алды. Ала кёзлерин бёрюден алмагъанлай, келген джоллары бла ёзеннге айландыла. Хызыр алда Къашха да улакъларын ийисгей да алагъа ынгырдай, Ахмат да эм артларында къолунда токъмакъ таягъы бла тебредиле.

Ала бир-эки джюз метр баргъанлай бёрю да аланы ызларындан айланды. Ахмат эки кёзю да бёрюде, бармакълары да таякъгъа къаты джабышханлай, Хызыр бла Къашханы ызындан къысха бара эди. Бёрю тохтай да аланы аякъ ызларын ийисгей, дагъы да джорта да джууукълаша, келе эди. Ёзенде джолгъа джетгенлей, Хызыр тохтады; аны къоллары талгъан эдиле. Бёрю джууукъ келиб, аланы сынагъанча, къараб тохтады.

— Къоюгъуз, къой, ала эркиши тюлмюдюле, ма, джигитлеча, улакълы эчкини табыб, бёрюден да къутхарыб келедиле. Алагъа аны ючюн аферим дерге керек-

ди,—деди Осман. Айшат бла Халимат—Ахмат бла Хызырны аналары—аланы табыб келген Османды деб, аны къоймай сыйларгъа юйге алыб кириб кетдиле. Сабийле да арбазда Хызыр бла Ахматны эм да Къашха бла улакъланы тёгереклеринден алыб, аланы джигитликлерине сейирсиниб, хапарларына тынгылай эдиле.

Ёзденланы Барисбий

•

ДЖАШАУ БЛА СЮЙМЕКЛИК

Экзаменлени кёзюулери эди. Институтха джуугъуракъ садланы бирине дере этерге деб, эки тенг къыз биргелерине булкачыкъла, конфетле, сют, къайдам, дагъыда тюблерине джайыб олтурургъа джабыу да алыб барын да сеткагъа джыйдыла, сора китабларын къолларына алыб общежитиеден эшикге чыкъдыла.

Ала салкъын, киши болмагъан, таша джер излей, къыйырлакъгъа бардыла. Тауушсуз баргъан гитче суучукъну джагъасында нызы, тал терекле ариу кёгериб сюеледиле. Суучукъну ол джагъасы кём-кёк хансла бирча чакъгъан гоккаладан толуду.

— Кел, алайгъа барыб олтурайыкъ, — деди Нурсият тенгине. Ала эки атлам да атлагъынчы, Лиза Нурсиятны къолундан тутуб, къысха тохтатды.

— Тсс... — деди ол, къолуну баш бармагъын эринлерине басыб.

— Не болду? — деди Нурсият да шыбырдаб.

— Сюйгенлени эслеймисе?

Чууакъ кюнде артыкъда бек джылтыраб баргъан таза суучукъну ол джанында, терекни къатында, къыз бла джаш бир-бири имбашларына къолларын салыб сюеледиле.

— Эй, Халлю бла Маджирдиле да!

— Тынч, — деди Лиза, тенгини къолун къыса, — кел, акъырын озайыкъ да кетейик.

Лиза Нурсиятны къолундан тутханлай, ол да, гитче сабийчикча амалсыз болуб, Лиза элтген таба барды. Джарыкъ ушакъ эте келген къызланы араларына билмей тургъанлай тюшген бу хал экисини да джюрек-

лерин къыйнай эди. Алай а бусагъатлада кёрген ишлерини юсюнден сагъыш этиу да къыйын эди.

Лиза тохтады. Кём-кёк ёсюб, джашнаб тургъан хансны юсюне джабыуну джайды. Алай болса да экиси да аны юсюне олтурмай, бир-бирине къарашыб, тынгылауну бере, бир кесекни сирелиб турдула.

— Къарачы, — деди Лиза джабыугъа олтуруб, хауаны ийисгей, — табигъат къалай аламатды, къалай ариу ийис барады.

Нурсиятны эсиндеги уа башха эди.

— Лиза, бу къалай болады? Маджирни юйдегиси барды да?

— Ариулугъуна кёзю къарагъан болур. Ол ариу джашны кёрсе, эс ташлай эди. Энди керти да шашханды, — деди Лиза, тишлерин къыса. Сора китабланы, тефтерлени алды: — Ёзге сёзле къорасынла. Къайда, дерсибизни этейик.

Саулай да дерс этген заманларында Нурсиятны акъылы Халиматда болду. Ол аны башындан къыстай эди, алай а ол джюрегини терепине камсыклыкъ бла терен орналыргъа кюреше эди. Халиматны юсюнден этген сагъышлары Нурсиятны акъылын къатыштыра, аны себебли Лизагъа толу абзацланы джангыдан къайтарыб окъута эди.

Ингирде ала комнаталарына келдиле. Къызланы ушакълары, дженгил-дженгил кюлген ха-ха-халары да Нурсиятны сагъышларын Халиматдан айыралмадыла. Лиза да тынч олтурады. Ол джити кёзлерин китабха тиреб турса да, къагъыт аудурмагъанындан, китабны окъумагъаны белгилиди. Бир заманда ол китабны джабды да, дженгил бурулуб Нурсиятха къарады.

— Бек кёб сагъыш этдим, — деди ол, — алай а Халиматдан терсликни алыргъа себеб табалмадым... Эм аман, кир иннетли адам узаталлыкъды къол башханы насыбына. Лиза арт сёзлерин алай бир тукъум бир башха тюрлю айтды да, Нурсият аны таза джюреклилигине, аны акъыллылыгъына энтда бир кере шагъат болду.

— Кесине ачыкъ айтыргъа керекди, — деди Нурсият акъырын, — бусагъатда къызла эшитмесинле. Не уа...

— Не, не уа? Кесинг кёзюнг бла кёрдюнг да! — деди Лиза къызыб. Нурсият джукъ айталмай, аны кёзле-

рине къарады. Ол къара къашларын джыйырыб, тюб эрнин къабыб, тенгине къараб тура эди. Аны къоллары, кеси да эслемегенлей, кёкюрегинде узун къонгур чачыны бир эшмесин джартысына дери седретгендиле.

— Айтдым да, кесине ачыкъ айтайыкъ деб.

Лиза джукъ айтмады. Китабын ачды да, окъургъа джарашды.

* * *

Нурсият Халиматха ол джолдан сора экзамен берген кюнлеринде тюбеди. Ол бир кесек семиргеннге ушай эди: акъ крепдешинден джангы чепкен кийген эди: чачларын ариу тарагъан эди. Нурсият аны быллай чепкен кийгенин чыртда кёрмегени ючюн болур, ызындан къараб таныялмады. Ол коридорда къабыргъагъа имбашы бла таяныб, къолунда кюнлюгюн ойната эди. Озуб бара, бу мен танымагъан къыз ким болду деб, къарагъанлайына, Нурсиятны танымагъанлыкъ этгенин сезди болур, анга къараб ышарды.

— Халлю, нек сюелгенсе былайда?

— Арт экзаменими бериб чыкъдым, — деди ол, джумушакъ ышаргъанын бузмай, ким къалай бергенин биле кетейим деб турама.

— Алгъышлайма! Къаллай соруула тюшдюле? Къыйналдынгмы?

— Огъай, барына да джууаб бердим.

— Джюр, мени да кёзююм джете болур.

— Былайда сакълаб турама, — деди ол, орнундан къымылдамай. Нурсият бир эки атлаб ызына айланды.

— Халлю, мен чыкъгъынчы кетмезмисе?

— Не болгъанды?

— Алай, айтырым бар эди.

Халимат аны не зат айтырын билирге ашыкъгъанча, кёзюне джити къарады. Аны ышарыб тургъан кёзлери, сюйюмлю бети дженгил тюрлендиле. Ол бир затдан къоркъгъанча, неге эсе да сейирсиннгенча, къарамы бла, джукъ айтмай ашырды.

Нурсият экзамен бериб чыкъгъанында, Халимат энтда да ол халда сюелиб тура эди. Ол аны къаллай эсе да бир тукъум бир суукъ ышарыу бла алгъышларгъа кюрешди да, къайры эм да нек баргъанларын да соругъа излемей, Нурсиятны ызындан тебреди. Атлауушладан тюшюб бара, Маджир тюбеди.

— Хы, къызла, къайры тебрегенсиз? — дей, ол гитче къой кёзлерин экисине кёзюу къаратды, Халимат джукъ айтмады.

— Алай, бош, кесибиз,— деди Нурсият.

— Да, ашхы, — деди Маджир, сора къызлагъа джол бере, ышарыб: — Былайда боллукъмусуз? — дей, Халиматха кёз къысды. Ол да билинир билинмез баш къымылдатды.

Къызла институтну арбазыиа чыгъыб акация тереклени тюблерине салыннган, тапчанланы бирине олтурдула. Халимат сёлешмеди. Нурсиятны не зат айтырын билирге ашыкъса да, таукел этиб соралмагъаны бетинден танылыб турады.

— Халлю, — деди Нурсият, андан ары тынгылаб туралмай, — сени энчи джашауунга къатышханым ючюн ачыуланныкъ да болурса. Алай а, кесинг сагъыш этиб бир къара. Тенглеринг сени насыбсыз болурунгу сюймейдиле.

Халиматны бетине къан чабды. Ол эрнин къабыб, бетин бир джанына бурду.

— Маджирни къатыны эки сабийи да барды да. Ол бизни барыбызгъа да белгилиди. Сен ол затны юсюнден нек сагъыш этмейсе?!

— Билеме, сагъыш да этгенме, — Халимат кесин къатдырды, — къатынын сюймегенин да билеме.

— Ким айтды?

— Кеси.

— Ийнандынгмы да?

Халимат джууаб этмеди. Мангылайына чыкъгъан ууакъ тер тамчыларын чыммакъ дарий къолджаулукъчугъу бла сюртдю. Сора узалыб джерге тюшген терек чапракъны алды да, юзюб-юзюб булджуб башлады.

— Халлю,—деди Нурсият, бир кесек джумушакъ ауаз бла, — Маджир анга да мен сени сюеме демесе, ол, Маджир бла талай джыл огъай эсенг, бир кюнню да джашау этерик тюл эди. Эсингдемиди, Маджир окъуугъа джангы келген заманда джашы бла къызыны суратларын бизге кёргюзюб, тансыкъ болама,—дегени? Юйдегисин таймай эсинде тутханы уа? Биринчи курсну бошагъаныкъда, Маджир экзаменлени барыбыздан да алгъа бериб, элине кетген эди. Унутубму къойгъанса? Ол заманлада Маджир иги эди. Сабийле-

ни, юйдегини сыйын кёрмеген, кесини адамлыгъын хурметлемеген...

— Болду, бастанг болмагъан джерге къалагъынгы урма,—деди Халимат, ачыуланыб. Ол алай айтыб дженгил ёрге турду да, кетиб тебреди. Нурсият аны ингичге къашларыны тюйюлгенлерин, бети акъ марляча чыммакъ агъаргъанын эследи.

— Халлю, Халимат!

Халимат ызына айланмай, дженгил-дженгил атлай, арбаздан чыгъыб кетди. Нурсият а сейирсиннгенлей ызындан къараб къалды.

Каникулланы кюнлери. Нурсият бла Лиза ишлери болуб, шахаргъа келдиле. Анда тенглери Любагъа тюбеб, Халиматны Маджирге баргъанын билдиле.

Къызла Халиматны квартирасына кириб баргъанларында, ол столгъа къабланыб, дерс эте тура эди. Аланы билмей тургъанлай кириб келгенлерине сейирсиннгенча, бир кесекни къараб турду да, сора, кескин, таб къызланы келгенлерин онгсунмагъанын джашырыргъа да кюрешмей:

— Келигиз, — дей, ёринчеклик бла ёрге турду да, шиндиклени кёргюздю, — олтуругъуз.

— Замансыз заманда келиб ишингден да бёлдюк дейме...

— Огъай, огъай, бир зат... Осият этерге келмеген эсегиз, болду.

Сабий тюлсе. Осият этерге тюл, ачыкъ ушакъ этерге келгенбиз, — деди Лиза. Не болгъанды санга?

— Лиза, бу сёзлени къой, — дей, Халимат джалыныб, — келигиз, шай къайнаб турады, шай ичейик.

— Сёлеширге шай заран берлик тюлдю, — деди Лиза, накъырда халда. Халимат плитада къайнай тургъан шайнекни келтирди.

— Болду, къыйналма, олтур, — деди Нурсият. Алай а Халимат олтурмады. Къызлагъа стаканлагъа шай къуйду да, эшикге чыгъыб иги кесекни мычыды.

— Халлю, къаллай бир джалынсанг да айтмай къоярыкъ тюлбюз, олтур, — деди Лиза, буюргъан ауаз бла. Халиматны бети тюрленди. Гитче къара кёзлерин кенг ачыб Лизагъа къарады да, сора джерге къараб тынгылады.

— Сизге не башхасы барды? — деди ол, къызла сёз

башлагъынчы, экисине кёзюу-кёзюу кёз къыйыры бла къарай, — сюймеклик джюрекни ишиди. Аны сюзерге джарамайды.

— Э-э, джюрек кимникиди? Адамныкъымыды? Адамда джюрекден сора да акъыл, адамлыкъ да бардыла да? Джюрекни ишиди, деб, толу да ангыламай, джюрек кёргюзген джары кетиб къалыргъамы керекди адам, — деди Лиза, — биреуню эрин сюйюу да джюрекни ишимиди?

— Ол юй бийчесинден айырылгъан эди. Ол кеси да ауруб турады. Маджир не болса да аны бла джашау этерик тюл эди... ЗАГС да этдирмегендиле.

— Халлю, аны къатыны керти да ауруй эсе, сен бу этгенинг бла бютюн да аны аруууун бек къозгъагъанса. Сагъыш эт кесинг, сёзден, саламат сагъатынгда сюйген эринг аругъанынгда бакъдырыр орнуна, сабийлеринге къарар орнуна, башхагъа юйленсе, сен къалай къарарыкъ эдинг? Айхай да, иги боллукъ тюл эди. Эринги сюйюуню къоярыкъ эдинг. Аны бла джюрюген, анга келген тиширыуну кёрюб боллукъ тюл эдинг... дерт къайтарыргъа излерик эдинг... Ол тиширыу ауруб джатыб тургъанлай, къайдам, бусагъатда сеннге кесини башына джетген затны джетерин тилей болур... Сабийлери уа? Сюймеклик бла джашауну не болгъанларын толу ангыламагъанлайынга «Сюймеклик джюрекни ишиди» дейсе. Сагъыш этсенг а...

Халимат къоллары бла башын тутуб, баш энишге къарай, кёзлерин къысды. Аны чыммакъ агъаргъан бетинден джыламукъла тёнгередиле.

— Юйдегини огъай эсенг, чыпчыкъ уяны да чачалмайды киши, балалары джюуюлдемесинле деб. Сен а бир сау юйдегини чачаргъа излейсе, — деди Лиза. — Сора тенгини болумуна къыйналды болур, Халиматны башын кёкюрегине салыб чачын сылады.

— Билебиз... билебиз, Халлю, ол сени алдагъанды. Джолдан аджаштыргъанды... Сен аны сюйгенсе... Айырылыу къыйынды... Бек къыйынды. Алай а биринчи сюймеклигинги, аламат, татлы, сеир умутларынгы, керти, бир тюз джаш бла байламай, къаллай да болсун бир намыссызны къолуна тутдуруу, андан да къыйынды. Эки сабийин, юй бийчесин атхан бошбоюн, сени тутарыкъ тюлдю. Ол сени башынга да ол тиширыугъа келген кюнню салыры кертиди.

Халимат, аны чачларын сылай тургъан Лизаны къолларын бир джанына силдеб, дженгил орнундан турду.

— Болду, сёлешме! — деди ол. — Мен сизден болушлукъ излемейме. Халимат къолларын чалдыш этиб къабыргъагъа тиреб, башын къолларыны юсюне салгъанды, аны имбашлары силкинедиле, ауур ахсыннганы эшитилиб турады. Ол джылай эди...

* * *

Окъуу джыл бошалды. Дерслеге Халиматдан къалгъанла бары да келгендиле.

Ингир ала эди. Лиза башха къызла бла киногъа кетди. Нурсият столда китабланы джыйыштыра тургъанлай, ким эсе да эшикни къакъды.

— Киригиз, — деди Нурсият, башын кёлтюре. Эшик ачылыб Халимат кёрюндю. Аны бет къаны тюрленибди.

— Нек келдинг кеч эте? Тынч-эсенмисе?

— Хо, башым эсенди, — деди ол, бош орундукъланы бирине олтура.

— Мыдах кёрюнесе?

Халимат аны кёзлерине джити къарады, алай а дженгилде джууаб этмеди.

— Айтханыгъыз келди, — деди ол ахсыныб, — Маджир бла айырылдым.

— Халимат тамагъына бир зат тыгъылгъанча, тюкюрюгюн къыйналыб джутду.

— Ол энтда бир къызны ызындан болгъанын сезиб, ызлай барыб, кертисин билдим. Къыз тюкенде ишлейди. Анга кесими, Маджирни эгечиме деб танышдым. Джазыкъ ийнаныб барын да ачыкъ этди. Хапарны толусу бла билдим да, ким болгъанымы тюзюн айтдым. Ол хариб къыз шашыб къала эди... Мени къучакълаб кечмеклик тиледи... Ма андан сора Маджирни юйден къыстадым... Не амал, бек кёб сагъыш этдим, биреуге тыйыншлы адам бла джашау этиу, керти да къыйын кёре эдим. Кёб азаб чекдим. Ол тиширыу уа менден да бек къыйналгъанды. Мен джангызма, аны уа эки сабийи да барды. Бек, бек къаты къыйналгъанды... Былайда да мен терсме... Мен... Нек десенг, ол тиширыу мени юсюме тюл, мен аны юсюне бардым... хо, сабийлери, юйдегиси болгъанларын биле тургъанлайыма бардым...

Халимат андан ары сёлешелмеди. Кёзлерине келген джыламукъну къолджаулугъу бла тыя:

— Бетсиз, намыссыз! — деб шыбырдады...

...Акт зал студентледен, устазладан толубду. Ала бир бири ызындан чыгъыб, Маджирни хыртха ура, сёлешедиле. Студентле Маджирге чырт хатер салмай, анда не уят, не намыс къалмагъанын, джууабха тартылырын, бизни джамагъатда аллайлагъа орун болмазлыгъын айтадыла.

Маджир джерге къараб, сагъышха киргенди. Бусагъатха дери оюмсуз джашауу кёз аллындан кинокадрлача озадыла. Не насыб табдынг, юйдегинге джыламукъла тёктюргенден башха? Алай этерге бетинг къалай джетди? Биреуню насыбсыз этиб, башханы джашауун бузаргъа кюрешгенинг а ?.. Терссе, Маджир, терссе... Туугъан сабийлерингден багъалы ким болур? Аладыла сени насыблы джашауунг!

Маджирни кёзлерине, анасыны тобукъларында олтуруб ышара, анга къараб тургъан сабийлерини суратлары кёрюндюле.

ОЧЕРКЛЕ

Тохчукъланы Борис

ХАЛКЪ УСТАЗ

Къарачай, 1917 джылгъа дери. Тар ёзенледе къарангы, унукъгъан, мугур миллетчик Байланы, мыртазакъланы къыджыраулары, онгсузланы сыртларында къамчи ойнагъан тауушла. Патчах джасакъчыланы джелмауузлукълары, башын ёрге кёлтюргенлери — Салавкагъа, Сибирге. Къарынлары ачдан тоймагъан сабийлени багушладан къараулары, ёлгенлени бастырыргъа джер табылмагъаны. Туугъан джурту ёге ана, джан къалдырыр ючюн стамбулчулукъну джолларында джол азыгъы болгъан джарлы халкъ...

Къарачай-Черкесия, 1967 джыл. Кенг орамлы, къалын терекли джангы элле, шахарла. Школла, училищеле, пединститут, больницала, Культура юйле, фабрикала, заводла. Тау тёппеледе телевизион мачтала, ёзенледе, тюзледе — мекям ишлеген кранла. Хар юйдегиде баш билими болгъан къыз, джаш, сохта, не студент. Ана тилде газетле, китабла, спектаклле. Джылтырауукъ асфальт джоллада, чепкен сокъгъанча баргъан, машинала. Кёзюнг джетген, къолунг тийген джерде — тюрлениуле, тюрлениуле... Кёб къыйсыкъ джолланы ётюб, къыйынлыкъланы чегиб, къууанчланы байракъ этиб келген джангылыкъла.

Таулада эм уллу тюрлениулени бардыргъан — къаманы къаламгъа, къарангылыкъны джарыкълыкъгъа, динни илмугъа аууштургъан — таулу кесиди. Тюрлениулени тамыры уа эркин урунууда, окъуудады. Окъууду социалист джашауубузну баш хорламларыны бири.

Къыйын болгъанды окъууну таулада джоллары, биринчи устазланы джазыулары. Аланы кёблерини джауорунларыны арасына къама чанчылгъанлы, кёкюрекле-

рин окъла тешиб ётгендиле, юйлери от азыгъы болуб, атлары къаргъышлада айтылгъанды. Джамагъатны къарангылыкъда тутаргъа излегенле, халкъны джарытхан адамланы эм къанлы джауларына санаб, ала бла ташадан-турудан да ачы уруш бардыргъандыла. Ол тынчлыкъсыз заманда башланнганды Къанаматланы Зояны джашауну да биринчи атламы.

20-чы джылла. Къарачайны эллеринде джангы школла ачыладыла. Алай а алагъа сабийлени талпыб ийгенле аз боладыла. Къызладан сан бир адам барады окъургъа, алагъа да дунияны ирияты бериледи.

Не тюрлю чырмаула чыкъсала да, Зоя бютеу эсин окъуугъа салады. 1931 джылда ол комсомолгъа киреди. Школда устазланы джетишмегенлери себебли, айырма окъугъан сохталаны устаз курслагъа джибередиле. Ол окъуучуланы ичинде Зоя да болады. 1932 джылда августну 15 Зояны Ючкёкеннге ишлерге джибередиле, 16 августда уа анга 15 джыл толады. Акъылбалыкъ болмагъан къыз, ючюнчю классны алыб, кеси кибиклеге устаз болады.

Устазлыкъ Зояны кёб кечесин джукъусуз этеди, кёб кере джыламукълары джастыгъын джибитедиле. Алай а Зоя артха турмайды, билимин кече-кюн да ёсдюрюрге талпыйды. Районону тамадасы Акъбайланы Шогъаиб окъуу джорукъла бла шагърей этиб, таймаздан джаш устазгъа болушханлай турады. Аны оноуу бла Зоя педтехникумну заочно бёлюмюне киреди.

Окъутуу, окъуу, элде активлик ишле къызны заманын толу аладыла. Таулу къызланы школгъа тартар джаны бла кёб кюрешеди. Элни байлары, къарангы къаууму, джаш устазны къоркъутургъа, юркютюрге, алдаргъа кюрешедиле, алай а аны ишине тыйгъыч салалмайдыла.

1935 джыл Зоя туугъан эли, Огъары Тебердиге къайтыб келиб, школгъа джарашады. 1940-чы джыл Зоягъа уллу къууанч келтиреди: техникумну битдириб, устазлыкъ дипломну къолуна алады. Бу джыл Зоя кесини насыбына да тюбейди, джашауун Къанаматланы Алий бла бир этеди. Зояны Алийге тюбегени, аны джашауна, къуллугъуна, ангысыны ёсгенине джангы магъана береди. Кенг билимли, алчы иннетли Алий, кесини джашау тенгине болушханлай юретгенлей турады. Къай-

ын анасы, Наныу, Къарачайда биринчи коммунистлени бири, Ленин атлы колхозну парторгу, джаш келинине алчы башламланы джашауда бардырыргъа болушады. Джаш устазны биографиясында джангы джарыкъ бет ачылады.

Алай а кёбге бармайдыла насыбны кюнлери. Къралыбызны кюн батхан джанын чарс тубан джабады, чууакъ кёкню къара булутла кючлейдиле. Совет халкъ Ата джурт къазауатха къобады.

Зояны юч къарнашы да, Алий да аскерге кетедиле. Джаш тиширыу отоуунда джангыз къалады. Кёб турмай, бир къарнашыны ёлген хапары келеди. Алай а къыйынлыкъла Зояны кёлюн аз этмейдиле, ала аны санларына джангы кюч бередиле. Къызладан чалкъычы джыйын къураб, иелери къазауатха кетген чалкъыланы чалдышладан чыгъартады. Аны юлгюсю бла колхозда тюрлю-тюрлю тиширыу бригадала къуралыб, фашист мурдарланы алларын тыяргъа кетген таулу уланланы аналары, эгечлери, юй бийчелери аланы къоюб кетген ишлерин ёксюз этдирмейдиле. Арыса талса да сан этмейин, Зоя чалкъыда, дырында, аскерге джылы кийим этиуде хар кимге кёл бергенлей, юлгю кёргюзгенлей, ишлеб айланады. Хар атламында Алийни, къарнашларыны, бютеу совет солдатланы анга къараб тургъанлары кёзюне кёрюнеди.

1942 джылны джайында ауур джаралы болуб, Алий юйюне келеди. Бир кесекден, ол да орнундан къобхунчу, тау ёзенледе, фашистлени темир табанлы чурукъларыны ачы тауушлары эштиледиле. Тауланы къара кече басады. Къарачайны кёб коммунистлери, партизанлары, комсомолчулары, немец окъла къыйыб, кеслерине къаздыртхан урулагъа ауадыла.

Алий, джаралары да бителгинчи, анасы бла бирге тау къошлада, узакъ элледе бугъунуб, кесин табдырмай, эки-юч айны айланады. Алай а фашист ызчыла аны табадыла. Беш кече бла беш кюню къан къустуруб, терилерин этлеринден айыргъынчы тюйюлген анасы бла баласы, ауузларын къаты къысыб, мурдарлагъа бир тахса билдирмейдиле, бир коммунистни атын айтмайдыла. 6 сентябрны танг аласында Микоян-шахарны къыйырында къызыу-къызыу шкок тауушла чыгъадыла. Ол кёзюуде кёзлери къармалгъан, джелкесинден окъ тий-

ген Алийни, анасы къычырыкъ этиб къучакълайды, олсагъатдан экиси да терен уругъа къуюладыла.

Зояны кюнюн тубан басады, джюрегине ачы джара тюшеди. Джангыз къалгъан джаш тиширыу не этерин билмей, джашауундан умут юзюб тургъанлай, таулада джангыдан эркинликни чырагъы джанады. Зоя бютеу кючюн, къарыуун сюйген ишине, сабий окъутуугъа береди. Джюрек джарасы да ишни юсюнде алай бек кесин танытмайды. Дерсле, сабийлени зынгырдауукъ тауушлары Зояны джангыдан джашаугъа къайтарадыла.

Фашист джаныуар кесини уясында аджал табады, халкъла эркин солуу аладыла. Къралыбыз къазауат салгъан джараларын сау этерге эсин бурады, совет халкъ рахатлыкъ урунуугъа къайтады.

Биягъынлай дерсле, тетрадла, китабла... Устазлыкъ Зояны экинчи джашауу болады. Биринчи классдан тёртюнчюге дери сабийле халкъ устазны аналыкъ къайгъырыуун таныб турадыла, аны къолундан кетгенле да огъурлу устазны джюрек джылыуун ёмюрлюкге алыб кетедиле. Къарачай, орус, къазах, къыргъыз, украин, малкъар... сабийле бары да бирча, иги кёрюнедиле Зоягъа, аланы барын да ол кесини сабийлерине санайды.

Тохтаусуз заман, джылланы ёмюрню сюнгюсюне кечиусюз бир бири ызындан чанчыб барады. Тилкъау сабийле, бир бирин аууштура, уллу болуб, джашауну джоллары бла кетедиле, белгили устаз да, джангы джетген сабийлени къолларындан тутуб, парталагъа олтуртады.

Джылла... сабийле, сабийле... джылла — алай бла отуз джыл ётеди арадан. Алай болгъанлыкъгъа хар дерсине Зоя, биринчи дерсине баргъанча, бюгюн да хазырланыб келеди. Артха къалгъанланы дерсленден сора да окъутуу устазны ишинде джорукъ болгъанды.

Тебердини ал башланнган школуну къаты бла озгъан заманда, юслери джарашхан, кирсиз сабийлени кёрюрге боллукъду. Бу сабийле Зояны сохталарыдыла. Дерс баргъан заманда чибин учханны эшитирсе. Устаз соруу берге уа, бютеу класс къол кёлтюреди. Сабийле школда ариу къылыкъгъа юреннгенлерин юйлеринде да кёргюзедиле. Хар бир окъуучуну школгъа келген кюнюнден башлаб, Зоя халисин, къылыгъын ариу тинтеди,

анга кёре къурайды окъууну, юретиуню. Хар окъуучугъа анга джарагъан энчи сёзле табыладыла. Окъуучула кеслерини устазларын бек сюедиле, школгъа талпыулу келиб, эслерин окъуугъа иги бередиле.

Окъуу джылны башында Зояны юйден юйге кириб айланнганын кёрюрге боллукъду. Сохталаны юй болумлары бла танышады, ата-анала бла сабийлени окъутууну, ёсдюрюуню юсюнден кёб ушакъла бардырады. Сабийлени сюйген устазлары, аланы юйлеринде да эм сыйлы къонакъларыды. Ата-анала Зояны ишине болушханлай турадыла. Джыйылыулагъа сюйюб келедиле, айырыб сюзедиле сабий ёсдюрюу джорукъланы. Устаз бла ата-анала (аланы кёбюсю уа Зояны алгъыннгы сохталарыдыла) бир сёзлю болуб, школда да, юйде да сабийлени бир иннетде юретедиле.

Зоя, ишин аламат билсе да, кесини билимин тохтаусуз ёсдюргенлей келеди. Журналла, газетле, китабла... аладыла устазны ишинден бош заманын. Башха школланы алчы сынамлары Зояны хаман эсин бёледиле. Иш деменгили къуралгъан джерде джетишимлеге да орун аслам болады. 1958 джылдан бери экинчи джылгъа къалгъан сабий болмагъанды. Окъугъанланы асламысы иги, айырма багъала бла барады. Огъурлу устазны къолунда 850 артыкъ сабий джашаугъа, билимге биринчи атламларын этгенди. Ата джурт къазауатны тюзлеринде Зояны кёб окъуучусу джигитлик этгенди. Ол уланланы ичинде къанлы урушда батыр ёлгенле Баучуланы Мухадин, Эриккенланы Хасан, Тамбийланы Дамгъай.

Бусагъатда белгили устазны сохталарын джер-джерде тюрлю-тюрлю къуллукълада кёрюрге боллукъду. Байрамукъланы Суратхан, Эриккенланы Мудалиф, Газаев Кубадий инженерле болуб ишлейдиле. Школлада ишлегенлени саны да кёбдю. Аланы бир къаууму: Батчаланы Альберт — Курорт Тебердиде, Борлакъланы Сафият — Ючкёкенде, Джантемирхаева Фатима — Нальчикде, Абдуллаева Алтынгуль — Къазахстанда... Агрономла—Акъбайланы Мунир бла Газаев Хаджибекир, врачла—Байчораланы Соня бла Тайбаханова Кули дагъыда башхала. Школлада, эл мюлкде, шахталада, заводлада, институтлада, аскерде Зояны окъуучуларын кёресе. Окъуучуланы джашауда джоллары бир-биринден башха болсала да, аланы устазларына бюсюреулери,

сюймекликлери бирчады. «Неди къууанчынгы, насыбынгы башы?» — деб сорсанг устазгъа, ол: «Сабийлени окъутуу, аланы тюз джолгъа салыуду. Неден айырылсам да сабийледен айырылмайым» — дейди.

Джылы келген устаз кёб болмай КПСС-ге член болгъанды. «Мени адамларым — къайын анам бла аны джашы, партияны иши ючюн джан бергендиле, мен да джашауму партия бла бир этерге излейме. Партиягъа кирген кюнюмю эм насыблы кюнлени бирине санаймa», — дейди Зоя.

Бусагъатда Зояны окъуучулары джашауну кенг джолларында кеслерини насыбларына тюбейдиле, муратларын керти этедиле. Аланы джазыулары халкъ устазны къайгъыртханлай турады: къууанчлары анга къууанч болуб, джарсыулары аны кёлюн аз этиб.

Хар эртден сайын тетрадланы кёкюрегине къысыб, Тебердини кёпюрюнден ётюб баргъан тиширыугъа тюберге боллукъду. Кече уа, эл джукъу къойнуна тюшген заманда, къабхакъ башында уллу юйню бир терезесинде мутхуз джарыкъчыкъ кёрюнеди. Стол джанында олтуруб, имбашына джылы джаулукъну атыб, тетрадлагъа къарайды, чачына кърау ургъан, халкъ устаз. Ма, Ахматны ариу джаза башлагъаны аны къууандырады, ма, бюгюн Лейланы тетрадында мерекеп тамгъаны кёрюб, устаз ахсынады.

Тетрадла эртде къаралыб, джыйылгъандыла, дерслени планлары эртде салыннганды, алай а устазны башы сагъышдады. Ким билсин, ол кёзюне кёргюзе болур аллында тетрадланы иелерин, таулада сюрюуню ызындан, тенгиз кемени штурвалыны джанында, театрны сценасында, халкъла арасы шохлукъ конгресслени трибуналарында, Джерни полюсларында, атом лабораториялада, операция столну къатында, узакъ космос джоллада...

Къарачай-Черкесия, 19... джыл. Халкъны тамблагъы нюрлю кюнюне къарайды, Уллу Октябрь революция бла бир джылда туугъан, Къарачайны керти къызы Зоя.

Хачирланы Хаджи-Мырза

ТАУ КЪУШ

Кюндюз сагъат ючде Баренц тенгизни усу тутуб, эрши тауушла эте эди. Тёрт-беш метр мийикликлери болгъан суу толкъунла чыммакъ акъ кёмюкле этиб, гузаба, бир-бири ызындан сюрген заманларында, тенгиз къыйырында къаягъа кеслерин ургъанларыны тауушу къулакъ ёзен оюлгъан тауушу эте эди. Толкъунла келиб къаягъа асыры кючлю тийгенден, суу акъ мынчакълача, тёгерекле болуб кенгнге чачыла эди. Чайкъала, алаша учуб, толкъунлада кеслерине ашарыкъ излей эдиле. Бу тюрлюлюкге сейирсиниб къараб тургъан Хызырны команданы тауушу илгендирди. Не болгъан болур деб, ызына айланыб къарагъанында, взводну командири Каторжный деген джолдаш къайтарыб айтыб, былай команда берди:

— Бютеу тенгизчиле толу хазырлыкъда катерлеге минигиз!

Бу команда кеси аллына бош берилмегенин Хызыр билди. Кёлюне кёб затла келдиле. Катерде джюзюб бара тургъанлай, аны кёзюне атасы, анасы, эгечи, сюйген къызы — ариу Зурият, кёрюндюле.

Десантчыла бирча толу хазырлыкъда миннген эдиле. Лиина-Хамари портну алмай амал болмагъаны себебли, майор Тимофеевни буйругъу бла торпед катерлеге — тенгиз уучулагъа миниб, 740 адам болгъан тенгизчи отряд тебреген эди.

Тенгизге чыгъарларыны аллы бла болгъан митингде сержант Хачир улу да чыгъыб сёлешди:

— Мени багъалы тенглерим! Бусагъатда бизни ата джуртубузда талай джерде уруш барады, артыкъсыз да Заполяриеде уруш кючлюдю, Лиина-Хамари порт, Печенг шахар, бизни буруннгу чеклерибизден юзюлген

джерледиле. Бу эки джерде олтургъан немец фашистлени къырыб артларын этерге, ол джерлени да Ата джуртха къошаргъа керекбиз. Джаула бизни джерибизде кёб ойнадыла, аны кёб тебледиле, заман-заманы бла биз алагъа:

— Эй, чакъырылмагъан къонакъла! Кёбдю къутургъанытъыз, алай тюлмюдю, биз сизни ёмюрлюкге къоратайыкъ!—деб къычырайыкъ, кёб турмай, бу Лиина-Хамари порт ючюн хыны от ачарыбыз, ол чабыуулда бизни Уллу Совет джуртубуз ючюн джанларын берген Север Флотну махтаулу тулпарлары: Сафонов Борис, Сивко Иван, Ведяев дагъыда ала кибик тулпарларыбызны атларын унутмайыкъ. Къуру ала ючюн, аталарыбыз, аналарыбыз ючюн биз бюгюн, асланлача, арымай талмай, уруш этерге керекбиз. Ёлсек да, халкъыбыз ючюн ёлейик! Алгъа! — деб, Хызыр эки къашын керди, бет къаны тюрлениб, сауутун-сабасын къысха тюзетди. Ол сагъатда аллында джау сюелгенча кесин хазырлады.

Митинг бошалыб катерле тебрерге, къарангы болду, аскерле алгъа атландыла. Эм алгъа биринчи болуб тебреген торпед катерле Совет Союзну тулпары Х. О. Шабалин бла лейтенант Н. А. Успенский командирлик этгенле болдула. Бу эки торпед катерни юслеринде, кеси разылыкълары бла баргъан 70 десантчы бар эдиле. Хар ишде да алчы сержант Хачир улу да кесини бёлюмю бла аланы ичлеринде тебреди. Лиина-Хамарини алгъан алай тынч тюл эди. Ол богъазны тёгереги, темир къалалача, кючлю бегиб эди. Богъазгъа кирир джерде эки бригада, эки батальон, эки ауур артиллерия, бир дивизион-батарея окъдан, тобдан толуб, къадамача, кючлю эди. Ол богъазны сакълагъан он мингнге джуукъ солдат бла офицер бар эди. Къуру инженерлик джаны бла болуб къалмай, артиллерия эм да хауадан келген чабыуулгъа къаршчылыкъ бла да кючлю эди. Алай а Север тенгизчилени аллында ол кюч чыдаялмады. Лиина-Хамари портну тёгереги къара къаяланы ичинде, фашистле аллай уяла къургъан эдиле, келиб тюз юсюне тюртюлмесенг, былайда джукъ барды деб эсинге келлик тюл эди. Аланы ичлеринде азыкълары, сауутлары, окълары аны кибик кийим запаслары бар эди. Бу къадар бегимлилик къыйын болса да, джюреклерине къоркъуу келмей, десантчыла

батыр джюрюб, богъаз ауузуна джетерге, аланы прожекторланы джарыкъ таякълары джарытды. Олсагъатда джау артиллерия катерлеге от ачды. Кёкде да джарытыучу ракетала джаныб, болгъанны, кюндюзча, джарытды. Катерлени кириб баргъанлары ачыкъ кёрюндю. Алай джарыкъ болгъанында А. О. Шабалин: «Катерле джюзелгенлерин толусу бла кючлю джюзсюнле!» — деб команда берди. Тобла атылгъандан чыкъгъан суу багъаналаны орталары бла ары бери джюзюб, от джабыуну хорлаб, катерчиле богъазны узунуна, кёк джашнагъанча, атылдыла. «Девкин мысь» деген айланчдан бурулуб мычымай, бешинчи причалдан сол джаны таба 25 десантчыны тюшюрюб, дагъыда келтирирге ызына бурулду. Ызына бурулгъанында, нёгерлерине джолугъуб алагъа да джол кёргюздю. Причаллагъа джетерге тёзмей, десантчыла суугъа чынгашыб, эрлай богъаз джагъада уллу ташланы арасына, чырпы ичлеге синге эдиле. Экинчи, ючюнчю къат келген катерле богъазгъа тютюн джабыу джайгъанлары уллу болуша, джангыдан отну ичи бла сылджырашыб, беш километр узуну, алты километр кенги болгъан «Аджаллы тыгъырыкъдан» ычхыныб, причалгъа атылыша эдиле. «Аджаллы тыгъырыкъ» деб аталгъан суу коридор керти да къыйын джер болса да, батыр десантчыла алайдан да къутулуб, джауну арт джанларындан кириб, къаты уруш башладыла. Шабалинни катер бла келген биринчи къауум да, Хызырны пулемёт отделениеси да келиб, богъаз джагъагъа тюшюб, джаугъа атылды. Хызыр бузлаб тургъан къаялада бауурланыб, сюркеле, джаугъа джуууукъ келиб, аны от уяларына пулемётну буруб, андан от ачды. Гранатны, горючий смесни быргъаб джандыра эди. Хауа да, урушну къаты болгъанына ачыуланнганча, бузулду: къар къатыш къачхы хыны джауум джаууб, адамны джилигине суууукъ, мизча, чанчыла эди. Хыны суууукъ кюн тенгизчиле джауну от тешиклерин, аны бугъуннган джерлерин къабланлача чачыб, фашист уяланы тамыры бла кюйдюре эдиле. Хар бир от уя, хар бир тыгъырыкъ, хар бир юй, хар бир кёкен ючюн къаты уруш барады.

Мычымай, бизни тенгизчилерибиз джауну богъаз джагъасында болгъан от уяларын къурутдула. Бу кюрешде Хачир улуну атхан огъу джерге тюшмей эди.

1944-чю джыл 13-чю октябрда, къабхакъ тюбюнде эки этажлы уллу акъ къанджалбаш юйню юсюне сержант Каторжный чанчхан къызыл байракъ, бютеу Лиина-Хамари портха нюр чачыб джарытады.

Взводну командири Каторжный, Хызырны отделениесини этер ишин айтыб, Лиина-Хамари портдан узакъ болмагъан, дуппур тюбю бла баргъан уллу джолгъа бетджан салыргъа джиберди. Хызырны от бёлюмю кесини этер ишин ачыкъ биле эди: ала сакълагъан джолда кёрюннген немецлени къурутургъа, Печенег шахардан тыш кралны чегине къараргъа умут этген немец болса, аланы да къачар джолларын кесиб ызларына бурургъа. Хызыр тенглери бла барыб, бетджан джарашдырды, пулемётларын, патронларын алыргъа таб джерге тизди.

— Да, тенгле, энди бизни ёлюбюзню юсю бла атламай, бизни бетджаныбыздан бир фашист ётмез биз кесибиз ёлгюнчю, аладан кесибизча бешни къурутурбуз, — деди Хачир улу.

Хызырны бетджаны бек таб джерде эди. Ууахтылары кёзлерине кёрюннгенлеринде, немецле, джаныуарлача, джукъну аямай, халеклик келтире эдиле. Печенгада джашаулары бузулгъанында, ала ол шахаргъа от тыкъгъан эдиле. Ол отну шынкъарт джарыгъы Хызырны бетджанына да туура эди. Тенглери аны кёрюб, Хызыргъа былай сордула:

— Сержант Хачир улу, Печенга джанында ол къызаргъан неди? Кюн тутулургъа башлагъан болурму?

— Огъай, кюн тутулмайды, Печенгада гитлерчилени тамырлары къуруйду. Алагъа ачы кыскынык киргенинде, Печенгагъа от тыгъыб къача айланадыла, — дегенинде Хачир улу, бёлюмдегиле бары да бирден фашистлеге къаты ачыуландыла. Эки кюнню джукъусуз болуб, тынчлыкъсызлыкъ, джау бла тохтаусуз къаты кюреш Хызырны мууал этиб санларын джукъу басды, ол дагъыда кеси-кесин сагъайтыб, секириб ёрге туруб, Младыченкогъа айтды:

Сакъ болугъуз, мен былай тёгерекни бир сынайым, не бар, не джокъ—кёрейим.

— Сен а къоркъма, толу ийнан, бизни кёзюбюзден адам огъай, къанатлы да ычхынмаз,—деб Младыченко джууаб этди.

Хызыр тёгерекни сынаб, фашистлени джалларгъа умут этгенлерин билди.

Тёгерек бек мыдах эди, джер джюзюнде джашау джокъгъа ушай эди. Табигъатны хынылыгъы къутургъан бугъагъа ушай эди. Хызырны бёлюмюнде азербайджанлы Абдуллаев, украинлыла Пахомов бла Младыченко, оруслула Иванов бла Гавриков, гюрджюлю Сидошвили, тегейли Хетагуров—была бары да, къарнашлача, джашай эдиле. Быланы къарнашлыкъ шохлукълары терен болур ючюн, Хызыр ала бла кёб ушакъ эте эди. Бетджанда бугъунуб къараб тургъанлай, Хызырны кёзюне Дадым къая, Кертмели къулакъ, Ташлы къол башы эм кесини ахлусу, Ёзен элни къызлары кёрюнюб, бир эски къарачай халкъ джырны акъыртынчыкъ джырлай эди. Былай эте тургъанлай, алларындан шкок тауушла чыгъыб, Хызырны сескеклендирдиле. Мычымай, бир талай автоматчы фашистле кёрюндюле.

Немецле джукъ кёрмей, джуукъ киргенлей, Хызыр былай айтыб команда берди:

— Джаугъа от ачыгъыз!

Фашистлеге от джанды. Билмей тургъанлайларына джаннган отдан эс ташлаб, ала къолларын кёлтюрюб, кеслерин пленнге бергенча этиб, Совет тенгизчилени кючлерин билирге излегенлери Хызыргъа ачыкъ болду. Мычымай, аланы ызларындан кёрюннген автоматчыланы эслегенлей, Хызыр, хыйлалыкъ этилгенин билиб:

— Джолдашла, кесигизни бегитигиз, была бизни тахсабызны билирге излеб теброгендиле, — деб къычырды.

— Къоркъма, сержант Хачир улу, ала былайдан озмазла. Кертиди, ала бизден эсе алты кереге кёбдюле, алай а тенгизчиле сакълагъан джерден джау ётмез. Тамам ёлюм къазауатда тенгизчилени урушха киши джетмез, джашла, джигит болугъуз! — деб Младыченко эки къолуна джаныу этиб, пулемётха узалды. Фашист автомат рота бир сермеген бла бизни отрядны мулхар этерге, умут этген эди, алай болгъанлыкъгъа, ала сакълагъанча болмады. Аллындан гюрюлдеген тауушла чыкъдыла, бир къауум машина бла фашистле кёрюндюле.

— Джашла, джауну къурутугъуз! — деб, Хызыр команда бергенлей, отряд бирден от ачды. Отрядны къоргъашын джангуру джауну машиналарын дженгил тыйды. Эки машина келе тургъанлай, орунларындан тебмей тох-

тадыла. Хызыр пулемётха джандырыучу окъла салыб эки очеред бергенлей, машинала «дуу» деб джандыла. Ууахты сюрюб келген джаула къачыб таш джанларына къысылдыла.

Джауну батареясы бизни отрядны эслеб, ала тургъан бетджанны тобла бла ура эдиле. Эки джанындан да атылгъан, тохтаусуз гюрюлдеген, джюуюлдеген тауушла къулакъларынгы сангсыта эдиле. Урушну асыры къаты баргъанындан, джер тохтаусуз тебине эди, болгъанны къара букъу кючлеб, джер бла кёк бир-бириндан айырылмай эди.

— Джашла, джигит болугъуз! — деб къычыра, Хызыр асланча уруша эди.

Бизни Печенгада уруш этген аскерчилерибиз немецлени къара кюнлерин бериб ызларындан къуугъанлары себебден, фашистле, ёлю гёбелеккелеча, аллары айланнган джерге, мыллык ата эдиле. Ачы урушда тенгизчиле бир-бири ызындан ёле эдиле.

— Джашла, тюз уругъуз! — деб къычыра, Хызыр бетджанын къысха-къысха аууштура эди. Бир онгдан, бир солдан джаугъа алдаулукъ этиб, ол отну къысха-къысха ача эди. Кюн батхан джанындан Величкону пулемётуну атылмагъанына къайгъырыб, Хызыр Хетагуровну:

— Бар да къара, не болгъанын да бил, — деб ары джиберди. Хетагуров мычымай келиб:

— Экеуленден къалгъанла ёлгендиле. Ол экиси да ауур джаралыдыла, — деб, сержантны кёзюне къарады. Сержантны джюреги къысха-къысха урду, бети къызарды, кёзлерин дженгил-дженгил къагъыб:

— Болум къыйын болду. Бу участокну бизге ышанадыла. Бир джангыз эркиилигибиз барды: ёлгюнчю былайдан таймазгъа. Ёлсек да, совет аскерчилеча, ёлейик. Отну джаугъа тюз ачыгъыз! — деб, тамагъы тюрлене, Хызыр команда берди.

Пахомов сюркелиб Хызыргъа келиб айтды:

— Джолдаш командир! Ол уллу ташладан айырылыб, бауурланыб, бизни кюн батхан джаныбызгъа чыгъа келген беш-алты фашистни кёремисе?

Хызыр къараб, аланы кёргенлей, пулемётну алагъа буруб, бирин да къоймай аудурду. Величкону бёлюмю чачылгъандан сора, Величко болгъан джанына Хы-

зыр эки кючлю автоматчыны салгъан эди. Хызыр Младыченкогъа, сюркеле келиб, кёзюне джити къараб, сорду:

— Къалайды, джолдаш сержант, иссимиди?

— Иссиди, джолдаш сержант!

— Бёрючюгюм, сенсе адамлыкъ, тенглик этерик, сеннге толу ийнанама, мен ёлмей, сени атмам, — деб, Хызыр пулемётун эркелете, бетджанны аууштурду. Тенгизчилени окълары азыракъ бола башлагъанын сезиб, фашистле аланы юч джанларындан чабыуул этдиле. Тенгизчиле къысха очередле бла фашистлени бауурландырадыла. Бир немец офицер бла эки солдат кеси таба сюркелиб келгенлерин кёрюб, Хызыр алагъа юч очередбергенлей, пулемёту атмай тохтады.

— Не болгъанды? — деб къараса, пулемётну патронлары бошалыб тура.

— Энди болмады, башха мадар этейим, — деб, Хызыр тешиниб, гранатларын да алыб, аланы фашистлеге атды. Хызыр кёкде ойнагъан фашист баштокъмакъланы кёрюб, ышара тургъанлай, аны кёкюрегине бир ачы ауурлукъ тийди. Олсагъатдан сермеб, сол эмчегини тюбюнден тутду. Чанчылыб тургъан къамамы барды деген муратда, аны тартыб алама дегенча, къолу бла къабыргъасын ары бери къармады. Аны къолуна джылы къан джагъылгъанында, джюрегине окъ джара тюшгенин билиб, асыры ачыгъандан тишлерин гъыжылдатды. Хызыр кесин эскериб, ташны арты таба сюркелиб джетерге. Пахомов аны джунчугъанын эслеб къарагъанында, командирни ёшюню къан джугъу болуб тура эди.

— Эй, джолдаш сержант! Къоркъма, байлайым! — деб сумкасындан мамукъ, байлау чыгъарыб байлай тургъан заманда, фашистле къол юсюнден ата, джуукъдан джуукъ кириб, келгенлерин кёре эди. Фашистлени келгенлерин кёрюб, сержант Младыченко пулемёту бла джауну джерге бауурландырды. Пахомов Хызырны джарасын байлай тургъанлай, доб-деб джыгъылды. Не болду деб къарагъанында, Хызыр Пахомовну башындан къан къуюлгъанын кёрдю.

— Джаным кибик сюйген тенгим, меннге болушама деб кесинги аудуртубму алдынг? Ай, зауаллы Коля, — деб узалыб, аны буунундан тутду.

— Ахыр кючюмю салыб, сени къанынгы да, кесими

къанымы да фашистледен алайым, тенгим, сен энди рахат бол, — деб Хызыр аны башын сылады.

Пахомовну джыгъылгъанын да кёрюб, экиси да ёлюбмю къалдыла деб джюрегин къоркъуу алыб, Младыченко эрлай джетиб, Хызыргъа сорду:

— Сержант, не болду сизге!

Ууахты кёзлерине ау салыб, терен солуй тургъан Хызыр, кёзлерин ачыб былай айтды:

— Сан бёлюмге командирлик эт. Джаудан бизни къаныбызны ал. Ма, мени партбилетими политотделге джиберирсе, — деб хурджунун кёргюздю. Младыченкону кёзлери суудан толуб, фашистлеге окъланы джюуюлдетди. Джан дыгаласда тургъанлай, фашист автоматчыланы келе тургъанларын кёрюб, алагъа ачыудан, къолунда къалгъан гранатаны да хазырлай, арт тамчы къаныны дертин алыргъа, таш артындан джаугъа къоркъуу сала, кенг джауорунлу, къара къашлы, аслан джюрекли, къарачайны батыр уланы—Хызыр—арт кючюн джыйыб къобду. Ол ёлюмден къоркъмай эди, джюреги ачыудан къайнай, джаугъа джити къараб, тишлерин къаты къысыб арыбери тентирей келгенин кёрюб, немец офицер аны джаны саулай пленнге алама деб къууаныб, аллына чабыб: — Орус, кесинги пленнге бер!—деди. Хызыр ёрге сюелиб, кёзюне кёрюннген талай фашист къыйынлыкъланы барында андан алыргъа излегенча, бир кесек аны кёзюне къараб туруб, эрлай, сау адамча, гранатасын атылтыб, кесин да, немец офицерни да кесек-кесек этдирди.

Къарачайны батыр уланы—Хачирланы Эгизни джашы Хызыр—Ата джурту ючюн, партия ючюн Совет Союзну тулпары къызыл флотчу Сивко И. М. этген батырлыкъны этиб ёлдю.

Аппаланы Билял

●

ПАРТОРГАНИЗАЦИЯНЫ СЕКРЕТАРЫ

●

1.

Адамны джаны къыйналады, джаны. Ким биледи, быллай затны биринчи этгени ючюнмюдю, кесин, не да джыйылыуда чыгъыб сёлешгенлени ашыкъгъаннгамы санайды, огъесе тюз бла терс бегим алгъанларын толу ангылаялмаймыды, къалай да болсун, аны уллу сагъыш басханды...

Кече арасы болгъанды. Юйдегиле татлы джукълайдыла. Ол кесини бёлмесинде чыракъны эртде джукълатханды, таб тешиниб да джатхан эди, алай а сагъышла аны джылы орнундан къобаргъандыла. Бусагъатда уа ол герезени джабыуун бир джанына этиб тышына къараб турады. Къар а джауады, быйыл биринчи кере джаугъан къар. Ол бек тазады. Кеси да юйню джылылыгъы ючюн болур, терезе кёзлеге тийиб алада ариу суу тамчыла болуб энишге саркъыб барадыла. Айхай, хар адамны иннети, иши, джашауу, ма бу джангы джаугъан къарча, таза болса уа! Ол сагъатда бу сагъышла да болмай, парторганизацияны секретары да орнунда рахат джукълаб турлукъ эди...

Ол ингирде болуб озгъан партия джыйылыуну, башдан башха Ветров Иван Дмитриевични, аны юсюнден сёлешгенлени (кеси да аланы ичлеринде болуб) энтда бир къат кёз аллына сюеди. Ветров 1948 джылдан бери партиягъа членди. Алай а бу аны таныгъанлы алай кёб заман болмайды. Ол кёзюуде кесин джюрютгенине къараб айтса. Ветров партияны тизгининде болургъа тыйыншлы адам тюлдю. Ол къачан, нек, къалай терс атлаб тебреди. Аны биргесине ишлегенле, коммунистле дженгил огъунакъ къолгъа алыб, джолгъа нек салмадыла?

«Мен секретарь болуб ишлегенли бузулду эсе уа? Огъай, мында талай джылны алгъын берилген эки къаты выговору Ветровну алгъын да коммунист деген сыйлы атны мийикде тутмагъанын кёргюзеди. Эшта, ол адамлыгъын аякъ тюбюне эртде теблей башлагъан болур эди. Озгъан заманда болгъан ишге бусагъатда парторганизацияны секретары джууаблыды деб киши айталлыкъ тюлдю. Алай а адамгъа джаны ауругъаны къалмайды. Аз кёб да айт, бу ишни юсюнде кесин да айыблыгъа санайды. Нек десенг, парторганизациягъа секретарь болуб тургъан джылгъа джуукъ заманда, бу адамны тюз джолгъа салыр ючюн кюрешген болмазмамы деб, аккыллы болады...

Ол кёзюуге мюлкде онбеш партия джыйылыу болгъанды. Ветров а аланы къуру бешисине келгенди, ол бешисини ючюсюнде да эсириб эди. Кеси да бир кесек олтуруб, эркинликсиз кетиб къалгъанды. Ичкиге кесин бериб, орамлада адебсизлик этиб айланады, юй бийчеси бла дауур-сюйюрю къурумагъанды. Аны юсюне партия взносну заманында бермегенди. Парторганизацияны секретары Ветровну юйюне барыб, кесине чакъырыб да талай кере сёлешеди, бюрогъа джыйылыугъа салды. Энди кесими иги джюрютюрме деб сёз бере да кете, экинчи кюн а биягъынлай джорукъну буза да тебрей, адамланы бети бла азмы ойнады? Алай эте тургъанлай, кёб болмай ишден чыгъаргъанларында, мындан ары иги ишлер, ичмез деб кюрешиб, джангыдан башха ишге алдырды. Алай а не келсин, эки-юч кюнден биягъынлай этиб тебреди...

Мындан алда да коммунистлени асламысы бетибизни джойгъаны боллукъду, мындан ары арабызда боллугъун сюймейбиз деб тохтагъан эдиле. Алай а бир къаумла (секретарь да аланы ичлеринде болуб) огъай, адамны, сюйгенингча бол деб, атыб къояргъа болмайды, энтда бир кесек къарайыкъ. Сёлешейик, ойлашыр, деб, унамадыла. Алай а чыртда болмагъанында, бюрода аны партиядан чыгъарыргъа деб бегим алдыла эм да джыйылыугъа салдыла. Аны юсюнден сёлешгенле — Преградна советни председатели Стругацкая Любовь Моисеевна, агъач уста Бачарников дагъыда башхала—Ветров КПСС-ни Уставына бой салмагъанын, мораль кодексни бузгъанын айтдыла. Аладан сора да парторганизацияны

секретары сёлешгенлени айтханларын тюзге санады. Алай бла джыйылыу Ветров Иван Дмитриевични партиядан чыгъарыуну юсюнден оноуну КПСС-ни райкомундан тилерге деб бегим алды.

Былай къарасанг бары да тюздю. Алай а айыб кесинде болса да, адамгъа джанынг ауруйду. Аны тюз джолгъа салыр ючюн парторганизация къолдан келгенни этгенди. Бу затны ингирли бери ненча кере кеси-кесине соргъан болур секретарь.Этгендиле, къолдан келгенни барын этгендиле. Алай болса да секретарны бу адамгъа джюреги бек ауруйду. Анга коммунистле сюйгенингча бола тур деб къоймай, кёз-къулакъ болгъанлай турлукъдула. Секретарь да ма ол адамны мындан ары джашауна сагъыш этеди.

Муну бла иш бошаямайды, Ветровну мындан ары джашауу уа?!

Сагъышла, сагъышла, адам ючюн аны адамлыгъы, джашауда орну ючюн сагъышла. Сиз адамны джукъусуз этсегиз да, джюрегин къыйнасагъыз да бизни бла болугъуз. Сагъышла, сиз адамлыкъны баш шартларыны бирисиз, башхаланы джашаулары ючюн этилген сагъышласыз.

2.

«Преградна» совхозну парторганизациясыны секретары, Биджиланы Ибрагим, сабийлигинде огъунакъ да окъургъа, ишге тырмашхан адам болгъанды. Аны билимини иги болгъаны ючюн биринчи классдан ючюнчю классха ётдюрген эдиле. Алай а не келсин, джетинчи классдан сора школгъа джюрюрге мадар табмайды. Атасы ёлюб къарт анасына кесине къараргъа да борч Ибрагимге тюшдю. Олсагъатда уруш джангы бошалыб, хар къайда да ишчи къол джетишмей, хар зат къыт эди. Ибрагим ишлеген да эте, юйде 8, 9, 10 классланы китабларын окъуб, ангыламагъан джерлерин тенглерине, устазларына соруб, билимин ёсдюрюб кюрешеди. Алай бла эки-юч джылны ичинде орта школну юйде окъуб бошайды. Ол колхозда учётчик болуб иги ишлегени ючюн джашлыгъына да къарамай, 1954 джыл чюгюндюрчю бригадагъа тамада этедиле. Бригадир болуб 1957 джылгъа дери ишлейди. Ол кёзюню ичинде Ибрагим башчылыкъ этген бригаданы коллективи кесини джигер иши бла

районда алчыланы санына къошулады. Мында хар гектардан 400—415 центнерден чюгюндюр алгъанлары себебли, бригадир Биджи улуну сыйлы саугъала — грамотала бла саугъалайдыла.

1957 джыл Кавказгъа кёчюб келгеден сора, Ибрагим Зеленчукде ВЛКСМ-ни райкомунда секретарь, андан сора райисполкомда инструктор болуб ишлейди. Артхаракъ аны КПСС-ни Преградна райкомуну инструктору этедиле. Бусагъатда «Лаба» совхоз, ол сагъатда «Преградна» совхозну ючюнчю бёлюмю эди. 1960 джыл «Лаба» совхоз къуралгъанында, Биджи улуну бёлюмге тамада этиб ары иедиле. Былайда эки джылны ишлейди. Ол кёзуюге джаш совхозну хар неси да джарашыб алгъа уруб тебрейди. Совхозну Биджи улу башчылыкъ этген бёлюмюню ишчилери иги юлюш къошадыла. Совхозну коммунистлери анга уллу ийнанмакълыкъларын билдирирге, парторганизациягъа секретаргъа сайлайдыла. Бир джылдан а КПСС-ни райкомуну бюросу партия ишледе къолундан келлигин таныб, Биджи улуну Ставрополь Партия-Совет школда окъургъа ийеди. Аны джетишимли бошаб келгенден сора, «Преградна» совхозну парторганизациясына секретарь этиб айырадыла. Бусагъатда ол ишни да тындыра, Ставрополь шахарда эл мюлк институтда заочно окъуйду.

3.

Биреуню къууанчы болса, аны тенгли къууаныу, бушуу болса уа анга болушхан, кёл этген, джарагъан совет адамны адетиди. Биджи улу да биреу бары ючюн, бары да биреу ючюн деген джорукъну тамам тутханы, хар кимни джюрегине джол таба билгени ючюн совхозну ишчилери кёб затны юсюнден аны бла кенгешедиле.

Ибрагим джарыкъ адамды. Алай биреуню бир иги зат этгенин кёрсе, артыкъсыз да бек джарыкъ болады. Ма бюгюн да, къайсы эсе да бир макъамны мурулдай, юйюне келди. Юй бийчеси, Фатима, китаб окъуй эди. Ол да пединститутда заочно окъуйду. Кеси да сабий садда воспитатель болуб ишлейди. Анга ишлеген, окъугъан, эки сабийге къарагъан, юй джумушну тындыргъан тынч

болмагъанын Ибрагим иги биледи. Ол себебден, не джаны бла да болушуб кюрешеди. Фатима дерсин эте тургъанлай келсе уа, аны ишинден бёлмей, кеси хантын алыб ашаб, ол да китабларын, тетрадларын джыйыб, аны къатына олтуруб окъургъа джарашыучанды. Бюгюн а Фатиманы къатына келиб:

— Асыры кёб окъугъан иги тюлдю, кел киногъа кетейик,—деди.

— Кеч болгъан болур,—деди Фатима, башын кёлтюрюб.

— Огъай, алкъын тогъузгъа он минут керекди...

— Бюгюн сизде не джангылыкъ барды,—деб сорду джолда Фатима.

— Эшта, асыры джарыкъ кёрюб бир къууанчым болгъанын сезген болурса,—деб ышарды Ибрагим. — Сен да таный шойса да Яковский Александр Васильевични, техник болуб ишлейди. Ол бек айтылыб тургъан алчы адамды, юлгюлю коммунистди. Алай а аны джюрегин къыйнаб тургъан бир зат бар кёре эдим. Мен джангы болгъаным себебли, эскериб къоялмагъанма. Бир адамны бир джангылгъанын эслеб, иги ишлерин кёрмеучю секретарла алкъын тюбейдиле. Алгъын секретарь аны 1959 джылдан бери тургъан выговорун къоратмагъанды. Андан бери ол совхозгъа кёб хайыр келтиргенди. Сагъыш эт, аллай адам беш джылны выговору бла айланнганды. Кеси да айтыргъа тартыннганды. Бюгюн джыйылыуда аны выговорун алдыкъ. Сен бир кёрге эдинг, къалай къууаннганын. Мен да андан аз къууанмадым.

4.

«Преградна» совхозну парторганизациясы къуру быйылны талай айына кёб ишлеге къарагъанды, кемликлени тюзетгенди, мюлкню ишини алгъа барыуунда талай иги бегим алыб, джашауда бардыргъанды. Биз партия джыйылыулада сюзюлген эки затны алайыкъ.

«Преградна» совхозда джамагъатны ичинде политика ангылатыу ишле къарыусуз баргъанларын эсге алыб, аннга къарагъан эди. Джыйылыуда, хар коммунистге тийрелени джангыдан юлешиб бериб, къаллай темалагъа

лекцияла окъурукъларын, ушакъла бардырлыкъларын айтадыла. Агитаторла бла семинарла этдиле. Политика ангылатыу ишге башчылыкъны алгъынча биреуге бериб къоймай, партбюро кеси къолуна алды.

Узаймай бу ишде джетишимле бола тебредиле. Бусагъатда уа урунныганлагъа кеслерин сюйдюрген агитаторла мында кёбдюле. Сёз ючюн, Кондратенко Филипп Иванович, Чайковский Иван Григорьевич, Къарабашланы Алий, Чочуланы Шахарбий дагъыда башхала совхозда огъай, районда белгилидиле. Ала бу кюнледе КПСС ни Ара Комитетини сентябрь Пленумуну бегимлерин халкъгъа ангылата, кеслерине бёлюнюб берилген тийреледе, фермалада лекцияла окъуйдула, ушакъла бардырадыла.

Кёб болмай джаш тёлюню коммунист халиде ёсдюрюуню юсюнден КПСС-ни обкомуну пленуму болгъан эди. Анда алыннган бегимлени джашауда толу бардырыр ючюн совхозну коммунистлерини джыйылыуу болуб, анда джаш тёлюню окъууну, ишини, кесини джюрютюуюню юсюнден сёз баргъанды. Парторганизацияны секретары Биджи улу бек магъаналы доклад этгенди. Анда айтылгъаннга кёре, коммунистлени сабийлери кеслерин джюрютюу бла кёблеге юлгюлюдюле. Сёз ючюн, тогъуз айгъа джыллыкъ планын толтургъан, тёртюнчю эм да алтынчы гуртланы тамадасы Ёзденланы Иммулитдинни алтынчы классда окъугъан къызчыгъы—Халимат—айырма сохтады. Ол классдан совхозну экономисти Лавченко Илья Андреевични джашы, Сергейни, окъууну, халисини игилигин устазла юлгюге айтадыла. Быллай сабийлерин иги окъутхан, ариу халили этген коммунистле бек кёбдюле, алай а, сюйгенингча эт деб алагъа эс бёлмегенле да тюбейдиле. Алыб айтыргъа, Никитин Константинни, Лайпанланы Мухтарны сабийлери къарыусуз окъуйдула мизамлары да иги тюлдю.

Партия джыйылыуда чакъырылгъан устазла да коммунистлени окъууларындан, кеслерин джюрютгенлеринден кёб хапар айтдыла.

Бу джыйылыудан сора сабийлени окъуулары айырылыб иги болгъандыла. Парторганизация алчы коммунистлени джууаблы къуллукълагъа теджеуге кадрла ёсдюрюрге уллу эс бёледи. Совхозну дирекциясы керти ышаннгылы адам болмаса, аны кёргюзмезлигин иги биле-

ди. Ол себебден парторганизация айтхан адамланы ишни эм джууаблы джерине салады. Сёз ючюн, алгъын ишчиле Гочияланы Сеит-Бий, Айбазланы Асланбек, Бортов Николай Иванович дагъыда башхала эл советде, сют фермалагъа тамадала болуб ишлей, иги джетишимле этедиле. «Преградна» совхоз кюнден кюннге бай болуб барады. Аллай бир да станисени джамагъатыны джашау болуму ёседи. Къалалача юйле ишленедиле. Ишчиле уллу джюрек кёлтюрюлюм бла уруна, совхозларын алчы мюлклени тизгинлерине къошар ючюн кюрешедиле, ол себебден джетишимлери да игиди. Ол хорламланы болдургъан парторганизацияланы таб башчылыкъ этгениди, коммунистлени ал сафда баргъанларыды. Парторганизацияны секретары Биджи улу уа, джетишимлеге къууаныб къоймай, ишни андан да иги къурар ючюн этиллик мадарланы излейди.

Блимгъотланы Мунир

КЕЛИН

Танг атыб Тебердиге джарыгъын тёкдю. Джангы тийиб келген кюнню кёлеккеси Айры башындан энишге саркьыб башлады. Эл татлы джукъудан уянды. Адам джюрюген, мал ёкюрген, тауушла асламдан аслам эшитилледиле.

Джылы келген тиширыу, ийнек саууб бошаб, джашчыгъына: «Малла озуб барадыла, терк бол, ийнекни сюрюучюню аллына тый»,—деб, юйге тауушу этиб, арбаздан орамгъа чыкъды. Джолну ёрге гузаба келе тургъан тиширыуну эслеб, арабий, къайсы болду танг атар-атмаз бу ашыгъыш баргъан, деген акъыл бла джити къарады. Сора, ол джуукъулашыб таныгъанында, джылы ышарыб: «Асто, келин, таныялмагъанма да, аны ючюн къарайма алай джити, нек эртделегенсе, не къайгъынг барды», — деди.

— Эшта, эшта, Айшат, бир зат да болмагъанды, галай къызчыкъгъа бюгюн школгъа эртдерек келигиз деген эдим, ары чабыб барама, къабыргъа газет чыгъарадыла, мен да бир кёз джетдирмесем боллукъ тюлдю.

— Бар, аурууунгу алайым, бар, джанынга къурман болайым, сабийлени адам этер ючюн кёб къыйынынг киреди, ёмюрюнг узакъ болсун, насыб кёргенлей, ишингден къууанныганлай тур. Гырылдаб аллынгы тыйгъаныма айыб этме, сени кёрсем, сёлешмей болмайма.

Нурсия былай ариу сёзлени аз эшитмейди, ёзге, бу ашхы кюнню тийиб келгени бла аллына быллай огъурлу адам тюбеб, джюрекни терининден чыкъгъан джылы сёзлени айтханында, къууанч тыбырлы болуб, къанат битгенча кёрюндю, эртденнги табигъатны джарыкъ джырына бёлениб, къууанныганын ичинде тыялмай, кеси да

эслемей тургъанлай, ышарды. Сора, бир кесекден сагъышха кирди, элге джангы келген кюнлери эсине тюшюб, кёз туурасы бла озуб башладыла сейир кюнле, джашауну бир кесеги...

Нурсия Къабарты-Малкъар университетни филология факультетин бошаб, Тёбен-Тебердиге келгенли, кёб болмайды. Элге келин болуб келген эди. Бир джолгъа устаз да, келин да къошулгъаны элчилеге эки къат къууанч эди. Ол себебден Нурсиягъа — иги устаз болуб, аман келин болургъа, не да иги келин болуб, аман устаз болургъа джарарыкъ тюл эди.

— Огай, иги танг ушагъулучукъду, Зайнеб, келининг, огъурлу адам болсун, ол келгенлей сизни юйюгюзню да, элибизни да андан да уллу къууанч бассын! Ды-ды-ды, — мени джауума кирсин аман келин, аман болса уа, терк къойдурлукъбуз.

— Эшта-эшта, Мариям, ол затны ауузунга джаратырыб да къалай айтаса, мен эште тургъанма, атасы анасы да бир да асыулу адамладыла. Ана сыры балада дегенлей, огъурлу тиширыучукъ кёрюнеди.

Ариуду, эршиди, игиди, аманды — быллай кёб сёз айтылады келин келген джерде, аланы барысын да Нурсия эсде тутаргъа, унутмазгъа кюреше эди. Халкъ акъыл тёбесиди, аны айтханына къулакъ салмасанг боламыды!

Той-оюн да бошалды. Джуукъ-тенг къууанчны этиб, юйлерине къайгдыла. Хар не да орнуна джараша башлады. Талай замандан Нурсия Умаровна, устазлыкъ борчун толтурургъа хазырланыб, эшикден киргенлей, ёрге туруб, аны кёзюне уллу сейирлик бла къарагъан сабийчиклени аллында сюелди.

— Къылыкъсыз сабийледиле, къарыусуз окъуйдула дейдиле, джарашалырмамы, бир-бирибизни ангыласакъ а, дерс окъургъа да юренир эдиле...

— Къаллай устаз боллукъду экен, урушурукъмуду, билими уа къалайды?..

Устазны сохталаны да бет тюрсюнлеринде, къарамларында быллай соруула таныла эдиле.

Саламлашдыла, танышдыла, сабийле олтуруб орунларына джарашыб, дауур тохтагъандан сора, Нурсия Умаровна:

— Мен сизни орус тил бла литературадан окъутхандан сора да, класс тамадагъыз боллукъма, — деди.

Сабийле шыбырдашдыла, бир-бирин тюртюб, дауурсюйюр этиб башладыла. Андан ары созмай, устаз дерсни темасын билдириб, Александр Сергеевич Пушкинни джашауундан, творчествосундан хапар айтыб башлады. Нурсия Умаровна, хапаргъа къызгъандан къыза, сабий дауур да аздан аз бола, бир кесекден устазны ауазындан сора классда шошлукъну бузгъан таууш тохтады. Хапарын бир такъыйкъагъа бёлюб, сабийлеге кёз джетдириб, аланы ауузчукъларын да ачыб тынгылаб тургъанларын эслесе, устазгъа таукеллик къошулгъандан къошула бара эди. Андан сора уа, уллу орус поэтни юсюнден ушакъ башланды. Къонгурау къагъылгъанында, аланы асламысына дерс асыры къысха кёрюндю.

Ма былай башланнган эди джаш устазны бу школда биринчи дерси. «Къош да бара-бара тюзеледи» дегенлей, андан ары хар не джарашыб, кесини орнун табды. Нурсия Умаровна башчылыкъ этген классны да «къыйын класс» аты унутулду, сохтала уа алчыланы, айырма сохталаны тизгининде айтыла башладыла. Барысы да алай кеси аллына орнуна келиб къалгъанды деб кёлюгюзге келмесин, ол болумгъа джетдиргинчи Нурсия Умаровна къаллай бир къыйналгъанын, ненча джукъусуз кече ашыргъанын, ненча къалау тетрадьны тинтиб чыкъгъанын айтыб къолундан да келлик тюлдю...

Махтау, сый да урунууда, халал урунууда, табылады Нурсияны аты школда къой, бютеу элде да иги бла сагъыныла башлады. Ол агитатор болгъан тийреде уа артыкъ да бек багъалата эдиле аны. Орамны башындан энишге айланнганлай огъуна, уллу, гитче да, къарт джаш да:

— Келин келеди, келин келеди, — деб, бир-бирине билдире, «Агитаторну юйюне» джыйыла эдиле. Узун бойлу, къара шинли джукъа тиширыучукъну тёгерегине джыйылыб, джылы ушакъ кече арасына дери созулады.

— Келин, дунияда не бола турады, бюгюн андан асламыракъ айтсанг:

— Мен а, тоба, юй джашаудан да сёлешмесем боллукъ тюлдю.

— Айыб этме, тарыгъыуланы сенге айтмасакъ кимге айтырыкъбыз.

Соруула, соруула, учу-къыйыры болмагъан соруула. Барысына да тынгыларгъа, джууаб берирге, болушургъа

керекди. Барыны да кёлюне джетиб, юйге къайтса да, эрлай тынчайыргъа мадар табылыб къалмайды: тетрадла сакълайдыла, дерслеге да иги хазырланмасанг болмайды! Алай бла терезеден орамгъа ургъан джарыкъчыкъ энтда талай заманны джукъланмай турлукъду. Тёгерекде эл а татлы джукъугъа батханды...

Талай джылны мындан алгъа эди ол. Тиширыу советге тамада сайларгъа джыйылгъандыла. Къатынла, бирем-бирем трибунагъа чыгъыб, кёллерине келгенни айтадыла. Бир узун сюекли тиширыу джаулугъуну къанатын онг къолу бла сол имбашына атыб, сёзню башлады: «Бизни эл коммунист джашау ючюн кюрешген сагъатда, ол сыйлы ишге юлюш къошаргъа керекбиз. Хыйсаб а барды, къолубуздан да кёб зат келликди, сен, мен, ол, бириси къызны, джашны къууанчларын джангыча этсек, келинден, джашдан джулкъар дыгалас этиб турмай, нени да алагъа этиб, джангы юйленнген юйдегини джашауну кенг джолуна чыгъарсакъ, къалайгъа баргъан затды ол»... Сёлеше тургъан солууун алыб, джангыдан башлагъынчы, олтуруб тургъанланы арасындан джаулугъу башына чох тюйюлген бир тиширыу ёрге къобуб:

— Ауузунга да чабдым, айыб этме, Асият, айтханынгы ушаталмай тебгенме. Дунияда атадан-бабадан бери келген адетле бизни юсюбюзде къурургъа тёреми болгъанды? Джамагъат не айтыр? Не уа, джангыз джашымдан бир кюпес джаулукъну бойнума атмай къалай къояйым, не да ол джандетли боллукъну аты эки галош бла къалай къалсын...

Кёб сёлешди былайгъа джыйылгъан джамагъат. Биринчини экинчини джакълагъанла да болдула. Не этериксе, эски джангыгъа алай тынч бой салыб къоймайды, джашау кюрешди, анда къаджыкъмагъан хорлайды, ашхы адетле, тюзлюк хорлайдыла.

Сёлешиуле бошалыб, кёзюу тиширыу советге председатель сайларгъа джетгенинде: «Нурсияны, келинни, кесибизни келинни,» — деген тауушла аслам чыкъдыла. Барысы да бир аууздан разы болуб, Нурсия Умаровнаны председателге сайладыла...

Андан бери аз суу акъмагъанды Теберди къобанны энишге. Ёзге, элни джашауунда сейирлик затла да кёб болгъандыла. Насыб юйню къуралгъаны аланы бириди. Ненча къууанч болгъанды былайда, ненча ашхы алгъыш

айтылгъанды. Ол алгъышланы къыйыры тиширыу советни председателине да джетеди. Бирда мардасыз джарыкъ адамды Нурсия. Чыгъыб тепсер, кюлюр, ойнар, накъырдасы, чамы тохтамаз, стемеге барса, къараб турайым дерсе. Айтыб къояргъа, насыб юйде джашауларын бир этген эки джаш адам ол кюнню ёмюрде унутмазча, уллу сый бла эслерине тюшюрюрча боладыла.

Элде хаманда той-оюн, келин алгъан, къыз чыгъаргъан къууанчла болуб турмайдыла. Джашаялмайбыз деб келирле, бири уа хоншусундан тарыгъыр, не аны, не мени къоратмай мадар джокъду, деб бууар. Табылады тиширыу советге иш.

Ма, сёз ючюн, озгъан затды, алай а сагъынмай болалмайбыз. Турду да бир къартайгъан тиширыу хоншусу бла къагъышды, айтмагъанлары къалмады бир-бирлерине. Ауузларында ит ёлдю, экинчи кюн къарагъанында, хоншусу бир тиширыу бла ушакъ эте тургъанын кёрдю. Бир да ишексиз аны да меннге ёчюктюрюрге тебрегенди деб, алай келди кёлюне. Алай бла хоншусу сёлешген адамла къартайгъан тиширыугъа эрши кёрюнюб, ол аланы къанлы джаугъа санаб башлады. Алайтын озсала, «Къанджауарыкъла, мени онгсузгъа джууугъу, тенги болмагъаннга санаб»,—деб мурулдай, саулай тийреде не эркиши, не тиширыу болуб, бир адам да къалмагъанча, бары бла тюйюшдю, урушду.

Чот андан да тереннге кирлик болур эди, тиширыу совет, аны председатели Нурсия ишин къолгъа алмаса. Сау болсунла—кюрешдиле, джарашдырдыла. Энди уа ол тийрени адамлары, бал бла джауча, татлы джашайдыла. Хоншуну сыйын, намысын кёре биледиле.

Ма былайды, элни сюйген устазы, сюйген келини Эсеккуланы Нурсияны, Умарны къызыны джашауу, иши. Бир сёзсюз, къыйынды, алай а халкъгъа джумуш этиб, андан сый, бюсюреу табхандан уллу насыб къайда адамгъа!

Текеланы Борис

СУРАТХАН

1950 джыл. Алма-Ата шахар. Тау-магъадан институтну уллу байрамы барады. Актовый залны ичинде ол мюйюшде, бирси мюйюшде кюлкю, хархъ, чам, накъырда эштиледи. Бюгюн институт кесини окъуучуларын джашауну кенг эм да джууаблы джолуна ашырады. Залда 500-ге джуукъ джаш джыйылыб, бирбирин институтну бошагъанлары бла алгъышлайдыла.

Алай а биз бир кесек джангылдыкъ, былайда къуру джашла болмагъандыла. Аланы араларында къара шинли, субай къызчыкъ **бир кесек джунчуяракъ** да болуб, къабыргъагъа къысылыб, бетинден ышаргъаны кетмей, студент тенглерини джашауларында биринчи уллу байрамларын къуанчлагъаны ачыкъ кёрюнеди.

Джыйылыу, къурау-заман озду. Джашла бары да стол джанына джарашдыла. Биринчи сёзню институтну профессору, къарт педагог ёрге туруб: «Джашла, мени багъалы сохталарым, джолдаш педагог тенглерим, мени бюгюн кесими джашауумда эм насыблы кюнюмдю деб турама. Ма бюгюн былайда олтуруб тургъан джашла бизни уллу къралыбызны джер-джерине ишлерге чачыллыкъдыла. Мен кесими джашауумда быллай байрам ингирледе кёб болгъанма. Алай а хар заманда да бу кёзюуле мени джашауумда эм уллу орун аладыла. Мен аланы барын да бирча магъаналы, багъалы кёреме.

Мен бу институтда ишлегенли кёб джаш тёлюню устала, инженерле этиб ашыргъаныбыз эсимдеди. Аланы джангыз бири бизни институтну бетин джоймагъанды, сыйын тюшюрмегенди. Сизге да бизни педагог коллективибизни уллу ышаныуу барды. Сиз да институт-

ну, менича къарт устазларыгъызны сыйларын не заманда да ёрге тутарыкъсыз деб ышанама.

Бюгюн институтубузну бошагъанланы уллу къууанч ингирлери къалгъанладан эсе бир кесек башхалыгъы барды. Ол да не затды десегиз, быйыл институтну бошагъан джашланы арасында джангыз бир къыз барды, ол да бизни къарнаш, таулу миллетлерибизни бирини къызыды. Кеси да ма бусагъатда бизни бла биргеди. Биз аны барыбыз да туугъан эгечибизча кёрюб, сыйлаб тургъанбыз», — дегени бла бир джанына бурулуб:

— Суратхан, сен бек къыйын усталыкъ алгъанса, тиширыугъа къой, ма бу джигит джашлагъа да ол бек къыйын тиерикди джашауларында. Алай а ол сыйы уллу, совет халкъыбызгъа, къралыбызгъа да бек керекли усталыкъды.

Сен кесинг сайлаб, сюйюб алгъанса бу усталыкъны, кесинг сайлагъан джолдан джаллама. Толу муратынга джет. Биз да махтанырча инженер бол.

Къарачай халкъны джигер къызы—таулу тиширыуланы арасында биринчи тау-магъадан инженер усталыкъ алыб, ишлеген Суратханга айтылгъан эдиле бу сёзле.

Суратхан Къарачайны эм эски эллерини биринде, Хурзук элде Байрамукъланы Баталны экинчи сабийи болуб туугъанды.

Граждан къазауатны къыйын джыллары... Къазауатдан сора уа халкъ мюлкню аякъ юсюне салыу. Ачлыкъ, джаланнгачлыкъ, къыйынлыкъ. Ол бютеу къралыбыздача тау элледе да эм къыйын заман болгъанды. Къарт батал юйдегисин сау къалдырыр муратда, туугъан элин къоюб, узакъ джолгъа чыгъады.

Эл элден ауа, ол Нарсана шахаргъа джетеди. Былайда да джашауну бек къыйын болгъаны себебли Ючкёкен таба тебрейди.

Бери келгенинде джууукъ, тенг табыладыла. Джунчуб айланнган Батдалгъа биринчи болушлукъну этедиле. Ол 1922-чи джыл эди.

Совет власть Къарачайда джангы орналгъанды. Джаш властьны джаулары кёбдюле. Ала байла, бийле, афендиле—джангы джашауну кёрюб болмагъан мурдарла. Алай болса да берч къоллу урунгган халкъ кесини эркинлигин къолундан джибермейди. Ол эркинликни халкъ кёб къан тёгюб табханды...

Батдал да халкъ эркинлик ючюн, джангы джаш со-

вет власть ючюн кюрешчилени джанларына турады, къарыуун аямай джарыкъ джашау ючюн кюрешеди.

Акъ аскерден къалгъан ууакъ-тюек къауумланы, бандитлени, кулакланы къыстаб, къурутуб, областыбызны джерин ариулагъандан сора, рахат джашау башланады. Батдалны Нарсана шахаргъа джамчы, кийиз этген мастерскойгъа тамада этиб джибередиле.

Былайда Суратхан тамада эгечинден айырылыргъа унамай, джылы да джетгинчи, школгъа джюрюб башлайды. Алай а атасын башха эллеге, районлагъа ишге къысха-къысха ашыргъанлары себебли, Суратхан да школланы кёб аууштурады—Ючкёкенде, Джангы Къарачайда окъуйду.Школну бошагъандан сора уа 1931 джылда рабфакны хазырлаучу курсуна джарашады. Былайда Суратхан биринчи болуб кесин къралны керти адамына санайды. Ата джуртубузну аллында уллу борчу болгъанын ангылайды. Анга акъылны берген, къараб къууанчын алалмагъан, джабджангы комсомол билет болгъанды. Ол кюнден башлаб Суратхан кесини джашауун халкъына, хайыр этер ючюн береди.

1941 джылда Орджоникидзе шахарда рабфакны багъалы металланы юсюнден факультетин бошаб, рудниклени биринде ишлеб башлайды.

Суратхан ишин, усталыгъын бек сюйсе да, башха ишге, комсомол ишге тыйыншлы кёрюб, аны ВЛКСМ-ни Къарачай шахар комитетине ишге джибередиле. Бу ишде да Суратхан кесини керти тирилигин, джигерлигин кёргюзеди. Шахар комитетни комсомолчуларыны учётун бардыргъан секторуну тамадасы болуб, къысха заманны ичинде ишни аякъ юсюне салады, шахар комсомол организацияда аны сыйы ёседи. Суратхан иши сыйлы кёб болса да, окъууну бошадым деб не аз да тынчлыкъ табмайды. Ортадан талай джыл озса да ол багъалы металланы институтуна окъургъа кириб, аны 1950 джылда Алма-Ата шахарда бошайды.

Институтну бошагъандан сора Суратхан алты джылны «Кировуголь» трестни 3 бис эм да 26 бис шахталарында вентиляцион ишлени начальниги, 12-чи шахтаны план бёлюмюню тамадасы болуб ишлегенди.

1957-чи джылда уа Къарачай шахарда «Ставропольуголь» производство-техника бёлюмюню тамадасы болгъанды. Бу къуллугъунда Суратхан кёб иш этеди. Чыгъарылгъан тонна ташкёмюрню кеси багъасын не къадар

учуз этер ючюн мадар излеб кюрешеди. Аллай лагъымланы табхандан сора уа «Ставропольская правда» газетде басмалайды. Суратханны бу илму ишини магъанасы уллу болгъанды, къралны кёб байлыгъын аяулу этерге мадар бергенди.

1959-чу джылны июнь айы Суратханны ёмюрюнде эсинден кетмез. Ол ай аны джашауунда эм насыблы, эм къууанч, эм джарыкъ ай болгъанды. Ол айда Суратхан Ленинни партиясына член болгъанды, Москвада Скочинский атлы тау-магъадан институтну аспирантурасына окъургъа киргенди.

Юч джылдан Суратхан аспирантураны джетишимли бошаб, экономика илмуланы кандидаты болуб чыгъады. Андан сора Суратхан Москвада ташкёмюрню техника-экономика анализни эм да техника билдириуню ара тинтиу институтунда илму къуллукъчу болуб ишлейди. Мындан сора да Суратханны сурат салыугъа, назму, хапар джазыугъа пахмулулугъу уллуду.

Бусагъатда Суратханны эм уллу мураты экономика илмуланы доктору атны алыр ючюн диссертациясын джазыб бошагъанды. Муратынга джет, Суратхан! Биз да саннга таулу тиширыуланы арасында илмуланы биринчи доктору болурунгу излейбиз. Бу Совет властьны джылларында ёсген, джашагъан джангыз бир тиширыуну джазыууну юсюнден къысха хапарды

Ол бизни туугъан партиябызны, къралыбызны эркишиге тиширыугъа да тенг эркинликни бергенин, хар совет адамны насыб джашауу ючюн къайгъырыб тургъанларын кескин кёргюзеди. Уллу Октябрь социалист революцияны бу эм уллу хорламларыны бириди.

ДЖАНГЫ ТЕНГ

Кесини джылы тылпыуу, джарыгъы бла адамлагъа саулукъ берген, джашауларын узакъ, джарыкъ къууанчлы этген кавказ кюн, нюрюн аямай, кенг джайгъан кюнлени биринде, электричка бла Нарсанадан келе, мени бир сейир тюбешиуюм болду.

Вагонну ичинде адам кёбдю. Къайры къарасанг да къызыу ушакъ, накъырда, кюлкю. Ма ол алайда олтургъан талай адам тышкъралдан келген къонакълагъа ушайдыла. Ала, бири-бири ауузуна чаба, тылмач къызгъа соруума дегенни тёгедиле. Ала экскурсияларына

разы бола, къууана, нарсананы ариу джерлерине сейирсине келгенлери танылады.

Мени тюз аллымда олтургъан бир сарышилли, кёккёзюме джити-джити къарайды. Мен аны эслеб, аракезюме джити-джити къарайды. Мен аны эслеб, арабин, бу джашха къайда тюбеген болурма, деб сагъышлы болама. Алай а эсге тюшюралмайма. Эшта, ол да мени бир башха адамгъа ушатыб къарай болур деб, акъыл этеме. Айыб этмегиз, сизге джити-джити къарагъаныма. Кёкюрегигизде Чехословак революцион профсоюзланы значогун кёрюб, чех болурмусуз деб къарай эдим, — деб, джаш меннге айланыб, ышарыб, сёлешди.

— Огъай, мен чех тюлме. Алай а, бу чехословак значок болгъанын сиз къалай билдигиз?

— Да мен кесим чехме. Бусагъатда Нарсанада солуйма. Иссисууну кёрмегенме да, ары барама.

— Ашхы, ашхы, да къалайды саулугъугъуз, джаратамысыз бизни курортларыбызны? Мен былтыр Чехословакияда солугъанымда сизни бютеу дуниягъа белгили курорт шахарларыгъыз Карловы Варьде, Марьинский-Лазниде, Мийик Татрланы талай курорт джерлеринде болгъан эдим да бек джаратхан эдим. Артыкъсыз да бек биз, совет адамла, къарнаш чехословак халкъны социализмни ишлеуде уллу джетишимлерине таза джюрекден къууаныб къайтхан эдик.

— Джаратамысамы дейсиз? Мен ташкёмюрчю болмай, поэт болсам да бусагъатда мени кёлюмде разылыкъны, джюрегимде къууанчны толусу бла ангылатыргъа сёз табалмаз эдим. Мени джангы танышым бир кесек сагъышлы болуб, андан сора: — Сиз Карловы Варьда болгъанбызмы дедигиз? Алай эсе, сора мени туугъан элими юсю бла озгъансыз. Элден узакъ болмай шахталаны эслеген эсегиз, мени ишлегеним аладады. Кёб болмай мени бригадама социалист урунууну бригадасы деб аталгъанды. Кесиме да саугъагъа, ма Нарсанагъа келиб солургъа профсоюз путёвка берилгенди. Атым Карлоду, туугъан элиме уа Лидице дейдиле.

— Тохтагъыз, тохтагъыз, Лидицеми дейсиз?

...Олсагъатлай, Чехословакияда болгъан заманымы бир кюню эсиме тюшдю. Ол кюн эртден 9 сагъатда биз, элли совет турист, чехословак профсоюзланы Прагада къонакъ юйюню аллында эки автобусха олтуруб курорт

шахарларына ариу джерлерине экскурсиягъа тебредик.

Прагадан онтогъуз километрге узайгъанлай, автобусла тохтадыла. Барыбыз да джерге тюшюб, бизни кърал бла шагърей этиб айланнган, профсоюзланы къуллукъчусу, чех тиширыу, Марина джолдашны, тёгерегине джыйылдыкъ. Ол, аз энишгерекде талачыкъда уллу къара агъачдан ишленнген крестге къолу бла кёргюзе, хапарын башлайды:

— Немец фашистле Чехословакияны алгъанларында, саулай Чехия бла Маравиягъа «ие» этиб, Гитлер кесини шохун, СС-ни обергруппенфюрерин, полицияны генералын, адам къандан тоймагъан итни—Рейнгард Гейдрихни джиберген эди. Бу мурдар, бери келгинчи Францияда, Голландияда эм да башха джерледе патриотланы, тюз адамланы, чуутлуланы мингле бла, он мингле бла къыргъаны ючюн, къутургъан Гитлерни аллында уллу махтау алгъан эди.

Чехословакиягъа келгенлей огъуна, ол патриотла бла чуутлуланы къырыб башлады. Аны къолунда Чехословакияны компартиясыны подпольеде болгъан биринчи Ара Комитетини эм да «Руде право» газетни бютеу членлери ёлгендиле. Гейдрихни буйругъу бла кёб чех эм да словак патриотла ёлтюрюлгендиле, концлагерлеге тюшгендиле. Бу мурдар, къысха заманны ичинде къралны бютеу байлыгъын тонаб, Германиягъа ашыргъан эди.

Патриотланы подполье комитети Гейдрихни ёлтюрюрге эртде буйрукъ этсе да, патриотла таб тюшюб, ол буйрукъну толтуралмагъандыла. Алай а аны марагъанларын да къоймагъандыла. Гейдрих мурдар, кесин не кёб сакъласа да, не кёб къараул бла джюрюсе да, ёлюр кюнюнден къалмады.

1942-чи джыл май айны аягъы сюреминде Гейдрих, тёгерегин мотоциклле бла келген автоматчикле бла къуршалатыб келе тургъанлай, Лидице элни къатында патриотла джолгъа мина салыб, машинасын, кесин да кёкге чыгъарадыла, къараулланы барын да автоматла бла къырадыла.

Гейдрих бла аны биргесинде болгъан гестапону уллу начальниклери ёлтюрюлгенден сора, фашистле бёрю къаннга кирдиле, террорну андан да бек джайдыла. Гитлерни ставкасындан келген буйрукъ бла июнь айны

ал кюнлеринде Прагадан душманны каратель отряды келиб, былайгъа уллу къыйынлыкъ салды.

Фашистле Лидице элде джашагъанла болуб, 15 джылдан башлаб, бютеу эркишилени элни бир къыйырына чыгъарыб, кеслерине терен уру къаздырыб, барын да автомат очередле бла къырыб, ол уругъа атхан эдиле. Андан сора элни тиширыуларын джыйыб, былайгъа сюрюб келиб, алагъа уруну башын джабдыргъан эдиле.

Бу къанлы ишлеринден сора, къутургъан фашистле сабийлени джашчыкъла бла къызчыкъланы аналарындан айырыб, Германиягъа, къалгъан тиширыуланы да концлагерлеге ашырдыла. Аны бла да къалмай, гитлерчиле бу элчи болуб, ол кёзюуде башха элге, не шахаргъа барыб, сау къалмасын деб, талай заманны излеб тургъандыла. Лидице элни кесин а кюйдюрюб бошагъандан сора, былайда къачан эсе бир эл болгъанды деб танылмазча, танкланы ары бла бери джюрютюб, болгъанны джер бла тенг этгендиле, сюрюлген джерге ушатыб кетгендиле.

Бусагъатда уа бу элни орнунда не барды? Чех патриотланы уллу къарнаш къабырлары. Аны бир джанында къара агъачдан ишленнген мийик крест. Ол сынны, биринчи болуб, 1945-чи джылда, былайын гитлерчи мурдарладан ариулагъан заманда, совет солдатла салгъандыла.

Былайда ишленнген музейде, Лидице элни адамларындан къалгъан затла сакъланадыла. Ала бары да джерде, кюлде табылгъан шахтёр лампочкаладан башлаб, (Лидице элни эркишилери ташкёмюрчюле болгъандыла) эшик баулагъа, сабий оюнчакълагъа дери адамны джюрегин къыйнайдыла, къайда да болсун, къаллай да болсун, фашизмге къаршчы кюрешге къобарадыла, дуния башында рахатлыкъ хорлар ючюн уллу сакълыкъгъа чакъырадыла.

Андан сора да былайда, эски Лидице эл болгъан джерде, энди кюйюз оюулары бла кёзюнгю алдай, уллу розала битген сад салыннганды. Бу роза терекчикле, бери кёб кралны джаш тёлюсюню атындан келтирилиб, орнатылгъандыла. Энди уа, бу роза сад, дунияны башында бютеу джаш тёлю рахатлыкъ джашауну бири-бири бла шохлукъну кючлю тутаргъа излегенлерин, къазауатха, Запад Германияда эм да бир къауум башха капита-

лист партиясыны эм да правительствосуну буйругъу бла не къаршчы болгъанларын кёргюзеди.

1945-чи джылда Совет Аскер немец фашистлени Чехословакиядан къыстагъандан сора, къралны Коммунист партиясыны эм да правительствосуну буйругъу бла былайда джангы эл ишлениб башланнганды. Элге Джангы Лидице деб аталгъанды. Бусагъатда Джангы Лидицеге элди деб айтыргъа бек къыйынды. Ол ёсюб, джашнаб баргъан шахарды.

...Да, багъалы совет къарнашла, Лидице элни эм да аны патриотларыны юсюнден хапар алайды. Концлагерледен да бек аз лидичи сау къайтханды,—деб, Марина джолдаш хапарын бошады.

...Бу затланы юсюнден мен Карлогъа айтханымда, аны бети бек мутхуз болду. Мени анга къарагъанымы эслеб, Карло:

— Манга ол заманда 6 джыл болгъан эди. Ол къанлы кюнлени аллы бла къарт атам келиб, мени кесине къонакъгъа, башха элге алыб кетген эди. Атамы, гитче эгешчигими ол кюн фашистле ёлтюрген эдиле, — деб андан да мыдах болду.

Электричка Ессентукга джетеди. Мен былайда тюшерге керекме. Джангы тенгим Карло да, мен да — эки джаш коммунист — къалайда болсакъ да, фашизмге къаршчылыкъны аяусуз бардырыргъа адам улуну насыблы, рахат джашау ючюн кесибизни аямазгъа шохлукъну, тенгликни мындан ары да кючлю этер ючюн кюреширге сёз беребиз, бир-бири адресибизни алабыз, джаза турургъа оноулашабыз.

Перронга тюшюб, электричканы ызындан къарагъанымда, джангы тенгим— Карло—къолун кёлтюрюб, берети бла манга саламын ие эди.

Нарсана—Черкесск.
1960-чы дж.

КРИТИКА БЛА БИБЛИО-ГРАФИЯ

Гочияланы София

•

НАНЪУТ-НАЛМАЗ БЮРТЮКЛЕ

•

Къарачай халкъны ууз творчествосу аны биргесине тууб, кеси бла бирге къалапелеледен бери джашаб келген искусствосуду. Революциягъа дери къагъыт, джазма джюрюмеген халкъны ууз творчествосу аны джашауунда муратларын, иннетин эм аны бла бирге аны художество ангысын ачыкълаб келеди. Къарачай халкъны ууз творчествосунда магъаналарыны теренлиги бла, тиллерини байлыгъы бла эм чемер суратланнган образлары бла саулай дунияны искусство байлыгъында орун аллыкъ затла кёбдюле. Аны бла бирге халкъны ууз творчествосу аны ёмюрден бери джашагъан джашауун, аны историясын ачыкълайды. «Ишчи халкъны ууз творчествосун билмеген, аны керти историясын биллик тюлдю», — дегенди М. Горький 1934 джыл совет джазыучуланы биринчи бютеусоюз съездинде сёлеше келиб. Дагъыда, ууз творчествону литератураны ёсюуюнде магъанасы болгъанын айта келиб, М. Горький сёзюнде: «...Сёз усталыкъны аллы фольклордан башланады. Джыйыгъыз фольклоругъузну, андан юренигиз (джазаргъа, С. Г.) Озгъан заманны не къадар иги билсек, биз кесибиз къураб келген джашауубузну магъанасын ол къадар тынч, ол къадар терен ангыларыкъбыз», — дегенди.

Уллу Октябрь социалист революцияны кючю бла совет халкъланы фахмуларын белгилеген эм аланы историяларын ачыкълагъан ууз творчестволарын джыяргъа эм теренден юренирге джол ачылгъанды. Къарачай халкъны ууз творчествосу не джаны бла да бек байды эм чемерди. Эски джырла, нартланы юсюнден хапарла, ийнарла, кюуле, таурухла, нарт сёзле, элберле, чам, накъырда дагъыда аны кибик халкъны сёз байлыгъын

кёргюзген затланы халкъда учу-къыйыры джокъду. Ма аланы джыйыу эм джарашдырыб чыгъарыу бизни халкъны культура джашауунда баш ишлени бириди. Алай а арт джыллагъа дери бу иш кереклисича аякъ юсюне салынмагъанды. Бусагъатда уа областны тюрлю-тюрлю культура учреждениелеринде къарачай халкъны сёз байлыгъын, аууз творчествосун джыйыу, юрениу эм джарашдырыб басмадан чыгъарыу ишле барадыла. 1958-чи, 1959-чу, 1963-чю, 1964-чю, 1966-чы джыллада областны илму тинтиу институту къарачай халкъны аууз творчество байлыгъын джыя, фольклор экспедицияла бардыргъанды. Ол экспедицияланы материалларыны ичинде къарачай фольклорну хар тюрлю жанрлары да бардыла. 1958-чи, 1959-чу джылгъы экспедицияланы материалларыны ичинден 60-дан артыкъ таурухну айырыб, институт къарачай таурухланы джыйымдыгъын хазырлаб, 1964-чю джыл басмадан чыгъаргъанды. Анда сора, Ставропольда областыбызны халкъларыны таурух байлыкъларындан сайланыб орус тилге кёчюрюлген джыйымдыкъ чыкъгъанды, ол джыйымдыкъгъа да кёб къарачай таурух киреди.

Андан сора, 1964-чю джыл Алийланы Солтан джыйыб джарашдыргъан 3000-ден артыкъ нарт сёзню джыйымдыгъы басмадан чыкъгъанды. Фольклорну джыйыуда Къарачай-черкес пединститутда да кёб иш этиледи.

1963-чю джыл бардырылгъан фольклор экспедицияны борчу къарачай халкъны джыр творчествосун джыйыу эди. Экспедиция Зеленчук районну къарачай эллеринде бардырыла эди. Илму-тинтиу институтну къуллукъчулары магнитофон бла эл-элге айланыб, накъутналмаз бюртюклени джыйгъанча, халкъны фахмулу сёз байлыгъын джыйыб, къууаныб къайтхан эдиле. Бир айны ичине 200 чакълы джыр, джырла бла къалмай, талай таурух, къарачай халкъны историясындан кёб тюрлю хапар, нарт сёзле, джомакъла дагъыда кёб тюрлю зат джыйылгъан эди.

1964-чю эм 1966-чы джыллада бардырылгъан экспедицияланы планларында джыр, ийнар джыйыу эди. Джыйылгъан джырланы ичинде къарачай халкъда эртдеден джюрюген «Бийнёгер», «Чёпеллеу», «Азнауур» «Дебош»—«Къаншаубийлары» дегенча эски джырланы джангы вариантлары да бардыла. Эски джырланы

джырлагъан заманда, къартлагъа джырны этилген заманыны юсюнден хапар соругъа болады. Биз алай бла кёб хапар джыйгъанбыз. Эски джырланы айтыучула кёбюсюне къартладыла. Бизге чыртда эринмей, ишибизни магъанасын ангылаб, болушхан къартланы ичинде Эриккенланы Абукну, Къоркъмазланы Батдалны, Семенланы Топайны, Бостанланы Астаккуну, Бостанланы Кокайны дагъыда кёблени атларын айтыргъа боллукъду. Джыйылгъан джырланы кёбюсю ийнарла бла кюуледиле.

Ийнарланы ичинде эски ийнарла бла джангы ийнарланы аралары да башхады. Эски ийнарла кёбюсюне къуру сюймекликни юсюндендиле, кеслери да кёбюсюне таралгъан, термилген халда этилгендиле. Эндиги ийнарла джашауну кенг ачыкълайдыла, сюймекликни адамны, юйдегини джашауу бла, урунуу бла, тёгерегинде болум бла байламлы этедиле. Кеслери да джарыкъ халда, кёбюсюне накъырда къатыш джюрюйдюле.

Сюймекликни кесини ариулугъу кибик, аны сезген джюрекледен сёзню да ариуу, джылысы джумушагъы чыгъады.

Унутма, наным, унутма,
джаным,
Бачхада битген наныгъым,
Айым, кюнюм да,
Джулдузларым да,
Сенсе дунияда джарыгъым.
Неда:
Гокка хансчыкъ болуб чыкъгъаем
Окъуугъа джюрюучю
джолунга,
Авторучка болуб
къалгъаем
Письмо джазыучу къолунга.

Бизни джашауубузну, бизни насыблы заманыбызны хурметине, тийген кюнюбюзню нюрюне къаллай бир къууана эсе халкъ, бизге тыйгъыч болургъа излеген чюйре затлагъа, халисизликге, намыссызлыкъгъа да аллай бир чыдамсызды. Джамагъатны ичинде джорукъну бузгъанлагъа, эски адетлени джюрютгенлеге бусагъатда халкъ бирден айыб этеди. Ол себебден, сёз ючюн, къа-

тын юсюне къатын алгъан эркишилени, къатын юсюне баргъан тиширыуланы, аны кибик дагъыда аллай халисиз ишлени джюрютгенлеге джамагъат сансыз къараб коймайды, аллайлагъа халкъ бирден айыб этеди. Сёз ючюн, «Къатын койгъан кишилеге» деген ийнарда быллай сёзле бардыла:

Былай этеринги алгъаракъ билсем,
Ызламаз эдим ызынгы.
Джанынга дарманнга излеб кюсегин
Сен джашынг бла къызынгы.

Неда:

Къатын алгъаннга къалай баралла,
Ий хаух кийимни кийгенча,
Иели атны башындан тутуб,
Барыб юсюне миннгенча.

Ийнарланы этгенле да, айтханла да кёбюсюне джаш адамла боладыла. Элледе ийнарчыла кёбюсюне колхоз, совхоз ишчиледиле, трактористле, ийнек сауучула, сюрюучюле дагъыда аны кибик къралны бирер сыйлы ишин тутхан адамладыла. Бусагъатдагъы ийнарланы магъаналарына къарагъан элчи ишчилени ангылары, джашаугъа къарамлары къаллай дараджада болгъанын танырыкъды. Ала джашауну не тюрлю джаны бла да ангылагъан, джолларына тыйгъыч болгъан затланы къоратыргъа излеген, джарыкълыкъны, къууанчны, билимни сюйген фахмулу адамладыла. Къарачай халкъны совет замандагъы ауузъ творчествосунда, артыкъсыз да ийнар, джыр творчествосунда мардасыз уллу орунну къазауатны юсюнден этилген кюуле, ийнарла аладыла.

Джылдан-джылгъа Ата джурт къазауатны ачы кюнлери бизден узая барадыла. Совет халкъ Коммунист партияны башчылыгъы бла коммунизм ишлеуню уллу Программасын джашауда терен бардырады. Кёб миллетли Совет халкъ рахатлыкъны, эркинликни, баш бошлукъну сюйген халкъды. Ол себебден экинчи дуния къазауатны къыйын джыллары, ол кёзюуде Совет адамланы этген джигитликлери унутулмагъандыла, къазауат джарала сотур болгъанлыкъгъа, алкъын бителиб бошамагъандыла.

Фашизмге къаршчы къазауат совет халкъланы къарнашлыкъларын артыкъ да кючлю бегитгенди, аны ёмюрледе хорланмазлыкъ кючюн танытханды.

Совет халкъны ол джыллада джашауун, этген муратларын, ётгюрлюгюн, джигитлигин башха затла бла бирге халкъ искусствода терен ачыкълайды.

Совет профессионал искусствону Ата джурт къазауатны кёзюуюнде уллу магъанасы болгъаны белгилиди. Совет литература бла искусство джаугъа къаршчы кюрешде кючлю идея саут болгъандыла, аны чыгъармалары халкъгъа терк джайылыб, джигитликге уллу хорламлагъа кёллендиргендиле.

Симонов бла Сурковну, Твардовский бла Щипачевни назмулары, Лебедев-Кумач бла Соловьев-Седойну, Исаковский бла Фрадкинни джырлары бла солдатла урушха ётгюр баргъандыла, Фашистле кючлеген эллени, шахарланы партизанла джауладан тазалагъандыла, къартла, тиширыула, сабийле, кече-кюн демей, аскерчилеге окъ, тоб хазырлагъандыла, эл мюлк ишлени баджаргъандыла.

Профессионал искусство бла бирге къазауат джылланы кёзюуюнде халкъ творчество да къалгъан замандан эсе айырылыб ёсгенди. Джырлада, кюуледе, ийнарлада, хапарлада, таурухлада фашизмге, ачы къазауатха халкъ къаршчылыкъны, иннетин, этген муратларын айтханды, гитлерчи джаныуарланы мурдар ишлерине налат бергенди.

Болгъан затланы, этилген джигитликлени ызы бла джырла да джаратылыб, джамагъатны арасында кенг джайылыб баргъандыла. Ачы къазауатны джылларында биз барыбыз да эштгенбиз, джырлагъан да этгенбиз «Двадцать второго июня, ровно в четыре часа» деген орус джырны. Ол, къазауатны биринчи кюнлеринде огъуна халкъны ичинде джаратылыб, солдатланы хурджун китабчыкъларына джазылыб, къазауатны ахырына дери сакъланнганды.

Бютеу халкъ къазауат эди ол, бютеу совет адамлагъа бирча ачы, бирча къыйын тийгенди. Ол себебден бютеу миллетлени иннетлери, нюзюрлери, джашаугъа къарамлары, кёрген къыйынлыкълары, инджилиулери бир болгъанды. Башха тюрлю джырлаяллыкъ тюл эдиле джашларын урушха ашыргъан анала — оруслу бла украйынлы, къарачайлы бла черкесли, белорус бла эстонлу. Ол

себебден халкъланы творчестволарыны формасы башха эсе да, магъанасы бир болгъанды. Ата джуртубузгъа сюймекликни, джаугъа джюрек ачыуну, мурдарлагъа къаршчылыкъны танытханды.

Къазауатны юсюнден этилген къарачай ийнарла бла кюуле кёбюсюне хар бирери бирер адамгъа, бирери бирер затха, аны кибик, къазауатны заманында болгъан бир ишге дегенча—тюрлю-тюрлю затланы юсюнден этилгендиле. Алай а аланы барын да бирге алыб къарасанг, аланы магъаналары къазауатны халкъгъа келтирген къыйынлыгъы деген бир затны юсюнденди. Аны бла бирге, ол къыйын кёзюуде этилген кюуле, джырла къарачай халкъны саулай совет халкъ бла бирге Ата джуртун джакълаб кюрешген, аны джаугъа къаршчы тургъанын, совет халкъланы, къарнашлача, къазауат этгенлерин кёргюзедиле. Къарачай халкъны къазауатда, джигитча, ёлген тулпар джашы Къасайланы Османнга аны тенги, аны бла бирге рабфакда окъугъан, бусагъатда Къызыл Октябрда устаз болуб ишлеген Бостанланы Билял джыр этгенди.

Ата джуртунгу, Осман, кемсиз
бек сюе эдинг,
Ата джуртунгу сакълаб ёлгенсе.
Къарачай халкъны джаш
тёлюсюне
Махтаулу юлгюню бергенсе.
Осман джюрюген Белорус
чегетледе
Агъач заводла къурсунла.
Энтда Къарачайны тау,
эллеринде
Осман кибик джашла туусунла.
Ой, джылтырайды, джанады,
Осман,
Къарачай тауланы бузлары,
Сени памятнигинге гоккала
салалла
Белоруссияны къызлары.
Сыйлы атынгы кесиб джазалла
Шуй чегетини ташына.
Белоруссияны герою дейдиле
Къарачайны джигит джашына.

Къазауатны кёзюуюнде сюймеклик сезимни магъанасы къалгъан заманладан эсе уллу болгъанды. Къазауатны ачы кючю бла бир-биринден айырылгъан джаш адамланы бир-бирине тутхан ариу кирсиз иннетлери джаугъа къаршчы тургъан кючлени бири болгъанды. Къарачай халкъ ийнарлада айтылгъаннга кёре, сюймекликни кючю хорламны излеген, джигитликге учундургъан кюч болгъанды.

«Булбулчукъ» деген къарачай халкъ ийнар письмо халда этилгенди. Анда аскерчи сюйген къызындан сакълаб турлугъун, письмо джазарын тилейди:

Джара джюрегим сенден джылынса,
Санларым ёрге турурла,
Джангыз билегим, джангыз тенгим
Джаулагъа къылыч болурла.
Тенгизге кириб, кемеге мининб,
Джерни этегине джюзерме,
Джара джюрегим сенден джылынса,
Джауланы артын этерме.

Джырланы, кюйлени, ийнарланы кёбюсюне аскерде уруш этген джашланы аналары, къатынлары, эгечлери этиб джырлагъандыла. Алагъа тынгыласанг, халкъны фашист мурдарлагъа ачыуу, уруш этген джашлагъа таралгъаны, аланы джигитликге чакъыргъаны танылады.

Къазауат джылланы джырларында энтда бир сейирлик зат барды. Ол да неди десенг, халкъ творчествода эртдеден джюрюген традицияланы, формаланы, суратлау мадарланы къайтарылыб джангыргъанларыды.

Сёз ючюн, «Рамазаным» деген ийнарда джаш тиширыу кёгюрчюн бла сёлешеди, фронтда сюйгенине учуб барыб, андан хапар алыб келирин излейди.

Кёкню кёгюн къармаб, Джерни башын аулаб,
Дунияны кёрген кёгюрчюн,
Къакъма къанатынгы, айтма атымы,
Унутмам джаным ёлгюнчю.
...Къолунгдан келмей къаллыкъ тюлдю
Бюгюн ары джетиб къайтыргъа,
Къайда болгъанын кесим да билмейме,
Сеннге былай бар деб айтыргъа.

...Кече тюшюмде мен алай кёргенме:
Къара тенгиз къызыл джанаед,
Ай да анга тюшюб, кёкню да чарс этиб,
Кюйюб тауусулуб бараед.
Сюнгюлери бла келиб солдатла
Къарангы кечени джыкъдыла.
Айны кюнню да миндириб самолётха
Кёкде хауагъа чыкъдыла.

Ийнарда айтылгъаннга кёре, аны этген джаш тиширыуду, ол бизни аскерлерибиз, къара кечени, мурдар фашистлени да хорлаб, бютеу халкъгъа джарыкъ джашау ачарыкъларын суратлау халда айтады, ол затха толу ийнанады.

Уллуду, байды Ата джурт къазауатны кёзюуюнде этилген джыр хазна. Ол джырлай ийнарла къарачай халкъны ол кёзюуде джашауундан кёб тюрлю затны ачыкълайдыла. Алай а аланы баш магъаналары халкъны къыйынлыкъда бирикмеклигин, аны хорламгъа талпыгъанын ачыкълауду. Къарачай-Черкес илму-тинтиу институтну къуллукъчулары 1966—1967 джыллада институтда джыйылгъан фольклор материалладан магъаналарына кёре джараулу джырланы, ийнарланы кюулени айырыб къарачай халкъ джырланы джыйымдыгъын хазырлагъандыла. Джыйымдыкъны уллулугъу 20 басма къагъыт чакълы барды, китаб бир 300 — 350 бет болургъа керекди. Сборник хазыр болуб, Москвада «Наука» деген издательствогъа берилгенди.

Халкъыбызны ауузтворчествосу бек байды, аны джыйыу, джарашдырыу, тинтиу эм басмалау ишле алкъын алдадыла.

Къарачай фольклорну бюгюннгю болумуну юсюнден билдириуюбюзню бир -эки хапар бла бошайбыз.

Бу хапарчыкъла Ильич атлы элде джашагъан Эрик кенланы Абукдан 1963 джыл джазылгъан эдиле.

«БИЛГИЧИ БОЛГЪАН»АФЕНДИ

Ол бек уллу билими болгъан афенди болгъанды. Бир бай къатын хар байрым кече сайын джыйыб джюзле бла адамланы сыйлаб тургъанды. Алайгъа уа бек уллу

афендиле да келгендиле. Биринчиге эм уллу афенди келиб, ол эм сыйлы оруннга да олтуруб, халкъ да джыйылыб, ашарыкъ келгинчи халкъгъа ауаз бериб тургъанды. Сора, сёлеше тургъанлай, «хир-р-р» дегенди да къычыргъанды афенди. Кече юйню ичинде къычырады. Нек къычыраса деб, соргъанларында: «Анда межгитни къабыргъасына бир ит кир эте турады, сиз аны кёрмегенликге, аллахутагъала манга хар затны туура этгенди, мен аны кёрюб къойдум,»—дегенди.

— Я сыфхан аллах, не уллу аламат афендиди, бу,—деб къарт да, джаш да уллу сейирсиннгендиле. Сора бу юйню иеси къатыннга ачыу болгъанды да, келир байрым кечеге принч биширгенди да къуллукъчуларына айтханды: «Хар табакъны ичине принчни къуюб, башына бирер бишген тауукъ салыб келтиригиз, афендиге теренирек табакъны тюбюне тауукъну салыгъыз да башына принчни къуюб келтиригиз», — дегенди. Келтиргендиле, хар кимни принчни башында тауугъу, афендиге къуру принч келгенди да къалгъанды, тауукъ тюбюнде болгъанды. Афендини акъылына келгенди:

Ант этдир, мени унутуб къоюб, эшигим къуруду дегенди да: «Эй, манга тауукъ джокъду»,—деб къычыргъанды. Сора къатын къатында сакълаб тургъанды.—«Да сора, афенди, кетген байрым кюн мындан къараб межгитге кир эте тургъан итни кёрген эдинг, муну тюбюнде тауукъну къалай кёрмединг?»—деб, бармагъы бла тауукъну чыгъарыб къойгъанды.

ДЖУБУРАН ХАДЖИ

Джубуран хаджи уа Джёгетейчи эди, хариб, Исмаил деб бир иги джашы бар эди. Кябагъа барыб, кяба къылыб бошагъандан сора, энди гюнах этмезге, беш ууахты намазын къоймазгъа дуния ырысхыгъа кёзюн ачыб къарамазгъа, аллахха къуллукъ этерге деб, хар затны айтыб кюрешиб джибередиле. Джёгетейге кяба къылыб келгендиле Гапа хаджи, Джубуран хаджи, алагъа хар ким хошкелдиге келиб, аллахха шукур этиб, къурманлыкъла этгендиле. Джубуран хаджи бир ыйыкъны юйюнде тургъанды, къошу Учхулда болгъанды (Учхул

Джёгетейден узакъ болмагъан бир джер). Къошха чыкъгъанды. Бир джолда уа таналары сюрюуден келир заманда хаджини джашы Исмаил да келиб, абдез алыб, намазлыкъгъа кире тебрегенди. Таналадан бир иги танасы келмей къалгъанды. «Джаш, тана келмеди да къалды, бир къарасанг а»,—дегенди. «Къарайым, хаджи, бусагъат, намаз этиб бошайым да»,—дегенди. «Ой, юйюнг къурумазлыкъ, намазны бёрюмю ашарыкъды? Тананы бёрю ашар, намазны къой да танагъа къара!»—дегенди.

Байрамкъулланы Маулан

•

ДЖАШАУГЪА БАГЪАЛЫДЫ

•

Адамлыкъ деген сёзню эшитсек, биз кёб затны эсибизге тюшюребиз, кёб адамны джигитлигин, халаллыгъын, джюрек акълыгъын кёзюбюзге кёргюзебиз. Ол кёзюуде джашаугъа сюймеклигинг айырылыб ёседи, адамлыкъ джашауну иеси болгъанына ойлашаса.

Халкъгъа джарагъан, аны игилигине, къууанчына себеби тийген адамгъа — адамлыкъ этди деген адетди. Алай а биз адамлыкъны джашауну бир джеринде кёрюб къоймайбыз, хар атламында, хар тюрлю ишинде кёребиз: биреуню адамлыгъы ишде, биреунюкю халиде, биреунюкю халкъны насыбы ючюн кюрешде танылады.

Сюйюнчланы Азамат «Адамлыкъ» деген китабында адамлыкъны къайсы «къабыргъасыны» юсюнден сёлешеди? Чыгъарманы персонажлары Гагаринча космосха сокъмакъмы саладыла, огъесе, Сосуркъача урланнган отну ызына, халкъгъамы къайтарадыла, не да, адам улуну джашауна, ёсюмюне бир уллу затланымы ачадыла? Огъай, ала китабны персонажлары, тыш къарамлары бла къалгъанладан башхалыкълары танылмагъан, алай а адамлыкъны шартларына «къоз бёрк» тагъылгъан кюнден башлаб юреннген совет адамладыла.

Адамлыкъ къыйынлыкъда сыналады дейдиле таулула. Революция, Ата джурт къазауат, айтыргъа, кърални келген джолу совет адамланы джигитликге, фахмугъа, татлы тенгликге, джюрек тазалыкъгъа юретгенлей келгенди. Ол зат ахыргъы къанлы къазауатда да таныл-

гъанды: совет адамланы Ата джуртха, халкъгъа сюймеклиги хорламны джолуна эшик ачды. Аламат шартлары барды революцияда, къралны къыйын, ауур заманында ёсген тёлюню.

Биз хапарын айтырыкъ китабны баш джигити—Гинджи, (Лена) таулу къызчыкъ, ол адамлыкъ ёсдюрген кёгетди. Биз Гинджини юсюнден сёлешебиз, аны бюртюкден адам этгенлени айырыб айтыргъа излейбиз. Аллайла, Гинджича ёсюб ашхыланы сафына къошулгъанланы саны бюгюн да белгили болурму дейсе. Аллай хапарланы къуру китабладан окъумайбыз, къазауатны ол къыйын джылларында кюйген юйледен чыгъарыб, орамлада табыб, белгисиз сабийлени ёсдюргенлени, артда уа, керти ата-бала болгъанланы эшитебиз, кёребиз.

Чыгъарманы юсюнден сёлешгенден алгъа, окъуучуну аны къысха магъанасы бла шагърей этейик. Повестни баш джигити—Гинджи, кёчюб келе, машина къаядан кетиб, анасыны джылы къойнундан айырылады. Машинаны шофёру ёледи, джылы джетген къызчыкъны анасы ауур джаралы болады, къарнашчыгъы джан береди. Айтыргъа машинада келгенледе джангыз ол, Гинджи, сау къалады. Аны бутакъгъа тагъылыб тургъанын кёрюб, бир шофер джаш къойнуна алады, командири бла келишиб, бир тиширыугъа береди. Къызчыкъ джангы анасыны, атасыны ышыкъларында ёседи, инджилмейди. Аны туугъан анасы Назифат а? Къайдады, къызына не айтыб турады, аны унутханмыды онтёрт джылны ичинде.

Назифатны тилегенле бардыла. Ол, толу юйюню эшигине къазауат пашот басхан тиширыу, джашауну машинасына миниб, мындан ары насыбына сагъыш, оноу этерге керек эди. Алай а Назифат аны огъурамады, буруннгу насыбыны кесегине ышаныб, тюшю-тюню да ёлгени бла сауу белгисиз болгъан къызчыгъыды. Бу ананы юсюнде баласына джаны-къаны бла эзилген ананы кёребиз, анагъа эм багъалы зат балады, деб ойлашабыз. Таулу тиширыу къызчыгъына саулукъгъа термилген адамча таралгъанын сезебиз. Назифатны къарнашы анга: «Чыпчыкъла да этедиле уя, сен былай нек тураса?» дегенинде, ол: «Сени этегинг кюеди, мени этим кюеди»,— деб, гурушха этеди. Андан сора Бекир, Назифатны къар-

нашы, эгечини кюнден-кюнге ёсюб баргъан къайгъысына джол табаргъа излейди, алгъын айтыучу оноуларын. къояды, эгечини инджиуюне мадар барды деген оюмгъа келеди. Алай бла Бекир Къарачайгъа къайтханында да, 15—16 джылы джетген къызчыкълада эгечини энин излейди. Къызчыкъны табхан да олду. «Уллу къазанда бишген эт чий къалмаз» дегенлей, миллетлени ашхылыкълары бла ишленмекликлерин кёрюб ёсген Нина Ивановна, аны баш иеси Алексей Степанович уллу адамлыкъны азыгъын — адамгъа, артыкъсыз да онгсуз сабийге терен сюймекликни юлгюсюн кёргюзгендиле: бутакъда тагъылыб къалыб, бир кесек замандан джан берлик къызчыкъ, орус джашны, джангы атасыны, анасыны болушлугъу бла, аламат адамланы сафына къошулду.

Къызчыкъны юсюн-башын джылтыратханлай турадыла, ашарыкъ-ичерик керекли этмейдиле. Бир къауум ата бла ана, сабийни ол затла бла инджитмеселе, биз борчубуздан къутулабыз, деб къояргъа ёчдюле. Нина Ивановна бла Алексей Иванович а къызчыкъны тюз иннетли ёсдюрюрге, аны кеслеринде адамлыкъгъа, ишленмекликге юретирге кюрешедиле, ахырында, джашауну къайсы джанындан да хапарлы болуб ёседи къызчыкъ.

Сау онбеш джылны бирге джашаб, ата-ананы, айтыргъа, юйдегини-юйюрню къураб тургъанларында да, къызчыкъны джюрекчигин бир кере да къыйнамагъандыла: ала анга туугъан ата-ана болмагъанларын сёз бла къой, кёз-къаш бла да сездирмегендиле. Биз аланы халилеринде джангыз ачыкъ джюрекли адамладан сора да сабий ёсдюре билген, акъыллы, оюмлу адамланы образын кёребиз. Ол себебли, Ленаны халиси да атасы бла анасындан узакъ кетмегенди.

Лена кесини юйюрюнде джашамагъанын сезсе, бир ажымсыз къыйналлыкъ эди, ахыры уа ким биледи не бла бошалырын, ёнге аланы айтханларын хаман да тюз ангылаб, алагъа джууаб этмей, джанларын къыйнамай турмаз эди. Ахырында уа къызчыкъ джашаудан, юйден да тоюб, кесин мугурлукъгъа дженгдирир эди. Къызчыкъ башхалыгъын сезеди деб, Алексей Степановични джюреги ненча чанчханды, артыкъсыз да Лена тургъанлай, алгъыннгы танышлары андан-мындан келиб, «бу кимни

къызчыгъыды» деб сорсала. Нина Ивановна артда-артда да унутмай, китабны авторуна быллай бир хапар айтады.

— Бир джолда Леначыкъ бла мен сыртда гардош бачхабызны хансын (автор джангылгъанды, хансын тюл, чагасын) этерге джолгъа чыкъдыкъ. Ызыбыздан бир ат арба джетди... Къызчыкъ да, мен да арбагъа миндик. Алай а бу миннгенибиз мени бурнумдан чыкъды. Мен аны иги кесек замандан бери кёрмеген эдим. Алексейни да сорду, тансыкълады. Сора башха хапарны бошаб:

— Бу къызчыкъ кимникиди? — деб сорду.

— Кесибизникиди, — деб джууаб бердим.

— Энди мен сизни билмеймеми... эгечингден, къарнашынгдан туугъан болур ансы.

— Огъай, кесибизникиди.

— Къазауат чыкъгъанында Алексей бла мен бирге кетгенбиз, сора бу къайдан чыкъды да? — деб демлешиб башлады.

— Къарында къалыб ол кетгенден сора туугъанды,— дедим.

Къой накъырданы, — деб, манга ийнанмай, ол кюн манга бир азаб берди да, джерге кирирча этди.

Джюреги бла берилген ана айталлыкъды алай. Сюйюнч улу аналаны балалагъа сюймеклигин, ана кёлю баладады дегенни таб кёргюзгенди. Бу темагъа, кимге да багъалы темагъа, аталгъан чыгъарма Къарачай литератураны ёсюмюне, аны теренлигине, бир ишексиз, иги атлам этгенди. Ёнге, бюгюннгю окъуучу талай заты бла хош болмаз.

Азамат эндиге дери назму джазыучан эди. Назмучу уа тилден «чалман» эшерге керекди, Сюйюнч улуну чыгъармаларында ол зат танылыр ючюн къалмайды, поэтни назмугъа эби игиди дерик болурла. Мени сартын «Адамлыкъны» тили да аман тюлдю. Сора Азамат, тилни иги билген джазыучу, сёзлени тюз хайырланыуда чолалыкъ джиберирге керекми эди?!

Онючюнчю бетде «... ёзен сууну джагъасында, кырдыкчыкъда джашчыгъымы къан джугъу болуб, тюзетилиб тургъанын кёрюб, джангыдан эс ташладым» дейди Назифат. Сора Назифат къазауат болмагъан джерге кырдыкны заманындамы кёчгенди? Не уа 22-чи бетде

«...онг джаныбыз къаяла, сол джаныбыз джар»... Таулада джар хазна тюбемейди, джар ташсызды, топракъ сыртны оюлгъан джерине айтадыла алай. Энтда талай тизгинни энишге тюшсек. «...Джолну онг джанында джарда ёсген уллу эмен терек...» Джар онгнга солгъа да кёчдю.

«Тобасто-о, мени машинам мынга тиймей къалай етгенди...» Тобасто, деб айтыла эсе халкъда, сора литература тилде тоба асто демезгеми керекбиз? 40-чы бетде «Мени анамы къоллары хыртдылыдыла...» дейди Лена. Ишлеген, иссини суукъну да сынагъан къолгъа хыртдылы, зыбыр, берч дейдиле. Ол сёз джансыз затланы юсюнден джюрюйдю. 53-чю бетде: «Ана къуш хауаны арасында (?) къанатларын джайыб къалкъыб, баласына хали юретиб башлагъанды», дейди автор. Сора учаргъа юретсе халигеми юретеди? Не уа уча билмеген къуш балагъа халисиз дерге джарармы? Къуш баласын халиге юретмейди, учаргъа, кесин асыраргъа юретеди.
Сора адамны ишленмеклигини бир шарты—халини—къушланы юсюнден айтыргъа джарамаз. Бир къауум сёз асыры кёб къайтарылады. Сёз ючюн, 15-чи бетде «бол»... деген сёз, 13 кере джазылады. Ол зат тилни ариулугъуна мусхамлыкъ салады.

Энди повестде бир къауум айтымланы къалай къуралгъанларына къарай кетейик. «Ол сабийни къойнуна алыб, Айтек экинчи арбазгъа кирирге, тюз башыбызда самолёт ойнай, ары джанындан атылгъан минала юсюбюз бла шуулдаб озадыла». Былайда автор къазауатны бара тургъан халын къалай суратларгъа излегени белгисизди. Не уа бу айтым (27-чи бет) «Къар тауланы башлары, мычхы тишлеча. джылтыраб кёрюне эдиле».

Мычхыны тиши алай бек джылтырамаз. Огъесе, «Мычхы тишлеча таракълашхан къар тауланы башлары джылтыраб кёрюне эдиле» дергеми излейди автор.

Сюйюнч улу эки ананы, джангы атасы Алексей Степановични Ленагъа таза сюймекликлерин кёргюзе билгенди. Бу гитче повесть талай адамны ич байлыкълары бла, аланы джигитликлери, саулай ёмюрлери бла шагърей этеди. Алай а окъуучуну эки аналы, аталы Ленаны образындан толу хапары болмайды. Окъуучу аны орта билим алгъанын, университетге тюшгенин биледи, эки

сочинениесин окъуйду. Аланы биринчисинде къызчыкъ оюмун, сагъышларын джазады, къысхады, кесгинди. Экинчиси уа асыры узунду, магъанасы сайды. Айтыргъа, къызчыкъ, сочинениесинден сора, аналарына джукъ айтыб эштмейбиз бир ишексиз, экиси да къоркъгъандыла, «къызчыкъ мени бла турмайма» дер деб. Эки ана бирибирин сюйгенден, сыйлагъандан сора да, къызчыкъгъа энчи ана болургъа сюймеклик барды. Былайда аланы халлары, муратлары ачыкъланса эди игиси. Эндиге дери адамлыкъларына сыныкъ салынмагъан тиширыула энтда бетлерин тас этерге излерик тюлдюле. Аллай кенг, ачыкъ джюрекли аналаны бири-бирине разылыкълары, экисин да татлы, бала джалгъагъан сюймекликлери андан эсе терен кёргюзтюлсе деб келеди китабны окъугъанны кёлюне.

Повестни баш джигитлерини бири — Назифат, ишден, къыйынлыкъдан къоркъуб, артха турмагъан таулу тиширыуду. Ол Къазахстанда къарнашы бла, сюрюу кютгенди, артда фермада ишлерге кёчгенди. Айтыргъа, Назифатны джашауу кюрешни уллу джолу бла келеди. Алай а таулу ананы къойчулугъуна хазна ийнандырмагъан бир зат барды: ол къойла бла кетген кюн джангур, къаты буз джауады. Олсагъатдан Бекир сыртда сюрюуге чабады: иги кесек баргъанында сюрюуге, аны тёгерегине, къолларындан тутуб, сынджыр салыб тургъан солдатлагъа тюбейди. Автор айтханнга кёре ала къолларын бошласала, сюрюу кау-куу болуб кетерге керекди. Огъай, алай тюлдю: джангур бла буздан джылкъы, тууар, эчки сюрюуле къачадыла ансы, къой сюрюу джоппу болуб, башларын бир-бири ышыгъына джашырыр къайгъыгъа киредиле. Артда уа тиширыуну бу джигитлиги (?) элге джайылды. «Назифат сюрюуню тыйдыргъанды, сора биз бачханы къалай сакълаялмайбыз. Эй, хомухла, бери келигиз!»—дейди, чюгюндюрде ишлеген звеньевой къызлагъа.

Ала арыкъны оюлгъан джерлерине сыртларын тиреб, бачхагъа суу джибермейдиле.

Тюз джерледе суу салыб кёрген адам, анда топракъны суугъа тёзюмсюзлюгюн биледи. Арыкъны бир джеринден суу урласа алайыны топрагъы, кёмюк кибик, сууда эриб тебрейди. Сора билмейме, адам сыртын тиреб, сууну тыялырмы?

Бу эки эпизод алай узунла тюлдюле. Алай а ала,

хунаны тюбюнден эки ташны къобарыб алгъанча, чыгъарманы терен магъанасына, кючюне белеуютлюк этер ючюн да къоймайдыла.

«Адамлыкъ» Сюйюнч улуну прозада бириичи атламыды: биринчи эсе да, уллу атламды. Анга, ол джетишимге къууанаса, ол къууанч а авторну экинчи чыгъармасыны андан эсе бишген, андан эсе терен болуруна ийнандырады.

Къараланы Асият

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕСИЯНЫ ЛИТЕРАТУРАЛАРЫНДА ИСТОРИЯ-РЕВОЛЮЦИОН ТЕМА

XX-чы ёмюрню ал джылларында Къарачай-Черкесияны халкъларыны экономика, социал эм да культура джашауларыны ёсюмю бирча болгъанды. Эллилени джерсиз къалгъанлары, джерчиликни байлыгъы—мюлкю болгъан аз къауумну къолунда тургъаны, класс тюрлениуле, товар-ачха производствону кючюнде патриархал болумну оюлууу—была бары да экономика ёсюмню ачыкълагъан затладыла.

Ол затланы ахырында эллилени пролетариатха ушай баргъан, тюзюн айтсакъ а, аланы джарлы, джалан болуб баргъан процесси бла социал-экономика унукъдуруу бегигенди. Аллай хал халкъда къаршчылыкъны, къыйын джашаугъа разы болмауну ёсдюргенди.

Ол себебден патчах правительство, не мадарланы да этиб, таулуланы Турциягъа кёчерлеринден тыймагъанды, (1905 дж.) Кёчгюнчюлюк мингле бла къарачай, черкес, абаза юйдегилеге уллу къыйынлыкъ бушуу келтиргенди, патчах правительство уа, алай бла иги танг кесек джерни къолгъа джыйыб, байла бла бийледен — сатлыкъ къауумдан кесине джакълыкъ табханды. Ол зат унукъдурууну андан да кючлю этгенди, алайсыз да къыйынлыкъны боюнсхасындан къутулалмай тургъан халкъны къаршчылыгъын андан да бек ёсдюргенди, унукъгъанла бла унукъдуруучуланы арасында тикликни тереннге ийгенди.

Биринчиси, орус-япон къазауатны—халкъны излемине келишмеген, ол сюймеген къазауатны — джамагъатны революцион ангысын ёсдюрюуде уллу магъанасы болгъанды. Бизни халкъланы ауузтворчествосунда тюбеген аскер-история джырла анга толу шагъатдыла.

Экинчиси, 1905—1907 джыллада Россияда болгъан ишле халкъны ачыкъ класс кюрешиуге къобара башлагъанды. Сёз ючюн, Тебердиде эллилени къозгъалыууна, кёб черкесли бла абазалыны абрек кетиулерине 1905 джылгъы революцияны уллу себеби болгъанды.

Социал-демократ идеяла Къарачай-Черкесияны джерине ол кёзюуледе киргендиле. Таулу интеллигенцияны Россияда окъугъан, орус азатлау къозгъалыуну иннетин билген джаш келечилерини арасында революцион ангыны джюрютгенле чыгъа башлагъандыла. Джамагъатха башчылыкъ этерча адамла табылыб, ала кюрешиуде чыныкъгъандыла, билим, сынам алгъандыла. Алай а былайда бу затны эсге алыргъа тыйыншлыды: урунгганланы асламысы социал-политика ишледен хапарсыз, къарангы эллиле болгъанлары себебли, ала кюрешиуге биригиб, иги къуралыб къобалмагъандыла, кюрешиуню джорукълу,оюмлу бардыралмагъандыла.

Октябрь революцияны аллы бла ётген джылла, класс кюрешни ачыкъ бардырыуну джыллары болуб къалмай, революцион идеяла кенг джайылгъан, орус социал-демократия бла байламлы биринчи социал-демократ кружокла къуралгъан джылла болуб ётгендиле. Ёсюмге талпыгъан революцион иннетли интеллигенция бир тюрлю бир ачыкъ партия платформаны алыргъа, большевиклени, эсерлени, меньшевиклени дагъыда башхаланы партия программаларына кесини къалай къарагъанын ачыкъларгъа излеб гургъанды.

Бу вопросну бизни историкле алкъын алай толу да джарашдырыб бошамагъандыла. Ёзге, бир-бир фактлагъа кёре, интеллигенцияны алчы къауумуну политика ангысы ёсе баргъаны сайын, аны, эсерлени «ультрареволюцион» лозунгларын къоюб, большевиклени программаларын джакълаб баргъаны танылады.

Андан сора, артыкъ да бек февраль эм да Октябрь революцияланы арасы кёзюуде, эсерлени политика лозунглары тутхучсуз болуб, большевиклени позициялары бегийди. Къарачай-Черкесияда советизация баргъан кёзюуде, Февраль бла Октябрьны арасы кёзюуде ол процесс иги ёсюм алады.

Болджаллы правительствону политикасына халкъны къалай къарагъаныны, ол политиканы сыйыны тюшгенини, аны муратын толу айгъакълаб бошауну эм да Къа-

рачай-Черкесияда Советлени властыны позициясыны бегигенини эволюциясы бек сейирди, кёб оюм этерчады. Дикая дивизияны, Керенскийни буйругъуна бойсунмай, революцион Питерге чабыуул этерге унамай къойгъаны да аллай сейир ишлени бириди. Къарачай-Черкесияны халкъларындан да ол дивизияда адамла болгъанларын, аланы туугъан джерлерине бир белгили муратлары, иннетлери бла терк къайтханларын да эсге алыргъа керекди.

Бегиб бошамагъан совет власть ол къыйын кёзюуледе бек уллу сынауладан ётгенди. 1918 джыл октябрь айдан башлаб Къарачай-Черкесияны джери Деникинни аскерини — Шкурону, Покровскийни дагъыда башхаланы отрядларыны къолуна тюшген эди. Бусагъатдагъы Къарачай-Черкесияны джеринде граждан къазауат бек кючлю баргъанды. Ол джыллада, 1918 — 1920 джыллада, бизни халкъланы ангыларында уллу, терен тюрлениуле болгъандыла. Север Кавказ революция контрреволюция бла къаты кюреш бардыргъан джерге бурулгъаны ючюн ичги-миллет, социал, политика, экономика айрылыкъла андан да терен болгъандыла. Ол себебден ол къыйын, событияладан толу кёзюуде халкълагъа тюзлюк кимни джанында болгъанын тюз ангылаб, Совет властны джанына ёмюрлюкге кёчерге мадар берген историялы сынамны ачыкълауну, ажымсыз, уллу магъанасы барды.

Революцион къозгъалыугъа таукел къошулгъанланы, биринчи партия къуллукъчуланы — большевиклени, джамагъатха башчылыкъ этгенлени ишлерине, кеслерине да эс бёлюрге тыйыншлыды.

Бизни акъылыбызгъа келгеннге кёре, 900-чю джылланы аллындан башлаб, граждан къазауат бошалгъан кёзюуге дери Къарачай-Черкесияны халкъларыны джашауларын кёргюзген болумла бла ишле алайдыла. Историялы джазыуланы-ишлени аллай бирчалыгъы Къарачай-Черкесияны литераторларыны чыгъармаларында история-революцион теманы ачыкълауну бирча шартларын туудургъанды.

II

«Джазыучула — биринчи историкледиле», дегенди академик Тарле. Биз сёлеше тургъан бу вопросну —Къарачай-Черкесияны литератураларында история-революю-

ция теманы алыб къарасакъ да, академикни тюз айтханына ийнанаса. Бизни литературалары социалист реализмге джол тутханлары историзмни тереннге баргъаныны, джашауну революцион ёсюмге кёргюзюню белгисиди.

История революцион теманы этаплагъа—20-чы, 30-чу джылла бла къазауатдан сора озгъан джыллагъа — юлешиб къарасакъ, ол процесс тамам ачыкъ кёрюнеди.

История-революцион теманы бизде биринчи джарашдырылыб, къуралыб, башланнганы 20-чы джылланы поэзиясында — патетикадаи толу, революцион ишле бла идеяланы башлы-тюблю, схемалы суратлагъан поэзияда болады. 20-чы джылланы поэтлери символну гиперболаны кенг хайырланнгандыла, назмуланы ритмикаларында миллионланы кюрешлерин, муратларын белгилерге талпыгъандыла. Ол назмулада революцияны вождлары бла джигитлери оюмлулукъну этимлиликни юлгюсюча кёрюнедиле. Джахиллик бла зорлукъну кючлери алагъа къаршчы турадыла. 20-чы джылланы революцион поэзиясында Пролеткульт бла «Кузницаны» поэтикасыны себеб болгъаны танылады. Къаракетланы Иссаны китабыны тышы ол халда джарашдырылгъаны хакъды.

Ёртенланы Азретни «Темирчини тюшю», «Башладым» деген назмуларын литературада история-революцион теманы кёргюзюрге излеуню биринчи атламларына санаргъа боллукъду.

Къарачай-Черкесияда коллективизация башланнганы себебли, 30-чу джыллада да класс кюреш къаты барады, ол кёзюуде къарачай, черкес литературалада социалист реализм орун алыб башлайды. Аны бла биргелей историзмни принципи да бегийди. Джазыучула кеслерини халкъларыны историялы джазыуларын-ишлерин толу ангыларгъа излейдиле, халкъны джашауу бла сагъышын, оюмун историягъа кёре суратларгъа, революцион тюрлениуле бла революцион ангыны ёсюм джорукъларын ачыкъларгъа кюрешедиле.

Ол заманда Къарачай-Черкесияда история илму да У. Дж. Алий улуну «Къарачай» деген илму-излем ишинден сора, кесини биринчи атламын этеди.

30-чу джыллада история-излем ишлени биринчи бардырыб башлагъанла джазыучула болгъанларын да чер-

терге тыйыншлыды. Сёз ючюн, Къаракетланы Исса бла Аппаланы Хасан, («Къарачайда батракла бла джарым батракланы болумлары», «Коллективизация, Къарачай эм да класс кюреш»—деген статьяла). Излем ишлени бардыргъанлары алагъа суратлау чыгъармала джазаргъа болушханды, ол зат история-революцион теманы суратлауну кючю бла кёргюзюуде джангы атлам болгъанды. Олсагъатлада огъуна джазыучуланы арасында история-революцион тема бла кюрешген эки къауум белгиленеди: бирлери (А. К. Батча улу бла Къоркъмаз улу) — тюрлениулени, ишлени тюз иллюстрация болумда кёргюзюучюле; экинчилери да (Х. Абуков, Д. Байкъул улу, М. Дышеков, Х. Аппа улу) — бу темагъа излеу-тинтиу кёз бла къарагъанла. Биринчилери историялы ишле бла оюмлагъа социал-философия магъана бермей, билимден эсе кеслерини табышлылыкъларына ышаныб алай джазгъандыла. Джангы туугъан джаш литератураны агитацион муратын эсге алсакъ, ол джазыучуланы аллай кемлик ючюн терслерге да джарамайды. Былайда Батчаланы [1]А.-Керимни «Ахмат-Батыр», Къоркъмаз улуну да «Къызыл аскерни тамадасы кадетлеге джесирге тюшгени» деген пьесаларын юлгюге келтирирге боллукъду. Пьесаланы экиси да джигитликни кёлтюртюб айтылгъан хапарыдыла, аланы джазыуда фольклор бла 20-чы джылладагъы совет литератураны шартларыны, адетлерини себеб болгъанлары ачыкъды. Артыкъ да бек Бляхинни «Красные дьяволята» деген чыгъармасыны себеби уллу болгъанды, кесини магъанасы бла, экранизациясы бла да. Образланы схемалы, характерле бла болумланы да бир тюрлю бир болгъанлары аллай чыгъармаланы башхалыкъларын кёргюзеди. Ол зат, сёзсюз да, 20-чы джылланы поэзиясы бу теманы къалай чертгенди деб оюм этиб къарасакъ, алгъа барыуда иги танг атламды.

Байкъулланы Дауутну «Шамай алгъын бла энди» деген поэмасы бла «Бекмурзаны джашауу» деген хапарында, М. Дышековну «Магомет», «Сабийле бла душманла» деген хапарларында (1934 дж. «Идём на пробу» деген китабда) темагъа иги терен къаралгъаны белгилиди. Ол чыгъармалада джангы джашаугъа баргъан джолун кёргюзюрге, бир тюрлю бир ишге къошулургъа да излемей, унугъуб туруучу таулуну революцион кю-

решге таукел, оюмлу къошулгъанын суратларгъа излейдиле. Алай а бу затланы кёргюзюу терен тюлдю, схемалыды, алада ол джыллагъа тыйыншлы болумну, историялы фактла бла адамланы, тюз, кереклисича, суратлау джокъну орнундады.

Къарачай-Черкесияны джаш литераторларыны 30-чу джыллада юч уллу чыгъарманы--романны джазгъанлары аламат джетишим эди. (Х. Абуков бла В. Чернышевну «Зеленчукну джагъасында» деген романлары (1930 дж.). М. Дышековну «Танг» деген романы (1934 дж.). Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» (1935 дж.). Была ючюсю да кёб проблемалы чыгъармаладыла, алада проблемаланы барысы да история-революцион тема бла байламлыдыла. Къарачай-Черкесияда халкъланы кечиниулерини (джашауларыны) социал-экономика болумуна кёре класс кюрешни эм да джамагъатны революцион ангысыны ёсюм проблемасы; орус азатлау къозгъалыуну таулуланы азатлау кюрешлерине себеб болгъаны, сёз ючюн, абрек кетиу, кесини классын джакълай, ангылай билиу, миллетчиликни терс адетлеринден къутулуу дегенча затла. Романлада биз Север Кавказда керти болумну, тюрлю-тюрлю социал къауумланы келечилерини адетлерин, оюмларын, бир-бирлерине не кёзден къарагъанларын суратлауда керти, тюз историзмни кёребиз. «Къара кюбюр» деген романны бек фахмулу адам джазгъанды, ол фольклорну да, Горькийни ашхы адетлерин да бирча оюмлу хайырландыра билгенди кесини ишинде. Романны стилинде, сюжетини джарашдырылгъанында, адамны, джамагъатны суратлауну мадарларында авторну туракълаулары бла чыгъарманы тилинде аллай шартла танылыр ючюн къалмайдыла.

Аппаланы Хасан, Х. Абуков эм да М. Дышеков кеслерини литератураларына къошхан биринчи, уллу чыгъармала суратлау история излемледиле. Джашауну история оюм бла илмуну ол замандагъы болумуна кёре тюз джазылгъан чыгъармаладыла ала.

Ол джазыучула неге къараб, нени юсюнден джазгъандыла? Алагъа себеб болгъан зат неди? Кеслерини халкъларыны джашауларын билмеклик, кёрген, сезген затлары, ол заманладагъы ишлеге къошулгъанланы сынамлары—ма быладыла джазыучулагъа творчество ишде сауут болгъан затла. Партия-мюлк эм да идеология ишлеге сынам алгъанлары да джазыучулагъа уллу

болушлукъ этгенди. Не ючюн десегиз, ала адамланы джашауларында, ангыларында тюрлениулени кёргендиле, 30-чу джылладагъы социал-экономика болумгъа революцион эпоханы историялы джорукъларына кёре багъа бере билгендиле.

Суратлау сёзню кючюн толу ангылаб, джазыучула— фахмулу агитаторла, джол устала — творчество ишге уллу къыйынларын къошхандыла. Алай а ол романланы документли тамаллары джокъ эди: история материалла къуру ол кёзюуледе тинтиле, излене башлагъан эдиле. Аны себебли романны сюжети, революцион темасы — керти болгъан ишлеге джик-джигине дери ушамайды, авторну суратлау оюмуна къуралыб къалады. Керти болгъан ишлени толусу бла билмеудю, бир-бирледе уа, таб, авторну кесини билими-культурасы джетишмегениндеди ол кемликни баш сылтауу. Алай бла тюбегендиле романлада схематизмни, гротескни шартлары да. Авторла кеслери иги билмеген, не да аз хапарлы болгъан затланы юсюнден джазсала, аллай кемликле артыкъ да кёб тюбегендиле. Сёз ючюн, Къарачайда патчах администрацияны келечилери бла кюмюш, къоргъашын рудникни иесини образлары «Къара Кюбюрде» ма ол халда суратланнгандыла. Таулуланы азатлау къозгъалыулары бла орус азатлау къозгъалыуну байламлылыгъын кёргюзюуде да танылады схематизм: М. Дышековну «Танг» деген романында — Захаров, Аппаланы Хасанны «Къара Кюбюрюнде» — Семен.

Суратлау джаны бла алыб къарасакъ, Аппаланы Хасан бла М. Дышековну романлары история-революцион жанрны чыгъармаларыдыла дерге болалмайбыз (сёз ючюн, рудникни революцион магъанасыны юсюнден айтхан заманда, Аппа улу схематизмге таяннганды). Ёзге романланы экисинде да история-революцион теманы шартларын кёребиз. Ол себебден быллай оюм этерге боллукъбуз: 30-чу джылланы романистлери, история-революцион теманы ачыкълауда биринчи сокъмакъны салыб, литератураны ол джаны бла ёсдюрюуде кёб зат этгендиле. Аллай романланы чыкъгъаны революцион эпоханы кёргюзюуде терен, излемли суратларгъа джол ачханды, чыгъармаланы идея-суратлау магъаналарын терен этерге учундургъанды джазыучуланы. Алай а бир къауум чурумла тыйгъыч болгъанлары себебли, Къарачай-Черкесияны джазыучулары 30-чу джылланы ро-

манистлерини башламларын творчество аманатларын къазауатдан сора, 60-чы джыллада, толтуруб башлагъандыла.

Ол кёзюуге история илму да алгъа белгили атлам этеди. Архив материалла бла документлеге уллу эс бёлюне башлайды, революцион ишлеге къошулгъанланы ол ишлени кёзлери бла кёргенлени айтхан хапарлары джыйыладыла. Ала кёзюу-кёзюую бла газетледе басмаланадыла джыйышдырылыб китаб болуб чыгъадыла — «Ленинни джолу бла». Китаб революцияны аллы бла болгъан ишлени эм да граждан къазауатны историясына аталгъанды.

Лайпанланы Къазий бла Д. Напсо бардыргъан илму-излем ишле Къарачай-Черкесияда революцион къозгъалыуну историясын кёргюзюуню тамалы болгъандыла. Энтда эгиллик затла кёбдюле, алай а Къарачай-Черкесияны история илмусу тюз джолдады. Илму-излем ишлени бардыру алкъын тыйыншлы дараджагъа джетмегенди, бир къауум ишге, ол не да бириси проблемалагъа къарауда шаблон бла схематизм да тюбейдиле. Бир-бирледе историклеге керекли материалла толусу бла табылмайдыла, ишлеге къарауда социал-философия оюм терен болмай да къалыучанды.

Бу айтылгъан кемликле тюбеселе да, бизни историклени ол кезюуню не къадар толу, тюз ачыкъларча мадарлары барды. Биз аланы илму-излем ишлерин ашыгъыш сакълайбыз.

Историкле, ол а джазыучуланы бир бёлек болуб ишлегенлери, Къарачай-Черкесияны биринчи революционерлерини, революция бла граждан къазауатны деятеллерини (Алийланы У. Дж., Халилланы С. Д., Гутекулов, дагъыда башхаланы, юсюнден газетледе очеркле статьяла чыгъаргъанлары бек игиди.

Белгилисича, 30-чу джыллада къуралгъан эм да дуния литературада эм магъаналы затланы бири болуб чыкъгъан совет история роман история теманы ачыкълауда джаш литературалагъа юлгюлюк этгенди. Литературоведение джаны бла да бизде история жанргъа аталгъан илму-излем ишле кёбдюле, аланы джазыучулагъа уллу магъаналары барды.

Къазауатдан сора ётген джыллада история романла СССР-ни халкъ литератураларыны кёбюсюнде тюбейдиле. История-революцион жанрла Север Кавказны ли-

тератураларында да орун алыб башлагъандыла. Тегей джазыучу Мамсуровну «Джигитликни юсюнден поэма», Къабартыда А. Кешоковну «Сейир такъыйкъа», Чечено-Ингушетияда С. Арсановну «Шохлукъ танылгъан заманда», М. Мамакаевни «Революцияны мюриди», Дагъыстанда М. Керимовну «Махач» деген китаблары чыкъгъандыла. Къарачай-Черкесияны литературалары да история - революцион ачыкълауда иги джетишимле этгендиле. Былайда, биринчи болуб, Къобанланы Дахирни «Таулада тауууш» деген романы бла Х. Гашоковну «Атасы бла джашы» деген повестини экинчи китабын айтыргъа тыйыншлыды.

Къобанланы Дахир, Аппаланы Хасанны башламын андан ары бардыра, «Къара кюбюрню» аягъын—«Таулада тауууш» деген романны джазгъанды. Анда 1906 джылладагъы реакциядан, джангы революцион таукелликден, биринчи дуния къазауатдан, Октябрь революциядан, граждан къазауатдан, Къарачайда совет властны къуралгъанындан — Къарачайны историясында мынга дери литературада толу, керти ачыкъланмагъан затладан хапар айтылады. Джазыучуну 1918—1920 джыллада болгъан къыйын кёзюню тюз кёргюзюрге излегенин айырыб чертерге керекди.

Романда суратланнган ишле кертидиле эм да асламына документлени тамалында джазылгъандыла. Китабда авторну оюму бла историялы ишле байламлы кёргюзюледиле. Къарачай романда историягъа белгили адамланы образлары биринчи кере бу чыгъармада тюбейдиле. (Сёз ючюн, Шкуро). Романны башха персонажлары «Къара кюбюрде» тюбегенледиле, алай а мында аланы керти история прототиплери да таныладыла. Къаншаубийни образы керти болгъан адамгъа — полковник Кърымшаухалланы Мырзакъулгъа ушайды. Сагъитни образы Халилланы Саидни эсге тюшюреди. Аны Петербургда окъугъаны, къарачайгъа къайтханы, революцион-культура ишлери, Къарачайда биринчи партия ячейка къурагъаны китабда айтылгъанчаракъ болгъандыла. Эки къарнаш революционерни--Шахым бла Таулланны — образлары уа Алийладан эки къарнашныкъылагъа келишедиле. Аладан бирини—Таукъанны—контрреволюциягъа къаршчы кюрешгени белгилиди. Окружкомну председатели Пономаревну, Къызыл командир Борисенкону, ишчилени башчылары Артюхинни, дагъы-

да башхаланы образларында да барды ол заманлада болгъан керти адамланы шартлары.

Алай а романда бир-бир история ишле, къыйын болумла асыры тынчха бурулуб къаладыла. Шкурону отрядлары бла кюрешиу алай кёргюзюлгенди. Хар затны тюз болумуча кёргюзюу адет былайда романтикагъа, кёлтюртюб айтылгъан, таурух маталлы хапаргъа тартады. (Ибрагимни акъ гвардиячыла этген муратны къалай ойгъаны).

Романда прототиплери болгъан геройланы образларында джетишмеген затла быладыла: керти адамланы джашаулары учхара ачыкъланады, авторну оюму джолукъдургъан болумлада ол образла асыры терен тюлдюле, кертилик кючлерин тас этиб къоядыла. Бу кемликле С. Къапаевни «Бекболат», Хачуковну «Аты бла бирге сатылгъан» деген повестлеринде да бардыла.

Повестлени экисинде да авторла эски, белгили сокъмакъдан джанлаялмагъандыла, хапар айтыуну фольклорда тюбеучю жанр джорукъларын сакъларгъа кюрешгендиле. Эс джашауну керти кёргюзюуге бурулмайды, аны белеуют хапарын айтыугъа бурулуб къалады. Аллай болумгъа 30-чу джылланы литературасы да джетген эди, бусагъатда уа андан эсе алгъа атлар мадарла бардыла: история-революцион роман бла повестни джангы, толу формасын чыгъарыргъа керекди.

Къарачай-Черкесияны литератураларында история-революцион теманы ёсгени эм да ачыкъланнганы алайды.

Бу къысха обзордан къаллай оюм этерге боллукъбуз? Бизни областны джазыучулары не затны эсге алыргъа борчлудула?

Къарачай-Черкесияны литератураларында история-революцион теманы ёсгени эм да ачыкъланнганы история-революцион жанрны бусагъат заманны излемине келишген чыгъармаларын джазарча болумгъа джетгенибизни эм да алай этерге борчлу болгъаныбызны кёргюзеди. Ол борчну толтурур ючюн а джазыучула оюмнюзюр этиб, арымай-талмай ишлерге керекдиле.

1. История-революцион темалагъа джазгъан сагъатда джазыучула кеслери излем ишле бардырыб, джангылыкъла ачыб кюрешмей, асламына историкле белгилеген затланы кёргюзедиле. История джаны бла излем ишлени хайырланнган заманда, джазыучула, эшта, ар-

хив материалла бла документлеге къараб, алада болгъан сейир факталаны, тюрлю-тюрлю заманлагъа шагъатлыкъ этген затланы, адамланы характеристикаларын, бир бири бла байламлылыкъларын, иш джюрютюулерин, аны кибик алгъыннгы тил байлыкъларын толу билирге тырмаша болмазла. Къарачай-Черкесияны буруннгу болумун тюз кёргюзюрге болушурукъ затла уа аладыла.

Бир-бирде джазыучула, таб история излемли ишледен кеслерине керекли, магъаналы фактланы сайлаб ала да билмейдиле дерчады.

Кеси история материалланы иги билмесе, хар неге социал-философия джаны бла анализ этиб къарамаса, документлеге, фольклор материаллагъа эм да джазыллыкъ затдан хапарлы адамланы айтханларына кёре эпохагъа тыйыншлы ишлени, тюрлениулени—иги ангыламаса, джазыучуну история-революцион жанрны заманнга келишген чыгъармасын джазалмазлыгъы белгилиди. История темагъа джазгъан заманында, автор къуру кеси этген оюмгъа, фантазиягъа, учхара, чола билген затларына таяныб къалыргъа керек тюлдю. Анга Томас Манны бу сёзлери да шагъатдыла: «Фахму къудретли эсе, сора билирге тырмашыу джигитликди, биле, юрене ишлегенде уа бу шартланы экиси да бардыла. — Ол къудретлиди, джигитди». История ишлени тыш къарамын кёргюзюучюле болуб къалмай, излем ишле бардырыучула болургъа тыйыншлыдыла бизни джазыучула—олду аланы алларында тургъан эм баш борч.

2. История-революцион темалагъа джазгъан заманда, Къарачай-Черкесияны джазыучулары алкъын документле бла кеси этген оюмланы бир-бирине келишдирирге юреналмагъандыла. Бир-бирледе ол эки зат, бирге къошулуб къалмай, чыгъармалада башха-башха болгъанча кёрюнедиле, китабны документлеге кёре джазылгъан джерлери сюжетге къошулмай къалгъанчады. Алкъын авторну кеси башындан чыгъаргъан оюму-фантазиясы китаблада кёб орун алады, бир-бирледе уа аллай оюм керти болгъан ишлеге, характерлеге келишмейди. Ол кемлик авторну фантазиясыны тутхучсузлугъун кёргюзюб къоймай, аны история материалланы къарыу-

---

1. Т. Манн. «Новеллы», — Т. Манн. Новеллы, М., ШХЛ, стр. 177

суз билгени, алагъа сансыз, суукъ къарагъанын танытады.

Литератураны история жанрлары, история илмуну излемлерине келишгенча суратлай, творчествону джорукъларына да келиширге керекдиле. Аны унутургъа джарамайды. История жанрда фантазиялы оюмла мардадан озуб башласала, сора, историяны эм да джашауну суратлау-реализм джаны бла кёргюзюню кертилиги бузулады.

3. История-революцион темагъа бу арт кёзюуде джазылгъан чыгъармаланы кёбюсю энтда фольклорну эм да 30-чу джылладагъы творчествону эски джорукъларындан къутулмагъандыла. Ол джорукъла Къарачай-Черкесияны литератураларыны биринчи джылларында джетишимге саналгъанлыкъгъа, бусагъатда история-революцион жанрны бизни миллет литератураларыбызгъа тыйыншлы формаларын чыгъарыуда, джангылыкъ излеуде, алгъа барыуда тыйгъыч боладыла.

4. Джашауну не джаны бла да терен билирге, «ёмюр бла тенг атларгъа» керекди.

Къарачай-Черкес литератураны ёсюмюнде къайсы жанрла белгили айныб бара болурла деб къарасакъ история-революцион жанрны кёребиз. Ол себебли материалгъа да история-революцион роман деген жанрны ёсюм джолунда къаллай кемчиликлени къората барыргъа керекди деген кёз бла къарагъанбыз.

БАШЛАРЫ

Поэзия

Семенланы Азрет

Ананы къолу (поэмадан юзюмдю) 5

Биджиланы Идрис

Лениннге 14
Не этерикме 14
Танышыма 15

Батчаланы бергер

«Темирчи къызгъан темирни» . . 16
«Танг ала тамам чомартды» . . 16
«Кёк джашнаб, шыбла да сермеб» 16
Ол джер Къарачайды 17

Джаубаланы Хусей

Ата бла бала (баллада) . . . 19
Джашчыкъ бла кёгюрчюн . . 21
Кюзгю 22
Туз кюсерча 23

Тюрклюланы Альберт

«Джел атханды мыллыгын» . . 24
«Отунла джаныб тауусуладыла отда» 25
«Былайда хауа гюл ийис этеди» 25
«Джаз башында чакъгъан алма терек» 25
«Башхаланы джарсыуларына кёре» 25
«Къарангыда къар да къаралады» 26

Къагъыйланы Назир

«Учалмай тургъан бёденечикни» 27
Къыш 27
Халит 28
Амма бла балий 29

Къоркъмазланы Джашко

Къарачай таулагъа 30
Къобаннга 30
Бир адамны арбазында джазыу 30
Гюллеге 31
Бир къулакъ ичинде 31
«Тамбла кюн тохтарын билсем да» 31

Алакъайланы Катя

«Ма, джангур тамчыла» 32
«Къарчыкъла» 32

Къоркъмазланы Аскер

Ол сау болуб 35
Джаш аскерчиге 35

Къобанланы Махмут

«Тау суучукъну саркъгъанында» 37
«Ийнарын айта, джазгъы аязчыкъ» 37
«Мен кёб кере джыгъылгъанма абыныб» 38

Эбзеланы Азрет

Манолис Глезосха 39
Совет Аскерге сый 39

Эзиланы Зауур.

Поэтни джюреги 41
Мамыр танг 41

Хапарла

Шаманланы Медиха

Окъа бёрк 45

Баучуланы Келимат

Къайдады да муслиманлыкъ . . 55

Къагъыйланы Назифа

Мен сени... . . . . , 71

Аджиланы Исмаил

Идрисни тамгъасы 76

Эбзеланы Ханафий

Ёлюрге мен керек эдим . . . 82
Амманы алтын сомлары . . . 91

Къаракетланы Юсуф

Чегетде 105

Ёзденланы Барисбий.

Джашау бла сюймеклик . . . 113

Очеркле

Тохчукъланы Борис

Халкъ устаз 123

Хачирланы Хаджи-Мырза

Тау къуш 123

Аппаланы Биляя

Парторганизацияны секретары . 137

Блимгъотланы Мунир

Келин 144

Текеланы Борис

Суратхан 149
Джангы тенг 152

Критика бла библиография

Гочияланы София

Накъут-налмаз бюртюкле . . . 159
«Билгичи болгъан» афенди . . 166
Джубуран Хаджи 167

Байрамкъулланы Маулан

Джашаугъа багъалыды . . . 169

Къараланы Асият

Къарачай-Черкесияны литератураларында история революцион тема 176

На большую дорогу

Сборник произведений карачаевских писателей

Редактор А. И. Кубанов.
Художник В. И. Бекетов.
Худож. редактор М. П. Бертник.
Технич. редактор Г. М. Хомякова.
Корректор Е. Е. Алакаева.

*

Сдано в набор 29-III-1968 г. Подписано к печати 4-VII-1968 г. Формат 84X108 1/32. Физ. п. л. 6. Усл. п. л. 9,84 Уч-изд. л. 8,41. Заказ 1154. Тираж 1 000 экз. ВУ 53199. Цена 47 коп.

*

Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства, Черкесск, Ленина 38-а.

Карачаево-Черкесская областная типография, Черкесск. Первомайская, 49.

Багъасы 47 кап.

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВОНУ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК—1968